

ભૂદાન - ગંગા

[ત્રીજો ખંડ]

ખિહાર

૧-૭-૧૯૫૩ થી ૩૦-૧૨-૧૯૫૪

વિનોબા

સંપાદન : નિર્મળા દેશપાંડે : : અનુવાદ : સુનીલાર્થ વૈદ્ય

પ્રકાશક :

નારાયણ દેસાઈ

મંત્રી : યશ પ્રકાશન સમિતિ,

રાવપુરા, વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ ૫૦૦૦ એપ્રિલ ૧૯૮૮

કીમત : એક રૂપિયે

મુદ્રક :

અબોધ ચૌહાની

યશ મુદ્રિકા

ભૂતડી ચૌપા રોડ, વડોદરા

સંપાદિકાનું નિવેદન

પૂ. વિનોબાજીએ છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમ્યાન આપેલાં બાબતોમાંથી મહત્વપૂર્ણ પ્રવચનો અને કેટલાંક પ્રવચનોમાંથી મહત્વપૂર્ણ બાગો ચૂંટીને આ સંકલન તૈયાર કર્યું છે. સંકલનમાં પૂ. વિનોબાજીનું માર્ગદર્શન મળ્યું છે. એમની જ સલાહથી પોચમપલ્લી ૧૮-૪-૫૧ થી પોચમપલ્લી ૩૦-૧-૫૬ સુધીની યાત્રાનો ગાળો પસંદ કર્યો છે, બાકી ગંજા તો સદા વહેતી જ રહેશે,

સંકલન માટે બની રાકે તેટલી સામગ્રી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં કેટલાંક બાબ મળી શક્યા નથી.

મૂદાન-આરોહણનો ઇતિહાસ, સર્વોદય-વિચારનાં તમામ પાસાંઓનું દર્શન તથા શંકા-સમાધાન વગેરેનો ખ્યાલ રાખીને આ સંકલન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ક્યાંક ક્યાંક પુનરુક્તિ નજરે ચડશે, પણ રસ-હાનિ ન થાય એ દૃષ્ટિએ એ રાખવી પડી છે.

સંકલન વધારે પડતું મોટું ન થાય એનો પણ ખ્યાલ રાખવો પડ્યો છે. એક રીતે જોતાં આ સંકલન પૂર્ણ માની શકાય, છતાં એને પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે જિજ્ઞાસુ વાચકોએ થોડા બીજા મૂદાન સાહિત્યનું અધ્યયન કરતું રહ્યું. સર્વોદયના સંધ તરફથી પ્રકાશિત (૧) કાર્યકર્તા-પાથેશ, (૨) સાહિત્યિકોસે, (૩) સર્વોદયકે આધાર, (૪) સપત્તિદાનચક્ર, (૫) જીવનદાન, (૬) શિક્ષણવિચાર, અને સરતા સાહિત્ય મંડળ તરફથી પ્રકાશિત (૧) સર્વોદયકા-પોષણપત્ર (૨) સર્વોદય કે સેવકોસે વગેરે જેવાં પુસ્તકોને આ સંકલનનાં પરિશિષ્ટ માની શકાય.

સંકલન માટે પૂ. વિનોબાજીનું સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે. આમ છતાં દરિયામાંથી મોતી તીલવાનું કામ જેને માથે પડ્યું હતું તે એને માટે સર્વથા અયોગ્ય હતી. કુટિઓ માટે ક્ષમા માંગું છું.

—નિર્મળા દેશપાટે

પ્રાર્થનાવિક

કર્ણાણાં પુનરાવાનાં વાચં અર્થોઽનુધાવતિ ।

પ્રથમપક્ષીમાં ઇશ્વરી ઇચ્છાનું ઉચ્ચારણ એક સામાન્ય જનને મુખે થયું, વિનોબાએ એમાંથી મૂદાનવજનો મંત્ર તારવી લીધો અને ત્યારથી આજ સુધીમાં સ્વામિત્વમાંથી પૃથ્વીની સંપૂર્ણ મુક્તિને સિદ્ધ કરવા મથનારું પ્રામદાન આંદોલન હવે ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું છે. સર્વસામાન્ય જનમાં પ્રગટી રહેલી દિવ્યતાના અમદૂત બનીને નિત્યવર્ધમાન વિનોબા હજી આગળ વધી રહ્યા છે.

પ્રથમ મંત્રાચાર થાય છે, અર્થો અનેક પછીથી રકુટ થાય છે. એક પછી એક અર્થો એ મંત્રમાંથી ભારતની ભૂમિપર પ્રગટ થઈ રહ્યા છે.

ભૂદાન-ગંગોત્રીના પ્રાકટ્ય પછી વિનોબાનો જન્મ સતત ચાલતો રહ્યો છે. 'નિત-નવીન' નવનીત આપણને મળતું રહ્યું છે.

ભૂદાન એ કેવળ ભૂમિનાં દાન માગવાનું કે કેવળ ભૂમિનું સમન્વિતરણ કરવાનું આંદોલન નથી. એ એક સમગ્ર જીવન-દર્શન છે. વિનોબાને પગલે પગલે ભૂદાનનો જન્મ ચાલે છે અને પ્રતિદિન જીવનનાં નવાં નવાં પાસાં આલોકિત થતાં જાય છે. એમાંથી શક્ય તેટલાંને આ પુસ્તક મારફત પ્રકટ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ બહેન નિર્મળા દેશપાંડેએ કર્યો છે.

ભૂદાન-આરોહણમાં આ ૭ વર્ષ દરમિયાન એક પછી એક તળકાઓ આવતા રહ્યા છે. એક એક તળકાકે વિચાર સ્પષ્ટપણે વિકાસ કરતો રહ્યો છે. ભૂમિનાં દાનથી માંડીને વિશ્વ સમગ્રને આવરી લેતા વિશ્વસંકલ્પ સુધીનો એનો વિકાસ અનેક તળકાઓમાં વહેંચાયેલો છે. આ અનુવાદ અમે હિંદી ખડો પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ નથી કરતા પણ ભૂદાનગંગાના વિવિધ અમે હિંદી ખડો પ્રમાણે વધુ નાના ખડોમાં પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. હિંદીના પ્રથમ તળકાઓ પ્રમાણે વધુ નાના ખડોમાં પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. હિંદીના પ્રથમ બે ખડો, અર્થાત્ બિહાર-આગ્રાની સમાપ્તિ સુધીનાં પ્રવચનો, ગુજરાતીમાં ત્રણ ખડોમાં પૂરાં કર્યાં છે.

અનુક્રમ

બિહાર :

૧	નીતિનો પાયો ખેતી	...	૧
૨	લિશ્તુક-વૃત્તિની જરૂરત	...	૭
૩	જામી ગયેલી સંસ્થાથી ક્રાંતિ નથી ચતી	...	૧૩
૪	આજના યુગમાં આત્મીયમ	...	૧૪
૫	દેશના રોગની જડ અને તેનો ઉપાય	...	૧૭
૬	શાંતિમય-ક્રાંતિ ઉર્ફે સત્યાગ્રહ	...	૨૭
૭	મૂઢાનયસ-ધર્મનું એક નવું પાસું	...	૩૨
૮	નવો અધ્યાય	...	૩૭
૯	સર્વોદયનો સંપૂર્ણ મંત્ર	...	૩૭
૧૦	અહિંસાથી જ ધર્મ-પ્રચાર થવો સંભવ	...	૪૬
૧૧	અપરિગ્રહમાં શક્તિ પાણ છે	...	૫૩
૧૨	જનતાની પ્રત્યક્ષ ધમ્માથી જ સમસ્યાનો ઉકેલ	...	૫૮
૧૩	સખ્ય-ભક્તિનો જમાનો આવ્યો છે	...	૬૧
૧૪	બેદાસુરનો આખરી પછાડો	...	૬૭
૧૫	સામ્યયોગનું સમગ્ર દર્શન	...	૬૮
૧૬	જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંયોગથી સામૂહિક અહિંસા	...	૭૪
૧૭	યુગના મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા, સમતા અને સમાજ-નિકા...	...	૮૨
૧૮	વાણિજ્ય એ ધર્મ છે, સંગ્રહ ધર્મ નથી	...	૮૨
૧૯	નિર્વેર પ્રતિકારનો યુગ ધર્મ	...	૮૬
૨૦	વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજ-ચાત્ર	...	૧૦૫
૨૧	સજ્જન અને સત્યાગ્રહ	...	૧૧૮
૨૨	સત્તાનિરપેક્ષ સેવા	...	૧૨૩
૨૩	સેદ્ધાન્ત અને અહિંસાનો સમન્વય	...	૧

૨૪	મંદિર-પ્રવેશબંધીથી મોટો ગુનો	...	૧૨૬
૨૫	જૂદાનયત્રમાં હિસ્સો ન આપવો એ દેશદ્રોહ છે	...	૧૩૦
૨૬	જીવનદાન	...	૧૩૨
૨૭	રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન	...	૧૩૨
૨૮	અહિંસાના ત્રણ આધાર : સંયમ, અસ્તેય, અસંગ્રહ	...	૧૩૯
૨૯	ચોરી અને સગ્ન	...	૧૪૫
૩૦	ક્રાંતિનો ત્રિકોણ	...	૧૪૭
૩૧	ધંરેણુંએ બહેનોને દબાવી મારી છે	...	૧૫૨
૩૨	ક્રાંતિ સાદુ બહેનો વૈરાગ્યસંપન્ન બને	...	૧૫૨
૩૩	ધર્મરત્ન આ કામ પાર પડીને જ જપશે	...	૧૫૭
૩૪	પહેલો મૂઠીવાદી આપણું શરીર	...	૧૬૦
૩૫	ઈસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે	...	૧૬૧
૩૬	મહાયુદ્ધનાં મૂળ આપણાં જ જીવનમાં	...	૧૭૧
૩૭	અહિંસાના વિકાસમાં ખેતી અને સત્યાગ્રહની શોધ	...	૧૮૫
	શિર્ષકોનો અક્ષરાનુક્રમ	...	૧૯૪

ભૂદાન-ગંગા

[ત્રીજો ખંડ]

નીતિનો પાયો જેતી

: ૧ :

મને મારી આ-યાત્રામાં ખૂબ જ કીમતી અનુભવો થયા, અને માનવ-સ્વભાવનાં સુંદર દર્શન થયાં. આપણાં પુરાણો અને ધર્મગ્રંથોમાં દેવ-દાનવનાં યુદ્ધોની વાત આવે છે. આ દેવ તે કાણ, ને આ દાનવ તે કાણ ? આજે એ ક્યાં રહેતા હશે ? મનમાં આ સવાલો સહેજે થાય છે.

દેવ-દાનવ યુદ્ધ

આપણા શાસ્ત્રકારોએ સમગ્રગ્રંથું છે કે દેવ અને દાનવ બંને મનુષ્યમાં વસે છે. મનુષ્યનાં હૃદયમાં, મનમાં અને બુદ્ધિમાં જે ખૂરી ભાવનાઓ હોય છે તે જ રાક્ષસોનું સ્વરૂપ છે. એમની આ લડાઈ કેવળ પ્રાચીન કાળમાં જ થઈ હતી એવું નથી. એ લડાઈ તો હરહમેશ અને હૃદયે હૃદયે ચાલે છે. એને જ ‘દેવ-દાનવ’ યુદ્ધ કહે છે. આવી લડાઈઓમાં શરૂ શરૂમાં રાક્ષસોની જીત થતી ભલે દેખાતી, પણ અંતે દેવોની જ જીત થાય છે એમ તમામ પુરાણોમાં લખેલું છે. સાર એટલો કે મનુષ્યના હૃદયમાં પડેલી સારી ભાવનાઓ બળવાન હોય છે અને જે ખૂરી ભાવનાઓ છે તે કમજોર હોય છે. ખૂરી ભાવનાઓ થોડા વખત માટે પણ ઉપર તરી આવે છે ત્યારે ઘડીભર એવો ભાસ થાય છે કે આખો સમાજ બ્રહ્મ થઈ ગયો છે, અને સર્વત્ર અધર્મ ફેલાઈ ગયો છે. પણ મનુષ્યમાં છુપાઈને રહેલો દેવ તરત જ નગી જીડે છે. એ જાગ્યો એટલે રાક્ષસો ભાગ્યા સમજો. સૂર્યોદય થતાંની સાથે નક્ષત્રો ગાયબ થઈ જાય છે, અંધારું ઊભું થઈ રહેલું નથી.

માંથીલો દેવ જાગે છે કે બધી બૂરાઈઓ લાગવા માંડે છે. મનુષ્યના હૃદયના ગાંડાણમાં દેવ જ વસે છે, ત્યારે એનાં મન અને બુદ્ધિમાં રાક્ષસો લપાઈને પડેલા હોય છે.

દાનાત્ત દેવઃ રક્ષણાત્ રાક્ષસઃ

બિહારની આ પાંચામાં મને એવો જ અનુભવ થયો. હું ન્યાં ન્યાં ગયો ને બૃહાતનો સદેશો સંભળાવ્યો-ત્યાં સૌને એ પસંદ પડ્યો છે. કેટલાકએ ખાસ દાન દીધું, કેટલાકએ હિસાબે થતું દાન દીધું તો કેટલાક ધણી એવા મળ્યા જેમણે 'આપણું જોઈએ' એવું સ્વીકારી વિચાર્યું કે મૂલ્ય રાખ્યો. એનો અર્થ એ થયો કે સમય આવ્યે એમણે આપવાનું સ્વીકાર્યું. આજ સુધીમાં મને એકે જાણ એવો નથી મળ્યો જેણે 'આપણાં નાકબૂલ કયું' હોય. એનો અર્થ આપણે એટલો જ ઘટાવીએ કે સત્યયુગ આવી રહ્યો છે. પુરાણોમાં ચાર યુગની વાત આવે છે. એમનાં વર્ણો, કરેલાં હોય છે. એમ કહેવાયું છે. પણ એ યુગની અંદર પણ યુગ આવતા હોય છે. જેમ દિવસમાં અઝવાળું અને અંધારું આવે છે-દિવસ અને રાત આવે છે, શરીરમાં જેમ શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ બને સતત-ચાલતા હોય છે, જેમ ચંદ્રનાં ક્ષય અને વૃદ્ધિ પણ સતત ચાલતાં હોય છે તેમ એક યુગમાં બીજા યુગો પણ આવતા જતાં રહે છે.

ત્યારે કલિયુગ સાક્ષતો હોય તો એ આજે એમાં સત્યયુગ આવી શકે છે. એ, અને સત્યયુગ સાક્ષતો હોય તો એમાં કલિયુગ આવી શકે છે. પુરાણોમાં જોઈએ તો રામના યુગમાં પણ રાવણ જેવો રાક્ષસ પાડ્યો હતો, અને આજના કલિયુગમાં પણ અસંખ્ય સત્યયુગો પાડ્યા છે. એનો અર્થ એ થયો કે યુગ તો નામમાત્રનો હોય છે. ન્યોતિપરાસ્ત્રની ગણતરી પ્રમાણે એમ તો સાક્ષતો હોય પણ લાવનાની દૃષ્ટિએ તો એક જ યુગમાં ત્રણે યુગ માતા હોય છે, અને બધું મળીને સત્યયુગ ખૂબ લાંબો હોય છે. કલિ એટલે એક, એનાથી બમણો દ્વાપર યુગ, એના ત્રેવડો ત્રેના યુગ અને ચારગણો કૃત-યુગ હોય છે. સંસ્કૃતમાં કલિ એટલે એક, દ્વાપર એટલે બે, ત્રેના એટલે ત્રણ અને કૃત એટલે ચાર. એનો અર્થ કલિયુગ, કરતાં સત્યયુગની

તોકાત ચારગણી હોય છે, અને માણસમાં કલિયુગ કરતાં સત્યયુગની તોકાત ચારગણી હોય છે. 'યજ્ઞે વયજે કલિતું ચદી વાગતું' હોય એમ લાગે છે, પણ સત્ય હમેશાં એના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે. અને આપણે જોને 'માનવતા' કહીએ છીએ તે 'દેવી સંપત્તિ' પણ મનુષ્યના હૃદયમાં વધારે હોય છે. માણસમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય-અધાન હોય છે, અને રજોગુણ તથા તમોગુણ જેવા રાક્ષસો ગૌણ હોય છે. બિહારમાં અને આનાં દર્શન થયાં.

લોક કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ચારે બાજુ બ્રહ્માચાર ફેલાયો છે અને અહીંનાં લોકો બગડી ગયાં છે. પણ વાત એમ નથી. મેં તો જોયું છે કે લોકોનાં હૃદય પવિત્ર છે. એ જોઈને મને આનંદ થયો એટલું જ નહીં, પવિત્રતાનો પણ અનુભવ થયો. એવા કેટલાયે બનાવો બન્યાં જેનાં પરથી હું કહું છું કે સત્યયુગ આવી રહ્યો છે. નાનાં નાનાં બાળકોએ પોતાનાં માથાં પાસે ત્યાગ કરાવ્યો અને જમીનો અંપાવી છે. સ્ત્રીઓએ પોતાં દાન દીધાં, અને પુરુષો પાસે દેવરાવ્યાં. નાનાંઓએ ને મોટાંઓએ સર્વસ્વનાં દાન પણ દીધાં. આ બધું જોવાથી કહી શકું છું કે મનુષ્યમાં દેવ જ અધાન છે, રાક્ષસો લપાયેલા અને કમજોર છે. મનુષ્યનાં હૃદયમાં જેટલાં સારાં બાવો છે તે બધા દેવ છે અને ખરાબ બાવો છે તે બધા રાક્ષસ છે. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે : 'દાનાત્ દેવઃ રક્ષણાત્ રાક્ષસઃ' એટલે દાન આપે છે તે દેવ છે, અને સંધરે છે-રાખે છે તે રાક્ષસ છે. બધા સહગુણોનો સાર છે દાન દેવાની વૃત્તિ, અને બધા દુર્ગુણોનો સાર છે સંધરવાની વૃત્તિ. સમ્રાટથી મોટો રાક્ષસ નથી, દાનથી મોટો દેવ નથી.

સર્વોદયનાં છડીદાર પંખીઓ

આજની પરિસ્થિતિ જોઈને મારો ઉત્સાહ વધે છે. મને ખાતરી છે કે જે સામાજિક અને આર્થિક ક્ષતિની આપણે ધારણા રાખીએ છીએ તે થવાની જ છે. જે લોકો બૂદ્ધાનનાં કામમાં નિમિત્ત બની કાર્ય કરી રહ્યા છે તે ખૂબ નસીબદાર છે. જમાનો ધસમસતો આવી રહ્યો છે, આપણે એને લાવના નથી. પણ આપણે જો એની સાથે થઈ જઈએ તો એનો જશ આપણને મળવાનો છે. એટલે દુનિયાનો કર્તા તો ભગવાન જ છે.

પણ એના જશ એ એના લક્તોને આપે છે એ, એની ખૂબી છે. સૂર્યોદય તો થતો જ હોય છે, પણ ખંખીઓ એની છડી પોકારે છે એટલે સૂર્યોદય લાવવાનો જશ એમને મળે છે. તુલસીદાસ કહે છે 'પંછી બન બોલે.' પંખી સૂર્યને આવાહન કરે છે. તેવી જ રીતે આમાં કામ કરનારાં આપણે બધાં પંખીઓ છીએ. આપણે ગામે ગામ જઈને છડી પોકારીએ છીએ કે સૂર્યોદય આવી રહ્યો છે. લોક કહે છે કે વિનોબાને જમીન મળે છે, પણ હાલુ ફર ફર કરવાથી જમીન નથી મળી. એ તો આ કામ ચીલે ચડી ચૂક્યું છે અને એનાથી પ્રશ્ન ઊઠતી શકે તેમ છે, એનાથી સમાજમાં પરિવર્તન થઈ શકે તેમ છે એવું લોકોને સમજાવવા લાગ્યું છે તેથી જમીન મળે છે.

એમાં આવી શક્તિ ભરેલી પડી છે એવો ખ્યાલ એ સમયે કોઈને નહોતો આવ્યો, મને પણ નહીં. છતાં મને શ્રદ્ધા હતી. જે દિવસે મને ભગવાનનો ઇશારો થયો તે જ દિવસથી મારી શ્રદ્ધા બધાઈ કે હિંદુસ્તાનમાં આ કામ થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છા છે. હિંદુસ્તાનમાં સ્વરાજ્ય પછી આ કામ કરવાનું છે. દિવસ પછી રાત તેમ રાજકીય, સ્વતંત્રતા પછી આર્થિક, સ્વતંત્રતા, સ્વાભાવિક જ ચાલી આવે છે. જે સાધનો દ્વારા આપણે રાજકીય આઝાદી પ્રાપ્ત કરી તે સાધન-સંપદા મટી શકતાં નથી. એ અમુક સમય સુધી દબાઈ ગયેલી દેખાય લાગે, પણ એ પ્રગટ થવાની જ છે એવી મારી શ્રદ્ધા છે. જે પુણ્ય-પ્રભાવ સ્વરાજ્યનાં આદેશનોમાં પ્રગટ થયો હતો અને જે વચલાં ચાર વર્ષોમાં ઊડી ગયેલો લાગતો હતો તે, હું માનું છું કે ફરીથી પ્રગટ થશે. જે શક્તિ રાજકીય આદેશનમાં પ્રગટ થઈ હતી તે એથી પણ વધારે ભરપૂર્વક આ આદેશનમાં પ્રગટશે.

મૂહાનથી એડૂતોનું નૈતિક સંગઠન

આ કામ રહેરોમાં પ્રચાર, કરવાથી, કે સભાઓમાં, ઠરાવો પસાર કરવાથી કે કોઈની વિરુદ્ધ ઠરાવો કરવાથી અથવા જાપાંઓથી થવાનું નથી. આને માટે ગામેગામ જવું પડશે. ક્રાંતિની શક્તિ ક્યાંય હોય છે તો તે ગ્રામવાસીઓમાં જ હોય છે, કારણ કે એ લોકો જ દેશની રક્ષા કરનારા છે. કહેવાય તો એમ છે કે ક્ષત્રિયો દેશની રક્ષા કરે છે. આ ક્ષત્રિયો તે અમુક

એક વર્ગ છે. જેને લશ્કર કહે છે તે એ નથી. એકલું લશ્કર દેશનું રક્ષણ ન કરી શકે. જે લોકો ભૂમિ સાથે જોડાયેલાં છે તે જ ભૂમિનું રક્ષણ કરી શકે. હમણાં હમણાંની લડાઈઓથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે જેની નેતાગીરી પાછળ દેશનો ખેડૂત છે તે જ દેશ જીતે છે. ‘ભૂમિપુત્ર’ જ ‘ભૂમિ-માતા’નું રક્ષણ કરી શકે. રેલિનગ્રાડની લડાઈમાં એ જ બંધુ કેવી ભયંકર લડાઈ થઈ, અને કેટલા ખેડૂતો ખપી ગયા! જર્મનીની તમામ તાકાત રશિયાની સામે મેદાને ચડી હતી, અને રશિયાવાળા અંગ્રેજ અને અમેરિકનોને કહી કંહીને યાક્યા કે એક બીજને મોરચો શરૂ કરો, તોયે એમને શરૂ કરતાં કરતાં ઘણો વખત નીકળી ગયો. એ વખતે કોઈને આશા નહોતી કે રશિયાવાળા જીતશે. જર્મનીનાં તમામ લાવ-લશ્કર ને મશીનો રશિયાને બીસી રહ્યાં હતાં ત્યારે કોઈને લાગતું નહોતું કે રશિયા સામનો કરશે. પણ એ લડાઈમાં ઊતર્યું અને જીત્યું પણ ખરું. કારણ, ત્યાંની નેતાગીરી પાછળ ત્યાંનો ખેડૂત હતો. તેથી જ જમીન ખેડે છે તે જ દેશનું રક્ષણ કરે છે. એવા લોકોના સમાગમમાં આવવાનું એક નિમિત્ત આ બુદ્ધાવસ્થા આપણને મળ્યું છે. જેમને ક્રાંતિનો થોડો ધણો પણ ખ્યાલ છે તે આ મોકો ઢાંચથી જવા નહીં દે. એ લોકો આમાંથી ખેડૂતોનો સંપર્ક જળવવાનો, લાલ ઊઠાવશે અને એમનું નૈતિક સંગઠન કરશે. મારે કોમ્યુનિસ્ટોને પૂછવું છે કે તમે કિસાનોના નૈતિક-જીજ્ઞા ઉપયોગ કરશો કે માત્ર સંખ્યાબળનો જ કરવાના છો? નૈતિક-શક્તિ પ્રમટે છે ત્યારે જ જરા મળે છે.

નીતિનો પાયો ખેતી

દુનિયામાં પકડે છે તો ખેડૂત, પણ એની નૈતિક શક્તિ ગનગૃત નથી થઈ તેથી એ દબાયેલા જેવો પડ્યો છે. એનામાં જેટલી નૈતિક શક્તિ પેદા થઈ શકે તેમ છે તેટલી બીજામાં પેદા થઈ શકે તેમ નથી. કારણ, નીતિનો પાયો ખેતી છે. ખેતી સૌથી ઉત્તમ ઉદ્યોગ છે. ખેતી કરનારો નીતિમાન હોય છે. એ પરમેશ્વરનો ઉપાસક હોય છે, કારણ એ પ્રભુદેવનું કામ કરે છે. એ પહેલાં પકડે છે ને પછી ખાય છે. એ કોઈને લૂંટતો નથી. એ માત્ર પેદા કરવાનું જ કામ કરે છે. તેથી જ વેદોની આજ્ઞા છે કે ‘કૃષિમિત્ કૃપસ્વ,

વિસ્તરે સમસ્ત, વધુ મન્યમાન: ' ખેતી કરે. વેપારમાં પૈસો મળે છે તેટલો ખેતીમાં નહીં મળે. પણ ખેતીમાં જેટલું પ્રાકૃત છે તેટલું ધણું છે. એમાંથી તમને ભોગ-વિલાસ કરવા જેટલું ન મળે બાકી લક્ષ્મી પેદા થાય છે તો ખેતીમાંથી. બીજા ઉદ્યોગોમાં માત્ર ધન પ્રાપ્ત થાય છે, લક્ષ્મી પેદા નથી થતી. ધનપતિ કુબેર છે, તો લક્ષ્મીપતિ ભગવાન છે. આ બધી સૃષ્ટિ, આ વનશ્રી, આ સસ્યશ્રી, આ શાકભાજી, આ અનાજ અને ફળફળાદી, સૃષ્ટિમાં મનુષ્યના પ્રયત્નથી જ કંઈ સુંદરતા નિર્માણ થાય છે તે જ લક્ષ્મી છે. લક્ષ્મી પ્રસન્ન થઈને ખેડૂત પ્રાપ્તે જાય છે. એવા ખેડૂત સાથે સમાગમ સાધવાનો બૂદાનયશથી વધારે સારો રસ્તો એકે નથી.

ક્રાંતિનાં દર્શનથી પદ્મભેદો મટશે

! જેટલાક કહે છે કે ચૂંટણીમાં ખેડૂત પ્રાપ્તે જવાનો મોકો મળે છે. પણ એ તો એમની પ્રાપ્તિથી લાલ લેવાનો મોકો હોય છે, જ્યારે બૂદાનયશ એ એમને લાલ કરાવી આપવાનો મોકો છે. એમ તો રાતે ચોરો પણ એમની પ્રાપ્તે જાય છે. પણ તેથી ખેડૂતોનો સમાગમ નથી થતો. ચૂંટણીમાં તો આત્મ-શુદ્ધિ, પરિવર્તન અને બિચ્છા-લાપણુ એ ત્રણ કાર્યક્રમો હોય છે. એ લઈને એ મોકો જનતા પ્રાપ્તે જાય છે. એનાથી જનતાનો ઉદ્ધાર નથી; તેથી હું રાજકીય નેતાઓને ચેતવી દેવા માંડું છું કે તમારી આ પશ્ચિમમાંથી આવેલી પાર્ટીઓની, ને 'કરોડો' લોકોને સંડોવતી મોટી મોટી ચૂંટણીની પદ્ધતિ જોખમકારક છે, અને તેથી આપણે બીજી પદ્ધતિ જોખવી પડશે. ચૂંટણીમાં થતો જન-સંપર્ક બૂદાનયશમાં થતા જનસંપર્કની તોલે ક્યાંય આવી શકે તેમ નથી. કારણ, બૂદાનયશમાં જનતાની દિવ્ય-શક્તિ-દેવત્વને અંગવાનો મોકો મળે છે, તેથી તો જોમને ક્રાંતિની સમજ છે, તે લોકો આ કામમાં લાગ્યા છે. જ્યારે કારણ આ કામમાં પડ્યા છે કારણ કે એમની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વ્યાપક છે. દુનિયામાં ક્રાંતિઓ ફેલી રીતે થઈ અને અહિંસક સાધનોથી કેવી ક્રાંતિ થઈ શકે છે તેનું એમને દર્શન છે. તેથી જ એ રાતદિવસ આ કામમાં લાગેલા રહે છે. આપણને ક્રાંતિનું એવું દર્શન થાય તો આપણા તમામ બેભાવ બૂંસાઈ જશે. સૂરજ ઊગતાં જ તારાઓ

ભાગી જન છે તેમ આપણા તમામ પક્ષ-ભેદ, જાતિ-ભેદ અને વ્યક્તિભેદ ખનાસ થઈ જશે

રાચી, ૧-૭-૧૯૫૩

ભિક્ષુક-વૃત્તિની જરૂરત

: ૨ :

! આપણા આ આદોનનના બિડાણુ પિરેના વિચારમા કંપારેક જોતરી જાઉ છુ ત્યારે આજથી અઢી હજાર વર્ષ પર આપણા દેશમા હોના એક બડ મોટા આદોનનની યાદ આવી જાય છે એ આદોનનમા ભગવાન શુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરે પોતપોતાની રીતે જામ કર્યું હતુ

જૂના જમાનામાં આજ કરતા વધારે દુ ખ હતુ

આજના કરના એ કાળમા લોકોની સ્થિતિ બડ સારી હતી એવુ માનવાને માર્ક કારણુ નથી પણ મોટે ભાગે આમણે મૂર્છ બેસના, મોટા ડાળાની જેમ જૂના જમાનાના સારા તત્ત્વો યાદ રાખીએ છીએ અને ખરાબ જૂની જાઈએ છીએ, એટલે ચીજ જેમ જૂની થાય તેમ તેનુ આકર્ષણ વધતુ જતુ લાગે છે પણ દરેક હાનિમા સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો હોય છે એટલે આજના ઋતા એ સમયે આમજનનાની હાનિ સારી હતી એકુ માનવાને માર્ક કારણુ નથી જે હાનિ સારી હોત તો પછી આખી દુનિયા દુ ખથી ભરેલી છે અને એ દુખ મટાડવુ એ જ ધર્મકાર્ય છે એવો વિચાર જન આ યો હાન તો તો જુદી જ જાતનો વિચાર થો હોન પણ, જીવનનો ઉદ્દેશ દુ ખ નિરાગણુ છે એવુ માનવાની શક્તિ તો ત્યારે જ થાય ત્યારે દુ ખ ઘણુ વધાર હોય પણ ત્યારે દુખ વધાર પડતુ હોતુ નથી ત્યારે જીવનનો ઉદ્દેશ દુ ખ અને નુખ એ બન્નેની કાંઈક જરો છે એકુ માનવાની શક્તિ થાય છે અને દુખ નિરાસની વાન નાવે છે ત્યારે એનો અર્થ ગમ-કાંધ વગેરથી મુક્તિ એવો થાય છે. અને તો જ એ વાન તત્ત્વજ્ઞાનમા ટપી શકે કમ્પ દુ ખ-મુખિની નાત તત્ત્વજ્ઞાનમા ન ટોકે, એ તો અમુક એક પદ્ધિનિમા ટપી શકે

લૂંટમાં સાથ ન આપે. અને તેથી તો એમણે એના સારુ. ન્યાં જાય ત્યાં આરામ, સુખ અને બગીચા બિલા કરી મેલ્યા હતા. એને આવી સહિમાં રાખ્યો તોયે એક વાર દુઃખનાં દર્શન થઈ જ ગયાં. એ બુદ્ધિશાળી હતો. એને થયું કે હું રાજકુમાર છું, અને મને દુઃખથી છેટો રાખવામાં આવ્યો છે છતાં આટલું દુઃખ નજરે ચડે છે, તો પછી દુનિયામાં તો કેટલુંયે દુઃખ હશે ! એટલે આ બધું પોલપોલ છે. આ બધાં દેખાતાં સુખો દુનિયાને લૂંટીને ભેગાં કરેલાં છે. એટલે એણે ધર છોડ્યું ને તપ કર્યું. ત્યારે એમને દર્શન થયું કે વાસના વધારવાથી દુઃખ થાય છે. મૂકીબર લેકો પોતાની વાસના એટલી વધારી મેલે છે કે પછી એમણે એટલા સારુ ખીમએને લૂંટવા પડે છે. મનુષ્ય દેહ છે, તો એની સાથે કેટલીક વાસના જરૂરી પણ છે, પણ એ વાસનાએને કાબૂમાં રાખો. અને યાદ રાખો કે આપણને છે તેવી જ વાસના ખીમએને પણ માટે છે. વાસનાએને કાબૂમાં રાખો. ભગવાન બુદ્ધે આ માર્ગ ચીખ્યો અને એ જમાનાના સુખી લોકોને એ ઉપદેશ આપ્યો.

એમને પહેલા શિષ્ય મળ્યા એમના પિતાજી. આમ એમણે દુઃખ-નિવારણનું કામ રાજમહેલથી શરૂ કર્યું. એમણે લોકોને સમજાવ્યું કે તમે ખીમએને દુઃખી કરીને સુખી નહોં થઈ શકો. આખને દુલ્હનીને પગ સુખી ન થઈ શકે. બધાં એક જ શરીરનાં અંગો છે. એટલા દુઃખે ખીમએ દુઃખી થાય છે કારણ કે બધાંનું દુઃખ જોડાયેલું છે. એમને કેટલાક એવા માણસો મળ્યા જેમને એમણે માનવતાનો પાઠ શીખવ્યો. એનો અર્થ એટલો થયો કે એ જમાનામાં લોક આજ કરતાં સુખી હતું એમ માનવાની જરૂર નથી. આજે જેવી લૂંટ ચાલે છે તેવી જ એ જમાનામાં પણ ચાલતી હતી. ફેર માત્ર હતો લૂંટવાની રીતમાં. એમાંથી છૂટવાનો રસ્તો ભગવાન બુદ્ધે બતાવ્યો એ એક ભારે મોટી ચીજ છે. દુનિયા એને હમેશાં યાદ રાખરી.

બુદ્ધ ભગવાનનું મહાન કાર્ય

આજે હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ એક ધર્મ તરીકે પ્રચલિત નથી. પણ દરેક હિંદુ ધર્મકાર્ય કરતી વખતે બોલે છે “શ્રીકૃષ્ણ તારે”, એટલે કે

આજે પણ શુદ્ધનો અવતાર ચાલે છે. મને માદ આવે છે કે, શુદ્ધ ભગવાને યતિ-સંઘ અને શિશુ-સંઘની સ્થાપના કરી હતી. યતિ એટલે સંઘમ કરતારો, અને 'શિશુ' એટલે જે નિરંતર દુનિયાની સેવા કરે છે અને દુનિયા આપે તે ખાય છે તે. સમાજ એને કાવે તે ખવડાવે, એ સેવા કરતો જ આલ્મો, બાપ છે. એમણે આવા વંશ લેનારાઓ હાથેની સંખ્યામાં ઊભા કર્યા અને ન્યારે આવન-જવનના સાધનો નહોતાં તેવા સમયમાં એ શિશુઓ ગામેગામ કર્યા અને ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

શુદ્ધ ભગવાનની એક વાર છે. એક વાર એક શિષ્ય બીજા એક ભાઈને સહ આવ્યો અને ભગવાનને કહ્યું કે 'આને દીક્ષા આપો.' ભગવાને પેલાને પૂછ્યું, 'કેમ ભાઈ, વાળુ-પાણી પેતાવીને આવ્યા છે?' પેલાએ કહ્યું કે મેં દિવસથી એણે કંઈ જ ખાધું નહોતું. ત્યારે ભગવાત શુદ્ધ પેલા શિષ્યને કહ્યું, 'એને પહેલાં જમાડો. એનાથી ચક્રિયાતો કાઢી ઉપદેશ એને મારે મારી પાસે નથી.' આ છે બૌદ્ધ ધર્મ! આવા જ પ્રચારથી આપણે લોકો તે સમયે જનવર હતા તે મરીને માણસ બન્યા. આવા જ બમાવ અરખસ્તાનમાં બન્યો. ત્યાં એક ફકીર 'રહીમ' અને 'રહેમાન'નું નામ લેનારો પાંડવો અને એણે લોકોને માણસમાં આપ્યા. આવું જ ધરિતમાં પણ બન્યું. ત્યાં ધધિરનાં દૂતે કહ્યું કે પ્રેમ એ જ ધધિરનું સ્વરૂપ છે. તો ધધિર-શું કાઢી મૂકે? ક'ચિત્ત છે? એ તો આપણા જ્ઞાને મારે એક સંકેત બનાવ્યોમાં આવે છે. બાકી ધધિરનું મરું સ્વરૂપ પ્રેમ જ છે.

ભગવાન શુદ્ધ ધધિરનું કે જે શિશુ હોય તે સૌથી નાનાં અને દુઃખી લોકો મારે પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે. શિશુઓએ જ્ઞાને સુખી કરવા મારે ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ગામેગામ કરવું, જોઈએ. હું ન્યારે ભૂદાન-પત્ર વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે મને એ શિશુઓ યાદ આવે છે. એક ગાથા છે : એક દિવસે જ્ઞાનદે એકે બહેનને ભગવાન આવે છે. એક ગાથા છે : એક દિવસે જ્ઞાનદે એકે બહેનને ભગવાન શુદ્ધ પાસે સહ આવ્યો અને કહ્યું કે આજ સુધી તો તમે પુરુષોને જ દીક્ષા આપતા હતા; પણ હવે આ બહેનને પણ આપો. એમણે એ બહેનને

પણ દીક્ષા આપી. એને પછી સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપવાનું નહીં થયું. હિંદુસ્તાનમાં હજારો સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણી અને સંન્યાસિની બનીને, ફરતી હતી. એ યાદ આવે છે ત્યારે છાતી ફૂલી સમાતી તથી કે હું આવા દેશમાં જન્મ્યો છું ! આવો મહાન વારસો બીજા કોને મળ્યો હશે ?

ભિક્ષુની વૃત્તિ જોઈએ

હમણાં આ જે યત્ન શરૂ થયો છે, તેને મારે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનારા યતિ અને ભિક્ષુઓની મારે જરૂર છે. આમ છતાં મેં ચાંડિલ સંમેલનમાં કહ્યું હતું તેમ હું એમનો સંબંધ નહીં સ્થાપું. મારે તો એક વૃત્તિ જ ખેંદા કરવી છે. વૃત્તિ પેદા થશે એટલે એ લોકો પોતાના જીવનમાં ફેરફાર કરશે. દીવાંથી દીવો પેટ તેમ એક એક વ્યક્તિના જીવનથી બીજાઓનાં જીવન પલટાશે. વિચાર-પ્રચાર મારે સંઘની સ્થાપના કરવાથી સંકુચિતતા આવી નય છે. મારે વિચાર તો છૂટો મૂકવો જ જરૂરી છે. એક વાર એક ભાઈએ મને પૂછ્યું કે મારે જૂદાનતું કામ કરવું છે, પણ મારે તો ધરખાર છે ને ઘેર ખેતી પણ છે. તેથી મારે એ કામમાં અમુક સમય આપવો પડશે. મેં એને પૂછ્યું કે તમે જેલમાં પુરાયા હોત તો શું કરત ? એણે જવાબ આપ્યો, જેલમાં હોત તો ધરખારની ચિંતા હોડવી જ પડતી. મેં કહ્યું, “તો જેલમાં હોત ને જે કરત તે જ આજે કરો. ધરતું કામ જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો. છેવટે તો એક દિવસ બધું છોડીને ચાલતાં થવાનું જ છે. ત્યારે ધરતું શું થશે ? મેં એવાં એવાં દગાબાજ (!) લોકો જોયા છે કે જે પત્ની અને ચાર પાંચ બાળકોને છોડીને કરી સૂચના આપ્યા ક્યાં વગર એક મિનિટમાં ચાલતી પકડે છે. મારે એની ચિંતા ન કરવી.”

ભિક્ષુ ને યતિ ધરખારની માયા તોડીને નીકળતા. આ તોડી નાંખવાની શક્તિ આપણામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કામો બનવાનાં નથી. “જૂનાં પ્રાંચ પંદર કામો ચાલે છે, તેના બેગાબેચું આપણ એક એવું વિચારશો તો, કાંતિ નહીં થાય. સમર્થ વિચારનો ફેલાવો કરવો હોય તો તોડી નાંખવાની તાકાત જોઈએ. એને જ સંન્યાસ કહે છે. આવી ફફારી લઈને, બધું

છોડીને, નમ્ર બનીને કામ કરનારા કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. મારે પાંચ કરોડ એકર જમીનની વહેંચણી કરવી છે. એક કાંતિ કરવી છે. પણ ક્યાં વગર કામ એની મેળે થોડું જ થવાનું છે ? લોકોનાં હૃદય પરવટવાનું કામ નાનું અમરતું નથી !

કેટલાક સર્વસ્વનો' ત્યાગ કરે

સામ્યવાદીઓ કહે છે કે તમને થોડા લાભ એકર જમીન મળી તેથી શું રંધાયું ? એમની વાત બરાબર છે, થોડી જમીન મેળવવાથી આપણું કામ પતે તેમ નથી. આપણે હૃદય-પરિવર્તન કરીને જમીન મેળવવાની છે. હું ઇચ્છું છું કે જેમણે જમીન આપી છે તે ગરીબને પોતાના કુટુંબનો દીકરો માને. માનવના મનમાં આવું પરિવર્તન આણવાની હિમ્મત હોવી જોઈએ. આવી હામ તો જ લોકો પોતાના મનમાં પરિવર્તન કરે છે, નિરંતર જાગ્રત રહે છે અને આત્મ-શુદ્ધિ કેળવવાની સતત કોશિશ કરે છે તે લોકો જ જીડી શકે. સામ્યવાદીઓ પણ કહે છે કે 'આખા સમાજનું માળખું ફેરવ્યા સિવાય કામ થવાનું નથી.' એમનાં કહેવામાં 'કંઈક' તથ્ય જરૂર છે, પણ હું ઇચ્છું છું કે એ કામ શાંતિ અને પ્રેમપૂર્વક થાય. અશાંતિ અને દ્વેષથી કંઈક કામ થાય પણ ખરું, તોયે એનાથી તરત જ દુઃખ પેદા થાય છે. મારે પ્રેમનો રસ્તો લેવો છે.

આત્મશુદ્ધિ અને સર્વસ્વના ત્યાગ વિના આ કામ બને તેમ નથી. હું દુનિયા આંખોને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા કહેતો નથી. દુનિયાને તો એટલું જ કહું છું કે ગરીબને ધરતો ગણી જો લાગ દાનમાં આપો. તમારા દિવમાં ગરીબ મારે લાવ જાગે એટલું હું માંચું છું. તેથી પૂરા પ્રેમથી અને સમજ વિચારી દાન આપનારા જોઈએ છે. પણ એટલા સારું કેટલાકે તો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો પડશે બધાને સમાન અને અમુક મર્યાદામાં જોગ મળે તેટલા સારું કેટલાક લોકોએ સર્વસ્વ છોડવું પડશે. લોકોને થોડો ઘણો ત્યાગ શીખવવો હશે તો કેટલાક જણે અસીમ ત્યાગ કરવો પડશે. સર્વ જ્યારે ગાળી નાંખે તેવા તોયે તપે છે ત્યારે આપણા શરીરમાં હજી ડીઝી તાપ રહે છે. પણ એ જ જો હજી ડીઝી થઈ જાય તો આપણા શા દાન

હવામાં થાય? એટલે લોકોનું જીવન પ્રેમમય થાય એવું આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણું જીવન પૂરેપૂરું પ્રેમમય થઈ જવું જોઈએ.

રાંચી, ૨-૭-૧૯૫૩

જામી ગયેલી સંસ્થાથી ક્રાંતિ નથી થતી : ૩ :

જામી ગયેલી સંસ્થાથી ક્રાંતિ નથી થતી એ આપણા ખ્યાલમાં હોવું ઇચ્છે. કોઈ સંસ્થા કહે તેટલી મોટી હોય પણ એ એક પાર્ટી છે, 'નેશન' - રાષ્ટ્ર નથી. કહે તે થાય, પણ એ આંદોલનની તો પાર્ટીને લીધે લીધે જ. પણ ક્રાંતિ પાર્ટીને લીધે આંદોલનથી નથી થતી. હમેશાં ક્રાંતિનો અગ્રદૂત વ્યક્તિ હોય છે. ક્રાંતિનો ઝંડો હમેશાં વ્યક્તિ જ ઉડાવે છે. એ લોક આમ-જનતામાં જાય છે, એમને પોતાનો સંદેશો સંલગ્નાવે છે અને સમાજનો એકાદો કાર્યક્રમ ઉપાડી લે છે. એટલે જેને ક્રાંતિનું દર્શન થાય છે તે સીધા જનતાની વચ્ચે પહોંચીને કામ કરે છે. પણ જે લોકો રાજનીતિના ચોકડામાં રહીને વિચારે છે તે શક્તિ-Strength અને સત્તા-Power એ બે વચ્ચેનો બેઠક સમજી શકતા નથી. એ લોકો સત્તાને-Power ને જ શક્તિ-Strength માની બેસે છે.

આ કામ મારે મારે છે

આપણે સમાજમાં પરિવર્તન આણવું હોય તો એમાં વીરની અહિંસા જોઈએ. તેથી કોઈ આપણો વિરોધ કરે તો તેની સાથે પ્રેમપૂર્વક બોલવું જોઈએ. આ ક્રાંતિ મારે સૌથી વધુ તેજ દયિયાર કોઈ હોય તો તે નિરંતર કામચલાઉ છે. આપણો વિચાર વધુ ને વધુ શુદ્ધ થતો જવો જોઈએ અને આપણી વૃત્તિ મેરુ પર્વત જેવી અચળ હોવી જોઈએ. આ કામ મારું છે એ મને સમજાઈ ચૂક્યું હતું. બીજાને મારે એ કામ છે કે નહીં તે તો બીજા જાણે. મારે મારે તો આ કામ છે અને હું એમાં જ ખપી જવાનો.

ગૌરીશંકર અને છાંચી વ્યક્તિઓ

આપણા લોકોમાં એક મોટી ખોડ છે. હિંદુસ્તાનમાં મહાન મહાન

સોફી છે. એટલા મહાન છે કે દુનિયાના કોઈ પણ મહાન પુરુષની તુલનામાં એમના બરાબરિયા અથવા એમનાથી પણ ચાર ચંદ્રવા ચડે એવા સાબિત થઈ શકે. આમ છતાં વિદુસ્તાનની આમજનતાની મહત્તાનું ધોરણ બીજા કેટલાક દેશોની આમજનતાના ધોરણ કરતાં નીચું છે. આ એક વિચિત્ર વાત છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે જુહો જે સત્પુરુષો પાક્યા એ બધાએ ધ્યાન, યોગ વગેરેની ખૂબ જ સાધના કરી. એમણે દુનિયાથી અળગા રહેવાની હામ બીડી, પાણી દુનિયા સાથે એકરૂપ થઈને રહેવાની હામ ન બીડી. જરા ગરબડ થઈ, જરા ખૂરાઈ નજરે ચડી કે ભાગવાની વૃત્તિ જ દાખવી. એવી જગ્યાએ પોતાના જેવાઓની તો વધારે જરૂર છે એ એમને ન સમજાયું. એકાંતમાં જઈને વસવામાં એમને દીક દીક તકલીફો વેઠવી પડી. એ બધી વ્યક્તિગત તકલીફ એમણે સહી લીધી પણ સામાજિક તકલીફ એમણે વેઠવા પ્રવળ ન કર્યો. પરિણામે અહીંના કેટલાક મહાન જિંદગીપુરુષો હિમાલયના ગૌરીશંકર શિખરની જેમ અગમ્ય રહ્યા. પણ આજે હવે લોક ગૌરીશંકરને પણ પહોંચી ચૂક્યા છે, એટલે આપણે આશા રૂઝવીએ કે સાધારણ જનતા પણ હવે એ મહાન પુરુષોને પહોંચી શકશે. ગાંધીજીએ એ આદેશ ભાગે ખુલ્લો કર્યો છે. હવે સંજોગો સાધારણ જનતામાં રસ લેતા થશે. ગાંધીના જમાનામાં જ, આમ બન્યું. એ જ જમાનામાં આપણે ગૌરીશંકર પહોંચી શક્યા.

શંખી ૨-૭-૧૯૫૩

આજના યુગમાં આત્મોપમ્ય ; ૪ :

દુનિયામાં વિવિધતા અને વિષમતા બને છે. કોઈ એ ચહેરા મળતા આનુતાંબી. દરેક ચહેરા બીજાથી જુદો હોય છે. અંદરે, ઝાડની રાજા શરેના પાંદડાંમાં પણ દરેકની પોતપોતાની વિશેષતા હોય છે. આમ આખી સર્જિમાં વિવિધતા, વિચિત્રતા અને વિલિન્નતા છે.

આંતરિક એકતા

પણ આ વિલિન્નતા ઉપર ઉપરની છે. અંદરથી આપણે એકતા

આપણા હાથમાં એવી શક્તિઓ આવી છે કે ધારીએ તો પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊભું કરી શકીએ. પણ જો વિજ્ઞાનની સાથે હિંસાને જોડી દઈશું તો દુનિયાનો સર્વનાશ થશે.

વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ, હું માનું છું કે વિજ્ઞાનથી મનુષ્યનું જીવન સફળ અને સમૃદ્ધ બની શકે છે. પણ એની સાથે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વેદ ખીમાર માણસને દવા આપે છે, સાથે અનુપાન પણ આપે છે. એ કહે છે કે દવા ગુણકારી ને વીર્યવાન છે, પણ એની સાથે અનુપાન જળવધું જરૂરી છે. અનુપાન નહીં હો તો દવા જોટલી ગુણકારી અને વીર્યવાન છે તેટલી જ શરીરને નુકસાનકર્તા બની શકે. તેવી જ રીતે વિજ્ઞાન મોટે અહિંસાનું અનુપાન પાળવું જરૂરી છે. પહેલાંના જમાનામાં માણસ મોટે ભાગે પોતાના સલામતો નિવેડા હિંસાથી આણતો. પણ તે સમયે હિંસા આટલી આગળ વધેલી નહોતી. તેથી એ હિંસાથી એટલો મોટો વિનાશ પણ થતો નહોતો. પુરાણ કાળમાં બિહારમાં બીમ અને જરાસંધની કુસ્તી થઈ હતી. કુસ્તીમાં જરાસંધ માર્યો ગયો અને વાતનો ફડકો એ રીતે આવ્યો. એ કુસ્તીથી ખીજાએને કરી જરા ન પહોંચી કારણ કે એ વખતે હિંસા મર્યાદિત હતી. એટલે એ હિંસા મોટો વિનાશ કરી શકે તેમ નહોતી. પણ આજે કુસ્તીનો જમાનો રહ્યો નથી. આજે તો કોઈ સલામતો નિવેડો હિંસાથી લાવવા જરી તો ખીજા પચાસ આજે તો કોઈ સલામતો નિવેડો હિંસાથી લાવવા જરી તો ખીજા પચાસ છે. પરિણામે હિંસાથી એક સંપત્તિ જ્યાં તેર વૃદ્ધિને ઊભા રહે છે. મોટે વિજ્ઞાન સાથે અહિંસા પાળવી જરૂરી છે.

દેશના રોગની જડ અને તેનો ઉપાય

દેશના રોગની જડ અને તેનો ઉપાય

૪૫ :

ગોવધ-અધી માટે ઉપવાસ કરનાર વીગજ સાથે આજે સવારે મારે વાતો થઈ. એમણે મારો વિચાર સ્વીકાર્યો અને ઉપવાસ છોડ્યા. મેં એમને જે વાત કહી તેનો થોડો સાર તમને કહીશ કારણ કે એમાં એક ધર્મ-વિચાર છે.

ઉપવાસ ક્યારે કરાય ?

મેં કહ્યું, 'કોઈ પણ માણસ પોતાના વિચાર ખાતર જાતને ખપાવી નાંખવા બેઠો છે, અને એમ કરતાં રખે ને દેહ પડે એવો કોઈ ભય મનમાં રાખીને હું કંઈ કહેતો નથી. દેહ તો કોઈ ને કોઈ દહાડો પડવાનો જ છે. એટલે કોઈના પ્રાણ બચાવવાની દૃષ્ટિએ હું નથી બોલતો, અને સરકારને પણ એનો પ્રાણ બચાવવા નથી કહેતો. હું તો એક વિચાર સમજાવું છું. તમને એ ગળે જતરે તો પારણાં કરો, ન જતરે તો ન કરશો.' વળી એથી આગળ મેં કહ્યું, 'આપણા આ વિશાળ દેશમાં અનેક પ્રાંત, અનેક ભાષા, અનેક જાતિઓ, અનેક ધર્મો અને અનેક પંથો છે. અહીં અનેક સવાલો અને અનેક સંકટો છે. હવે એક એક સવાલ લઈને એક એક જણ સરકાર સામે ઉપવાસ આદરે તો ભારે અવ્યવસ્થા જન્મી થાય. હવે સરકાર જે આવા એકેક જણના ઉપવાસ સામે નમતું મૂકે તો આખી જનતાએ એમને જે જવાબદારી સોંપી છે તે દૃષ્ટિએ એ અયોગ્ય સાબિત થાય. અને નમતું મૂકતી નથી તો એક મનુષ્યના પ્રાણનો સવાલ છે. દયા-બુદ્ધિનો સવાલ સામે આવીને જિભો રહે છે, અને એક નાણક હાથત જન્મી થઈ જાય છે. હમણાં, મિહારનો થોડો પ્રદેશ બંગાળામાં બેંગની દેવામાં આવે એટલા સારુ એક બંગાળી ભાઈ ઉપવાસ પર જનર્યા હતા. એ તો સારું થયું કે એમણે એમના ઉપવાસ છોડી દીધા છે. પણ એમ પણ બને કે મિહારનો કોઈ પ્રદેશ બંગાળા સાથે જોડી દેવાની વિરુદ્ધ કોઈ મિહારી પણ ઉપવાસ પર જતરે. તો આમ એક એક સવાલ માટે કોઈને તીવ્રતા લાગે અને તેથી સરકાર સામે ઉપવાસ આદરે તો, એમાં અહિંસા નહીં હોય.

એનો અર્થ એમ નથી કે સત્યાગ્રહીને ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ જ ન આવે અથવા તો એને ઉપવાસ કરવાનો અધિકાર નથી. હું માનું છું કે ઉપવાસ એ સત્યાગ્રહીનું ઉત્તમ શસ્ત્ર છે. મારે સત્યાગ્રહીને નિઃશસ્ત્ર નથી બનાવવો. પણ શસ્ત્રનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય એના પર એની સંજ્ઞતાનો આધાર છે. નહીં તો એ નકામું નીવડશે. સરકાર એનો રસ્તો ચૂકી ગઈ હોય અને જનતાનું કહેવું કશું જ કાને ન ધરતી હોય, સરકાર બહેકાઈ ગઈ હોય ત્યારે મહાપુરુષો અત્યંત વ્યાકુળ થઈને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના માટે ઉપવાસ કરી શકે. પણ સરકાર જ્યારે એક વાતનો વિચાર કરતી હોય, જ્યાં ચર્ચા-વિચારણાને અવકાશ હોય, તથા જનતાનું આદેશન અલાવવા અને જનમત ફળવવા માટે અવકાશ હોય ત્યાં ઉપવાસ કરવો ન ધરે. જ્યારે જનતા અને સરકાર બન્ને રસ્તો ચૂક્યા હોય અને વ્યાસ ભગવાને અંતે કહેવું પડ્યું હતું કે 'ન ચ કશ્ચિત્ શ્રુગોતિ મે-મારું કાંઈ સાંભળતું નથી', એવી દશા હોય ત્યારે જેને પોતાના દિલમાં શુદ્ધિનો અનુભવ થતો હોય, અને જેણે દુનિયાની ખૂબ સેવા કરી હોય એવા મહાપુરુષ ઉપવાસ આદરી શકે છે. પણ આવા પ્રસંગો જવલ્લે જ આવે છે. સાધારણ સંજોગોમાં ઉપવાસ કરવા એ બૂલ છે.

સત્યાગ્રહ એ ધમકી નથી, પ્રેમ-પ્રકર્ષ છે

હું એમ પણ નથી કહેવા માંગતો કે જ્યાં જનતાની શક્તિ પ્રગટ થઈ છે, જનતાના હાથમાં સત્તા આવી છે ત્યાં સત્યાગ્રહને અવકાશ નથી. સત્યાગ્રહ તો કુટુંબમાં પણ થઈ શકે. એટલે આપણું રાજ્ય થઈ ગયું મારે સત્યાગ્રહ ન થાય એવું કંઈ નથી. સત્યાગ્રહ એ કંઈ ધમકી નથી, એ તો પ્રેમની પરાકાષ્ટા છે. એ એક તીવ્ર ઉપાય છે. સામાજિકાને આપણા આત્મામાં રચાવે આપણું હૃદય એ ભાવનાથી સત્યાગ્રહ થાય છે. સત્યાગ્રહ કરવાનો હેતુ તો માતાનો છે. માળાપ બાળકો સામે અને બાળક માળાપ સામે સત્યાગ્રહ આદરી શકે. પ્રદલદિ પોતાના પિતા સામે અત્યંત નિવેર-વધી સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. એટલે આપણું રાજ્ય હોય તેમણે સત્યાગ્રહ થઈ શકે. હૃદયો સત્યાગ્રહ 'ઉપવાસ' છે. જ્યાં પ્રેમનો પ્રકર્ષ થયો હોય

ત્યાં જ એ થઈ શકે. બીજાને મારી ઠોકીને મનાવી શક્તા નથી માટે ઉપવાસ કરે એવું એમાં નથી.

હમણાં ભાષાવાર પ્રાંત-રચના અંગે ઉપવાસ થયા. એની સાથે સાથે હિંસા પણ થઈ. આમ ઉપવાસ અને હિંસા એ બેનું બેળસેળ કરીને એક સવાય ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો. આ જાતનો ઉપવાસ એ કોઈ પ્રેમ-પ્રકર્ષ નથી. એ તો દબાણ લાવવાની એક પદ્ધતિ છે. એટલે એ તો એક જાતની હિંસા જ થઈ. એનાથી તો શસ્ત્ર કરતાં પણ વધારે હિંસા થઈ શકે. માટે ઉપવાસનો પ્રયોગ તો વિવેક જાળવીને જ કરાય. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં ક્યાંય મારે અવાજ પહોંચી શકતો હશે ત્યાં ઉપવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો મારી સલાહ લેવી ગીતાએ ભકતોનું એક લક્ષણ કહ્યું છે કે ભકતો એકબીજા સાથે સલાહ-મસલાત કરીને કામ કરે છે-‘બોધયન્ત પરસ્પરમ્’. આ પ્રમાણે મસલાત કરવાથી કશું જ ખોવાપણું નથી, બચવાનું ધણું ધણું પામશે. જે વાતમાં સત્ય હશે તો હું ઉપવાસની વાત નહીં ટાળું. માટે જેને ઉપવાસ કરવા હોય તે પહેલેથી મારી સલાહ લે.

ચોજનામાં ખાયાની ભૂલ

રાજ જીડીને છાપામાં ખબરો વાંચીએ છીએ કે લોકોએ આગગાડી રોકી અને પછી પોલિસે આવીને દડા લગાવ્યા. આ બધું થાય છે કેમ ? પણે મદ્રાસમાં રાજાજી શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવા માંગતા હતા એમણે એક ચોજના બનાવી. તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ ત્રણ કલાક ભણવાનું અને બાકીનો વખત સુથાર, વણકર, ખેડૂત વગેરેમાંથી કોઈ એક પાસે ઉદ્યોગ શીખવાનો, જેથી એનાં દિલ અને દિમાગ બન્નેનો વિકાસ થાય પણ કેટલાકને આ પસંદ ન પડ્યું. એ કહેવા લાગ્યા, “તમે શહેરવાળાઓને શુદ્ધિ વધારવા દો છો અને અમને જ મહેનત કરવાનો ઉપદેશ આવેો છો ! અમને જ ધંટીનો ને હળનો ઘાંડો ઝડાવો છો !” તો આમ કેટલાકે એનો વિરોધ કર્યો. વિરોધ કરવાની એક રીત શોધી કાઢી : ‘આગગાડી અટકાવો ને ધમાક મચાવો !’ પણે ખંજાળમાં પણ એમ જ ચાલ્યું છે. એટલે આપણે વિચારવું પડશે કે આ હિંસાની શક્તિ કામ કરે છે એનું મૂળ કારણ શું છે ?

સ્વરાજ મળી ગયું એ તો દીવા જેવું સાફ છે, પણ બધા જ સવાલો હજી જેમના તેમ પડ્યા છે. સંસ્કારે પાંચ વર્ષ માટેની એક યોજના બનાવી. એમાંથી અડધાં વર્ષ વહી ગયાં પછી હજી હવે સૂઝે છે કે બેકારી તો વધે જાય છે. એનો અર્થ એટલો જ કે આપણું દિમાગ સુસ્તી મારી ગયું છે. એ બરાબર વિચાર કરવું નથી. મારા મતે કોઈ પણ યોજના એકદમ પાકી નથી કરાતી, એમાં આમતેમ ફેરફાર કરવાની શું જરૂર હોવી જોઈએ. આપણે વિચાર કરીને, યોજના ધડીને, દિલ્હી જવા સારું એકં સડક બાંધી. એના પર ચાલતાં ચાલતાં અડધે પહોંચ્યા ત્યાં તો ખબર પડી કે આ તો કસકતા ભણી જઈ રહ્યા છીએ. આ રસ્તો તો દિલ્હી ભણી નથી જતો! આણું ચાલત્યારે સમજવું જોઈએ કે ચિંતનમાં ક્યાંક ગરબડ છે. બલે ગમે તેટલું ધીમે ચાલીએ, પણ જવાણું તો દિલ્હીની દિશામાં જોઈતું હતું. હવે એમાં થોડું આધું પાછું ફરવાથી નહીં ચાલે કારણ કે જૂઠાં પાયો માંડવામાં જ થઈ છે. આજની યોજના ધડનારાઓ. મોટા મોટા દેશસેવકો છે. એમાં કેટલાયે મારા મિત્ર પણ છે. એમણે દેશ સારું પોતાની જાત ધસી છે અને આજ પણ ધસે છે. પણ દેશનો સવાલ છે ત્યાં મૂળ મુદ્દેથી વિચાર ન કરીએ તો શું પરિણામ આવે? મેં દિલ્હીમાં યોજના-કમિશનને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કહ્યું કે તમે જો દેશની બેકારી નિવારવાની જવાબદારી લેતા નથી તો તમારી યોજના રાષ્ટ્રીય યોજના (National Planning) નથી, એ તો થોડા ભાગની-આંશિક યોજના (Partial Planning) થઈ. રાષ્ટ્રીય યોજનામાં એટલું તો પ્રથમથી નક્કી કરીને જ ચાલવાનું હોય છે કે એમાં દેશના તમામ માણસોને કામ આપવાનું છે. આ કંઈ સાબિત કરવાની વાત નથી. સુકિલડના મૂળભૂત તરવો કંઈ સિદ્ધ કરવાં નથી પડતાં. એટલે જેણે સ્વીકારી લીધું કે દેશના બધા માણસોને તો કામ નહીં આપી શકીએ તેણે રાષ્ટ્રીય-યોજના કરવાની પોતાની નાલાયકી તો સાબિત કરી જ દીધી. કોઈ પણ બાપ ગમે તેટલો ગરીબ હશે તોયે એમ તો નહીં જ કહે કે હું તો ધરનાં થોડાંને જ રોટલો આપીશ, બધાંને નહીં આપું. દરેક બાપ એમ જ કહેશે કે જો કંઈ કમાણી થશે તે કુકે બના બધાં વહેંચીને આપું.

એ જ દૃષ્ટિએ મેં આવાત રાષ્ટ્ર સમક્ષ મૂકી. ધણું ખરું - દરેક ધરમાં પાંચ ભાઈ હોય છે. એટલે હું જો લાઈ દરિનારાંયણનો પ્રતિનિધિ બનીને આવ્યો છું એમ માનો. એ અન્યક્ત છે, પણ નારાયણ તો હમેશાં અન્યક્ત જ હોય છે. મારે એના પર અદ્વા રાખીને એનો જો ભાગ આપો. આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર પણ બંધા પાસેથી આવી માગણી કરી શકે એમ હું માનું છું. એને એવી માગણી કરવાનો અધિકાર છે અને લોકોએ એને સાથ આપવો જોઈએ. આલું જો બને તો દેશમાં કોઈ બૂખ્યું ન રહે. તકલી આપવાથી બધાને રોજ મળે તેમ હોય તો તકલી આપીએ. ચરખો આપવાથી બધાને કામ મળતું હોય તો ચરખો આપીએ. યંત્રો જ આમલ ન રાખવો જોઈએ. "આંશિક બેકારી સાથે યંત્ર" એવો સવાલ સામે આવીને જોશે રહે તો ત્યારે પણ 'ના, અમે તો યંત્ર જ વાપરવાના' એમ કહેવું અને યંત્રોને વળગી રહેવું એ બરોબર નથી.

યંત્ર-વિવેક

હું યંત્રો વિશેષી છું એમ નથી. યંત્ર ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે : (૧) સમયસાધક, (૨) સંહારક અને (૩) ઉત્પાદક. આમાંથી સમયસાધક યંત્રોનો મારે વિશેષ નથી. આગગાડી, વિમાન વગેરે યંત્રોથી ઉત્પાદન વધતું નથી પણ સમય બચે છે. દસ હજાર ઘોડા : પણ એક વિમાનની બંરાબરી ન કરી શકે. એટલે એવાં યંત્રોનો આપણને ખર્ચ છે. પણ તોપ, બંદૂક, મોંઘ જેવાં સંહારક યંત્રોને અહિંસામાં સ્થાન નથી. એટલે આપણને એવાં યંત્રો નથી ખર્ચતાં.

ત્રીજો પ્રકાર, ઉત્પાદક યંત્રોમાં બે જાત હોય છે : (૧) પૂરક અને (૨) મારક. વસ્તી ઝાઝી હોય અને કોઈ યંત્રને કારણે લોક બેકાર બનતું હોય તો તે મારક યંત્ર થયું. પણ જ્યાં વસ્તી ઘેડી છે ને કામ ઝાઝું છે ત્યાં એ જ યંત્ર મારક નહોતું પણ પૂરક સાબિત થશે. એક દેશમાં એક યંત્ર પૂરક હોય તે જ બીજા દેશમાં મારક હોઈ શકે. હિંદુસ્તાનમાં ટ્રેક્ટર જેવાં મોટાં રાક્ષસી યંત્રો લાવીએ તો બેકારી ખચિત વધવાની. પણ અમેરિકા અને રશિયા જેવા દેશમાં એ જ યંત્રો મારક નહોતું પૂરક નીવડશે, એવી જ રીતે

એક યંત્ર એક જમાનામાં મારક હોઈ શકે અને બીજા જમાનામાં પૂરક હોઈ શકે. આમ દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કોઈ પણ યંત્ર મારક અથવા પૂરક હોઈ શકે. તેથી કોઈ પણ યંત્ર એ યંત્ર છે તેથી જ તેના પર પ્રેમ કે દ્વેષ રાખવો ઠીક નથી. પણ આપણને યંત્રનો મોહ લાગે અને કહીએ કે મિલની બરોબરી કરી શકે એવાં પ્રમોશોગનાં યંત્રો નથી મારે અને એ વાપરવાનાં નથી તો મારે કહેવું પડશે કે એ માણસે દેશની દૃષ્ટિએ કરવો ઘટે તેવાં વિચાર કર્યો નથી. એક વસ્તુ પશ્ચિમમાં-યુરોપમાં ચાલી તેથી, અને ગાંધીજી જેવાં આપણને ચેતવી ગયા હોય તોયે એના મોહમાં ફસાઈને એમાં પડીએ તો મારે કહેવું પડશે કે આપણે ભીંત ભૂલીએ છીએ.

બીજું મારા જેવામાં એ આન્યું છે કે આપણે ત્યારે ક્ષમતાની વાત કરીએ છીએ ત્યારે સામેવાળા અસમાનતાની વાત તો નથી માંડતા. પણ ક્ષમતાની-કાર્યકુશળતાની વાત તો માંડે જ છે. એ કહે છે કે તમે સમતાવાદી છો તો હું ક્ષમતાવાદી છું. આમાં એ એક ગુણની સામે બીજો ગુણ જોભો કરે છે અને તેથી લડાઈ થઈ શકે છે. આજકાલ 'મૂડીવાદીઓ' ક્ષમતાનાં સૂત્રો પોકારવા માંડ્યા છે. મારે પણ ક્ષમતા ખપે છે પણ એવી ક્ષમતા નથી ખપતી કે જેથી કુટુંબમાં કેટલાંકને ખાવા મળે અને કેટલાંકને નહીં. મારે તો બધાને ખાવા મળે એવું જોઈએ છે. આજે પ્રમોશોગનાં સાધનો વાપરવાથી બધા રોટલા બેળા થાય છે તો એનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. થોડાંઓને સારું બાકીનાં બેકાર રાખીને આપણે સક્ષમ-કાર્યકુશળ હોવાનો દાવો ન કરી શકીએ. હમણાં આગ્રામાં ઇંગ્લિસ કમિટીની બેઠકમાં પ્રમોશોગ તરફ ધ્યાન દેવાયું એનાથી મને આનંદ થયો છે.

આજના અસંતોષનું કારણ બેકારી

આજે હિંદુસ્તાનમાં બધે ઠેકાણે અસંતોષ છે. કોઈના પણ દિલને સંમાધાન નથી. ગમે તે કારણસર અસંતોષ વ્યક્ત થાય છે. કેટલાયે સવાલ પર લોકો દિસા કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. કારણ, એમના દિલોમાં અસંતોષ છે અને એ દિસાને રૂપે ફાટી નીકળે છે. હું નિરાશિતોમાં કામ

દેશના રાગની જડ અને તેનો ઉપાય

કરતો હતો ત્યારે મેં જોયું કે મારવાડી વેપારીઓ સિંધી વેપારીઓનો વિરોધ કરતા હતા અને ત્યાં મારવાડી-સિંધીનો વાદ થઈ પડ્યો હતો. મેં કહ્યું : આ ખોટી ખેંચાતાણી છે. આ મારવાડી વિરુદ્ધ સિંધી, તેલુગુ વિરુદ્ધ કાનડી, બિહારી વિરુદ્ધ બંગાળી અને હિંદુ વિરુદ્ધ મુસલમાન એ બધાં તો નિમિત્ત માત્ર છે. એમાં મૂળ વાત એ છે કે દેશમાં આજે ઉત્પાદન અત્યંત ઘોડું છે અને ખેડારીની બોલબાલા છે. એને કારણે અસતોષ પેદા થયો છે. અને એ ગમે તે રીતે અને ગમે ત્યારે ફૂટી નીકળે છે. એટલે એના માટે કંઈક કરવું ઘટે છે. એ અસતોષને સમાવવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

પહેલા-ભૂખિયા

ગાંધીજીની ખૂબી એ હતી કે જેને પહેલાં મદદની જરૂર હોય એવાને પહેલાં મદદ કરતા. કવિ દુખાયજીએ હમણાં મને કહ્યું કે મદદ આપવાનો ક્રમ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ : પહેલાં ભૂખિયા-ભૂખ્યાં લોક, ખીજાં દુખિયાં-દુઃખી લોક, અને છેલ્લે સુખિયાં-સુખી લોક. પણ આજે એથી બિલ્લટી ગંગા ચાલી છે. ગાંધીજી સૌ પહેલાં જેને મદદની જરૂર હોય તેવાને મદદ શી રીતે પહોંચાડવી તેનો રસ્તો ખોળતા. એમાંથી જ આ ચરખો નીકળ્યો. એ એમની અદ્ભુત પ્રતિભા હતી. એ એક કાવ્ય-શક્તિ હતી. થોડાં જોડકણાં રચવાથી કવિ નથી બનાવું. યારકાચાર્યે કહ્યું છે : 'કવિઃ ક્રાન્તદર્શી' - જેને પારતું દર્શન થતું હોય-દેખાતું હોય, જેને સૂક્ષ્મ દર્શન થતું હોય તે કવિ. આ અર્થમાં ગાંધીજી કવિ હતા. એમણે વર્ષો પહેલાં કહી રાખ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં આતોષોગની જરૂર છે. નર્મ તાલીમ, રાષ્ટ્રભાષા, જમીનની વહેંચણી વગેરે વિષે એમણે વર્ષો પહેલાં 'કહી રાખ્યું' હતું. એમનો કેટલો મહાન ઉપકાર છે, કેટલી મહાન ભુદ્ધિમતા છે, કેવી એમની પ્રતિભા છે, અને કેટલી એમની વતસલતા છે ! આટલું હોવા છતાં, અને એમની પાસેથી આટલાટલું પામવા છતાં આજે પણ આપણે અંધારામાં અડબડિયાં ખાઈએ છીએ, આપણે નસીબનાં કેવાં ફૂટેલાં છીએ !

સરકારને સૌનો સાથ મળશે ત્યારે કામ આગળ વધશે. પણ જનતાને ન્યારે એમ લાગશે કે એને માટે પ્રત્યક્ષ કંઈક થઈ રહ્યું છે ત્યારે જ એનો

સાથ મેળશે. કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટમાં જનતાનો સહકાર નથી મળતો કારણ કે એમના ચિંતનની પદ્ધતિ ખરાબ નથી. ગામનો આયાત-નિકાસ પર અંકુશ હોવો જોઈએ. ગામમાં કાચો માલ પડે છે. એના પાકા માલની એની ખપત છે. તો પછી એ કાચાનો પાકા માલ ત્યાં જ તૈયાર થવો જોઈએ. બહારથી પાકા માલ લાવીને એ ગામને માથે ઠોકા ન શકાય. જનતાને ભરોસો પડવો જોઈએ કે જે કામ ચાલી રહ્યાં છે તેમાં એના કલ્યાણની વાત છે. દુકામાં, દેશમાં શાંતિ જળવાઈ રહે એવી ઇચ્છા હોય તો જનતાના કલ્યાણ વિષેનો મૂળભૂત રીતે વિચાર કરવો પડશે.

૧ હિંસા ક્યારેય ન થાય

બીજું, દેશમાં શાંતિ રાખવી હશે તો દિશ્વર્ગીથી હિંસાનો વિચાર સદંતર નીકળી જવો જોઈશે. હિંસાથી દેશ ખરબાદ થઈ જશે. આપણો દેશ ખૂબ જૂનો છે, અને વર્ષોથી આપણા પર લક્ષ્મીદેવીની અકૃપા રહી છે. આપણે લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને શક્તિની ઉપાસના કરવી હશે તો અત્યંત, ભૂખ અને બીમારીનાં રાક્ષસોને મારી હઠાવવા પડશે. આ મારે દિશ્વર્ગી હિંસાનો લાવ કાઢી પરસ્પર સહકાર કરવાની લાવના ઈજવવી પડશે. મને જેમ તમે બધા દેખાવ છો તેટલી જ સ્પષ્ટ રીતે મને એ પણ દેખાઈ રહ્યું છે કે દેશના રાજકીય પક્ષો જે અંદર અંદર સહકાર કરવાનું નહીં શાંખે તો દેશ ખરબાદ થઈ જવાનો છે.

ચૂંટણીઓ રમો, લડો નહીં

મને અહીં-બિહારમાં જ અહીંના સવાસ ઉઠેલવાની પ્રેરણા કેમ થઈ? કાયિઓની આપ્તા છે : "ચરેવંતિ ચરેવંતિ."

कलिः क्षयनो भवति संमिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठन् प्रेष ममति कृतं संपद्यते चरन् ॥

આ શ્રુતિ પર અંદા રાખીને મેં ચાલેવા માંડ્યું. હું ઇચ્છું છું કે દિશ્વર્ગ સંધાય. દેવતાક લોકો રાવ ખાય છે કે તમે જમીનના દુકડા પાડી નાંખો છો. હું દુકડું છું કે દિશ્વ જ ન્યાં તૂટી ગયાં છે ત્યાં જમીનની વાત ક્યાં મારો

છો ? પહેલાં દિવ સંધાવા દો. દિવ સંધાઈ જશે તો દુનિયા સંધાઈ જશે. ને જમીનના દુકડા છે, જ ક્યાં ? હું તો જ્યાં નજર નાંખું છું ત્યાં અનંત આકાશ, અખંડ પૃથ્વી અને પરમાત્માની પાર વિનાની રૂપા જ લાગું છું. તમે કહો છો 'વંદે માતરમ્', અને બીજી બાજુ લાઈ લાઈ કંઈક કહો છો. રવીન્દ્રનાથ કહી ગયા છે કે જે 'વંદે માતરમ્'ની સાથે 'વંદે બ્રાતરમ્' નથી કહેતા તેના પર માતા પ્રસન્ન નથી થતી. તેથી હું કહું છું કે ચૂંટણી રમો, ચૂંટણી લડવાનું ન કહો, 'ચૂંટણી લડવી' એ તો અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રયોગ છે અને આપણને એ જરૂર પડે છે. આપણા ઋષિઓ કહી ગયા છે કે 'દુનિયા એક રમત છે.' કુસ્તીમાં જીતનારને ધનિયમ મળે છે અને એનો જયજયકાર થાય છે અને જે હારે છે તેનો પણ જયજયકાર થાય છે અને એને પણ નારિયેળ મળે છે. આવી દૃષ્ટિ રાખીને ચૂંટણી રમો.

અમારા આશ્રમમાં એકવાર એક લાઈ આવ્યા. એ રાજકીય નેતા હતા. મેં એમને કહ્યું, "મારા અને તમારા વિચારો જુદા જુદા છે, છતાં તમે મારા પરમ મિત્ર છો. હું તમારે મારે મારો જન કુરબાન કરી શકું કારણ કે મને તમારા પર ખૂબ જ પ્રેમ છે. પણ હું તમને મારો વોટ-મત નહીં આપી શકું કારણ કે તમારા વિચાર મને પસંદ નથી. આપણે સાથે રહીશું, સાથે કામ કરીશું, પણ આપણા વિચારો જુદા હશે. ત્યાં સુધી હું જનતાને તો કહેવાનો કે આને મત ન આપશો કારણ કે એના વિચારો બૂલ-ભરેલા છે. તમે પણ વળતો જનતાને કહેશો કે વિનોબા મારા મિત્ર છે, પણ એમના વિચારો બૂલભરેલા છે તેથી એમને મત ન આપશો." પછી જનતા આપણામાંથી કોણે તેને ચૂંટશે. પછી જેને મત મળ્યા તે સરકારમાં જઈને જનતાની સેવા કરશે અને જેને મત નથી મળ્યા તે સીધો જનતામાં જઈને સેવા કરશે." આમ જન્ને જનતાની સેવા કરશે અને એક બીજા પર હેતુભાવ રાખશે. આમ નહીં થાય તો પશ્ચિમથી આવેલી આ ચૂંટણીની પદ્ધતિ દેશને જરૂર પડે ત્યાં વગર રહેવાની નથી, કારણ કે આ દેશમાં પહેલેથી જ જાતિ, ભાષા વગેરે કેટલીયે જાતના ભેદ ચાલતા આવ્યા છે.

શંકર-વિષ્ણુ જેવા સેવકો.

માટે ચૂંટણી રમતી વખતે પણ હેતુભાવ રાખે. જનતા કહે તેને ચૂંટે. જનતામાં જીતી સેવા કરનારા શંકર ભગવાન જેવા હોવા જોઈએ, અને જે સત્તા પર આવે તે વિષ્ણુ ભગવાનની જેમ સત્તા અને સંપત્તિ વિશે અનાસક્ત અને અલિપ્ત હોવા જોઈએ. સત્તા પર આવનારા રાજા જનક જેવા હશે અને ન આવનારા શુકદેવ જેવા હશે. રાજા જનક વૈભવ અને ભોજ ખતેમાં અનાસક્ત અને વિરક્ત હતાં. એમને જોઈને લોક કહેતું, "જનકો જનક इति वै जना वावन्तीति—આ જનક આવે, આપા આવે, એમ કરીને લોક સામું દોડતું." એમને વિશે કહેવાય છે કે એ સત્તા તમારે બાળમાં યાત્રાને અગ્નિ રહેતો. બંધમાં પણ એમાં પડી જતો તો પણ એ જાગી ન જતા. તો આટલા બધા એ વિરક્ત હતાં. અને શુકદેવ તો વિરક્ત હતા જ. વિષ્ણુ ભગવાન લક્ષ્મીથી અલિપ્ત રહેતા. લક્ષ્મી એમના પગ પાસે પડી રહેતી પણ એમનું તો એ તરફ ધ્યાનેય નહોતું. એટલે જેમણે સત્તા પર આવવાનું હોય તે જનક અથવા વિષ્ણુ જેવા બને, અને જેમણે ન આવવાનું હોય તે શંકર અથવા શુકદેવ જેવા બને. આંજો બધાનો સહકાર મળે એવો કુશળ કાર્યક્રમ ધડવો દેશ માટે ખૂબ જરૂરી છે. બુદ્ધાનમંજી એક એવો કુશળ કાર્યક્રમ છે કે જે બધાને ભેગા કરી શકે છે અને એક ખીજ પર પ્રેમ ઘોખવવાને તક આપે છે.

તો મેં જે મુખ્ય વાતો કરી. એક તો એ કે જનતામાં દુઃખ નિવારવા માટે પાયામાંથી વિચાર થવો જોઈએ, અને બીજું એ કે તમામ પક્ષોને એકબીજા પ્રત્યે હેતુ ઘોખવવાની તક મળવી જોઈએ. આવી વૃત્તિ અને માનસિક અલિપ્તા જરૂરી છે. બુદ્ધાનમંજી મારફતે આવી તક મળી શકે તેમ છે. દેસમાં આ બે વાત નહીં સધાય તો આઝાદી બંરબાદી નીવડવાની છે.

હજારોબાગ, ૧૮-૭-૧૯૫૪.

ત્રણ ત્રણ વર્ષથી ચાલતું કારિયાતું યુદ્ધ હમણાં પૂરું થયું અને ત્યાં સુલેહ સ્થપાઈ છે. હવે એ સુલેહને પાકી કરવાનું કામ કરવાનું છે. એક વાર આ દુષ્ટ યુદ્ધનો અંત આવ્યો એ ખુશીની વાત છે. એમાંથી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળવાની દહેશત હતી, અને તેથી દુનિયા આખીની નજર એના પર ચોંટી હતી. સમાધાન માટેની વાટાઘાટો ચાલતી જ હતી પણ એમાં વચ્ચે વચ્ચે કંઈ ને કંઈ વિધ્નો આવી પડતાં હતાં. પણ પરમેશ્વરની કૃપાથી એનો નિર્વિધ્ન અંત આવી ગયો. ભગવાનની માનસિક પૂર્ણ કરું છું અને પ્રાર્થના કરું છું કે માણસોને એવી સદ્બુદ્ધિ આપ જેથી આવાં ભયાનકે યુદ્ધો પેદા જ ન થાય.

આજના જમાનાનાં કુદરતી કાયદાથી જિતતાં યુદ્ધો

આવાં યુદ્ધો શાથી થતાં હશે? યુદ્ધ થાય એ તો કાઢીને નથી ગમતું. જે યુદ્ધમાં જિતરે છે તે પણ સાચારીથી જ જિતરે છે. અને આજકાલ જે યુદ્ધો ખેલાય છે તે અત્યંત ભયાનક અને ભેષમકારક હોય છે. ત્રણ સાક્ષના યુદ્ધ પછી ભગવાન જાણે કે એ દેશ ફરી ક્યારે બેઠો થશે! એનાથી જે ખાડો પડ્યો છે, તે ક્યારે ભરાઈ રહેશે તે કોને ખબર? આમાં મર્યા એ તો ફટકા. પણ મર્યા એનાં કરતાં કેટલાયે ગંભીર જખમી થઈને નિંદગીલર ભારરૂપ થઈ પડ્યા હશે? આજકાલનાં યુદ્ધોમાં, સંઘર્ષો ભેષમકારક વસ્તુ તો એ છે કે એ કુદરતના કાયદાથી જિતતાં હોય છે. કુદરતનો નિયમ છે 'Survival of the fittest-સૌથી શક્તિમાન જીવે.' પણ આ આજકાલ વૈજ્ઞાનિક રીતે લડતાં યુદ્ધોમાં તો ગુપ્તાનો જ મોટા પાયે વધેરાય છે. એટલે જે 'ફિસ્ટ'-સૌથી શક્તિમાન હોય છે તેમની આહુતિ અપાય છે, અને 'અનફિસ્ટ'-સૌથી અશક્તિમાન હોય છે એ ઘેર બેસી રહે છે અને બપો જાય છે. આ સહિના નિયમથી જિતતી વાત થઈ. મારે એનાં કારણો તપાસવાં નેહએ.

સ્થિતિસ્થાપકતા અને હિંસા

આ બુદ્ધોનાં કારણ સ્પષ્ટ છે. એ દૂરથીન ચડાવીને શોધવાં પડે તેમ નથી. સમાજની જે કંઈ રચના થાય છે તે સમાજને સુખી અને સ્વસ્થ રાખવાની દૃષ્ટિએ થાય છે. એનાથી સમાજને કંઈક લાભ પહોંચાય છે. પણ કેટલોક સમય વીત્યા બાદ એ લાભ-મળતા બંધ થાય છે, પછી જેમ જૂનું મકાન પડી જાય એટલે નવું મકાન બિલું કરવું પડે તેમ સમાજ રચના પણ બદલવી પડે છે. હવે સમાજરચના બદલવાની વાત આવે છે ત્યાં માણસને ક્લેશ થાય છે. જે લોકો આ ક્લેશ સહન કરવા તૈયાર નથી તેવા લોકો સ્થિતિ-સ્થાપક કહેવાય છે. એ લોકો 'જેથે થે'—વાદી—જેમનું તેમ રાખવાના મતવાળા—રૂઢિચુસ્ત બની જાય છે. એ લોકો સુધારા પણ ગોઠવવાની ગતિએ કરે છે અને બને ત્યાં સુધી સમાજનું જેનું તે માળખું ટકી રહે એમ હોય ત્યાં સુધી એને દાખડદાખડ કરીને રાખવા છાડે છે. 'લેલાં માણસ! હવે એ મકાન' એક-છઠાડે તો ધસી પડવાનું જ છે પછી નાહક ટેકા—ચાંબલી કરવામાં શા મારે શક્તિ બગાડે છે? તો કહેશે કે મકાન પડે તો અંદરવાળાઓનો 'કચ્છરધાણુ' નીકળી જાયને, મારે છે તેમ જ આલવા દો! આમ દાખડદાખડથી જનજવી રાખવાની વાત કરનારા શાંતિવાદી જનવાણી બની જાય છે. એમની આમ જૂનું સાચવી રાખવાની મર્યામતમાં હિંસાવાદીઓ કતલ કર્યા વિના સમાજ બદલાય જ નહીં એવી માન્યતા ધરાવતા થઈ જાય છે. એ કહેશે કે જૂનું માળખું સાચવી રાખવા જશો તો ક્રાંતિ નહીં થાય. તમારે 'સુધારો' કરવો હશે તો હિંસા વિના આરો નથી. આમ બે પક્ષ પડી જાય છે.

શાંતિમય ક્રાંતિવાદ : સત્યાગ્રહ

શાંતિવાદીઓનું ચઢીવાગે છે તો રૂઢિચુસ્તતા કાટે વળગે છે, અને ક્રાંતિવાદીઓનું ચઢીવાગે છે તો હિંસાદેવીને સલામ ભરવી પડે છે. આમ ક્રાંતિ અને હિંસાના છેડા-છેડી બધાઈ ગયા છે. જૂનો સમાજ કાઢવા જઈએ છીએ તો ક્રાંતિ (હિંસક) આવી પડે છે અને એ માળખાને જાળવવા જઈએ છીએ તો રૂઢિચુસ્તતા માથે ચઢી એસે છે. પણ હવે આપણને

એક નવો વિચાર મળ્યો છે. એ વિચાર પ્રમાણે આપણે ક્રાંતિ અને શાંતિ બંનેનો ઉપયોગ કરીને સમાજનું માળખું બદલવા તથા એવું પૂરેપૂરું પરિવર્તન કરવા ઇચ્છીએ છીએ. આપણને શાંતિ અને ક્રાંતિ બંને જોઈએ છે. ક્રાંતિ વગર તો ચાલે તેમ નથી, જૂની રચના છોડ્યે જ છૂટકો છે, અને સાથે આપણને શાંતિ પણ જોઈતી હોય તો આપણે એ સિદ્ધ કરી દેખાડવું પડશે કે શાંતિમાં એવી શક્તિ છે કે જેનાથી 'હોતી હે ચલતી હે'ની જેમ નહીં પણ ક્રાંતિની ગતિથી સમાજનું માળખું પલટી શકાય છે. આ જો સિદ્ધ થઈ શકે તો ક્રાંતિ સાથે હિંસા જોઈએ જ એવું નહીં રહે, અને એનાથી સમાજ બચી જવા પામશે. આને હું શાંતિમય ક્રાંતિવાદ અર્થાત્ સત્યાગ્રહ કહું છું.

શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને તપસ્યાની ત્રિવેણી

આપણે સર્વોદયવાળા, જનતાનું કલ્યાણ વાંચનારા સત્યાગ્રહનો આધાર લઈએ છીએ અને એનાથી સમાજને મજબૂત બનાવવા ઇચ્છીએ છીએ. આને માટે સત્યાગ્રહમાં વિચાર પર ખૂબ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. ખીજું, એને માટે દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. કાલે તેટલા ત્યાગ કરવા પડે અને દુઃખ ભોગવવાં પડે તો તે વેઠવાની તાકાત હોવી જોઈએ. દુઃખ વેઠવાની તૈયારી અને વિચારમાં નિષ્ઠા એ જો બાબત ઉપરાંત હૃદય-પરિવર્તન કરવાની હિમ્મત એ ત્રીજી બાબત પણ જોઈએ. આપણે માણસનું હૃદય-પરિવર્તન કરી શકીએ. એના હૃદયમાં જ્યોતિ હોય છે. ઉપર અધોગતનાં કાલે તેટલાં પડ વળ્યાં હોય પણ માંસિથી જ્યોતિ ક્યારેય સુગ્રાતી નથી. એના ચૈતન્ય પર આપણી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. દૂંકમાં, આપણામાં વિચાર પર નિષ્ઠા, દુઃખ વેઠવાની તૈયારી, અને હૃદયમાં વસતા રામમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. આ ત્રણે જ્યાં દશે ત્યાં આપણે સમાજમાં શાંતિમય ક્રાંતિ કરી શકીશું. આ માટે સમાજના અગત્યના પ્રશ્નો હાથ ધરવા, સામાજિક ધોરણે એમને હિંદુવા પ્રયત્ન કરવા અને આંતર-મુદ્દિ તેમ જ આંતરિક કાર્યો કરવાં જોઈએ. આપણે સમાજના પ્રશ્નો હાથ ધરીને સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ કે શાંતિમયી રીતે પણ સમાજનું માળખું બદલી શકાય છે.

હૃદયમાંના રામ પર શ્રદ્ધા

બૂદાનના આ કામમાં મારે જીવનનિષ્ઠા અને સત્યાગ્રહની શક્તિ વધારવી છે, સાથે સાથે શાંતિની શક્તિ પણ પ્રગટ કરવી છે. આ દૃષ્ટિથી તમે આ કામ તરફ જોશો તો તમને એક સૌંદર્યનું દર્શન થશે. લોક કહે છે કે આ કામ કાયદાથી થઈ શકે. હું એમને કહું છું, 'કરો, હું આડો હાથ દેવા નથી' આવવાનો!' બાકી અને તો જનશક્તિ વધારવામાં જ આનંદ આવે છે. હું છું છું છું કે આ કામ થવામાં ઓછામાં ઓછો સમય લાગે. અને તો શ્રદ્ધા છે કે આ કામ પાર પડીને જ રહેશે અને તે પણ વહેલામાં વહેલું! આ કામમાંથી આપણને એવી આવી જડવાની છે જે સેંકડો તાળાં ઉઘાડી શકશે. એનાથી તમામ પ્રશ્નો ઊકલી શકશે. જમીન કેટલી મળી, કેવી મળી એનો હિસાબ તો અમે રાખીએ છીએ, પણ એ ઉપર ઉપરનો હિસાબ થયો. એની સાથે હું તો એક કસોટી એ પ્રણ રાખું છું કે આમાંથી આપણને માનવતામાં, શ્રદ્ધાવાન અને વિચારમાં નિષ્ઠાવાન એવા કાર્યકર્તા કેટલા મળ્યા? એવા સેવકોને હું એક વાત સ્વયં હું કે માને જેમ પોતાના દીકરા પર વિશ્વાસ હોય છે તેમ તમને તમારા મિત્રો પર આંતરિક શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. દીકરા ગમે તેવા કામો કરી આવે તોયે મા તો કહેશે કે અંદરથી તો એ સારો જ છે. અને ડોકરો જરા જેટલું સાડું કામ કરી આવ્યો તો એટલા પરથી જ એ તો ગાંડ વાળો લે છે કે દીકરા મારો સુધરી મયો! આવી જ શ્રદ્ધા આપણને આપણા સાથી અને વિરોધી તરફ હોવી જોઈએ. સાથીની બદબોઈ સમજવા મળે તો એનો વિશ્વાસ ન કરવો, પણ જો કંઈ સાડું સમજવા મળે તો તરત જ એ માનવું. મનુષ્યનો હૃદયમાં ભગવાન વસે છે અને એની જ મારફતે સારા કામો ચાલે છે.

એ ન ન હોયું જોઈએ કે 'The news is too good to be false'—એટલા સારા સમાચાર છે કે ખોટા હોય જ નહીં? એ ખરા જ હોવા જોઈએ. કોઈમાં લવાઈ ન હોઈ શકે એ માન્યતા આપણને માનવતાની વિરુદ્ધ લઈ જાય છે. કાયદાના જાણકારોને ખબર છે કે દસ ગુનેગારો છૂટી જાય તો ભણે પણ એક નિર્દોષ ન દંડાવે જોઈએ એવો સિદ્ધાંત કાયદામાં છે. થોડી પણ શંકા પડતી વાત હોય તો પેલાને શંકાનો લાભ મળવો જોઈએ. શંકાનો લાભ લવાઈની તરફેણમાં હોવો જોઈએ, ખૂરાઈની તરફેણમાં નહીં. કાયદાનો આ સિદ્ધાંત ધણે સારો છે અને એ માનવતા પર આધારિત છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જે લવાઈ હોય છે તેને માટે કોઈ પુરાવાની જરૂર નથી. ખૂરાઈ માટે પુરાવાની જરૂર ખરી. પુરાવો મળે તો માનીશું કે ખૂરાઈ હતી, નહીં તો ત્યાં મુખી માનીશું કે ખૂરાઈ નહોતી.

માનવ પરની આ પરમ શ્રદ્ધા છે. કાયદા આકાશમાંથી નથી પડતા. માણસમાં જે લવાઈ હોય છે તેના પરથી એ ઘડાય છે. માણસમાં ખરેખર ખૂરાઈ જ હોત તો એને ખૂરાઈ માટે ઈનામ અપાત, લવાઈ માટે નહીં. એના દિનમાં ખૂરાઈ જ હોત તો એને ખૂરાઈ જલ્દય સજ્જ ન મળત; ઊંચકું ગુનેગારને કોરટમાં બોલાવીને તપાસ કરતાં ખબર પડત કે એણે લખું, કામ કયું છે તો એને સજ્જ ઠોકત, અને ખૂરું કામ કયું છે એમ ખબર પડત તો એને છૂટા કરત. પણ કાયદો તો લવાઈને ઈનામ અને ખૂરાઈને સજ્જ આપે છે. એનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્યના હૃદયમાં લવાઈ વસે છે, આપણે આ શ્રદ્ધા ન ગુમારીએ તો સમાજમાં આપણે શાંતિમયી ક્રાંતિ લાવી શકીશું. આ એક પાયાનો વિચાર છે. આપણામાં આવી શ્રદ્ધા હશે તો આપણે બુદ્ધનયસ સર્જી શકીશું.

જુલાઈ ૧૯૫૩

બુદ્ધાનયજ્ઞ-ધર્મનું એક નવું પાસું

૩૭ :

... છેલ્લે હું અહીં આવ્યો હતો ત્યારે અહીંના મહંતજીએ થોડી જમીન આપી હતી. પણ એ તો પ્રહેલો હતો હતો. ત્યાર પછી બુદ્ધાન કાર્ય કરે એમને મળવા આવ્યા ત્યારે વળી એમણે થોડી જમીન આપી હતી. આજ પણ એ કંઈક આપશે. પણ આજે એથી પણ વધારે આનંદની વાત બની છે. કેટલાક ખેડૂતો ફરિયાદ લઈને આવ્યા હતા. મહંતજીના મેનેજર સામે એમની ફરિયાદ હતી. એની તરતપાસ કરીને ઘટનું કરવાનું વચન મને મળ્યું છે. હું આ વાતને ખૂબ મહત્વ આપું છું. એની તોલે, એમણે આપેલું બુદ્ધાન પણ ન આવે. આજુબાજુવાળા ખેડૂતોની ફરિયાદ સાંભળી સમજીને દૂર કરીએ તો એનાથી આપું વાતાવરણ મહેક મહેક થઈ જાય છે અને બુદ્ધાન લેવા જઈએ છીએ ત્યારને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ બને છે.

ભગવાન શંકરાચાર્યનું અદ્ભુત કાર્ય

... આ દિવસોમાં મને થોડા મોટા માણસો તરફથી પણ દાન મળ્યાં છે. આમાંથી કેટલાકે તો ખરેખર જે દરિનારામણની સેવા કરવાની દૃષ્ટિથી દાન દીધાં છે. કેટલાક એવા પણ છે જે દાન કરીને મારી સાથે ફરવા પણ નીકળી પડ્યા છે. ધર્મનું આ બીજું પાસું ઊધડી રહ્યું છે. ધર્મનો ઉદ્ભવ થઈ રહ્યો છે. આપણે ગીતામાં વાંચ્યું છે કે 'ત્યારે ત્યારે ધર્મની ક્ષાન્તિ થાય છે ત્યારે ત્યારે ભગવાન ધર્મ-બુદ્ધિને જગતં કરે છે અને ફરીથી ધર્મ તાન્ને અને શક્તિમાન બને છે. આજે ભારતમાં ધર્મ-બુદ્ધિ જગવા લાગી છે એ આનંદની વાત છે. આ બોધગમાના મઠમાંથી આપણને જમીન મળી એમાં તદાર્થ પામવા જેવું નથી. આ મઠ ભગવાન શંકરાચાર્યનો છે. એમણે આપણને શી બોધ આપ્યો છે ?

ન કર્મણા, ન પ્રજયા, ન ધનેન ।

ત્યાગેનેકે અમૃતસ્વમાનયુઃ ॥

આ ઉપનિષદનું વચન છે. ભગવાન શંકરાચાર્ય એના આધારે ધર્મનો બોધ આપતા અને દેસમાં પ્રમથળા કરતા હતા. હું પણ રું છું, અને

સામાન દે રવવા માટે આગળ પાછળ મોટરો દોડે છે. શંકરાચાર્યના જ્ઞાનામાં આવી કોઈ સંગવડ નહોતી. એવી પરિસ્થિતિમાં એક દશ અગિયાર વર્ષનો છોકરો ધરનાર છોડીને નીકળી પડ્યો. એણે પગપાળા ધૂમવા માંડ્યું. એણે બ્રહ્મચર્યમાંથી જ સંન્યાસની દીક્ષા લીધી, અને માટે એને ખૂબ વેદનું પડ્યું. પણ અતે એણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, અસાધારણ એવા મંથો લખ્યા, અને આજે પણ એની પ્રેમો ભારતને અન્વેષણ રહી છે. શંકરાચાર્યે ધણું ધણું લખ્યું છે. સામાન્ય જનતામાં માટે એમણે અમૃતધીમે અઢકા એવાં રસોનો લખ્યા છે.

શંકરાચાર્યનો સંદેશ

એકતા, સત્યતા અને ત્યાગનો સંદેશો લઈને એ જામેગામ ર્યા. બ્રાહ્મણ માટે આથી અઢકા એકે ધર્મ નથી. આ દુનિયા એક માયા છે, અને તેથી ત્યાગથી ચડિયાતું કશું નથી એવી એમની માન્યતા હતી. આમ તે માયાવાદ ખૂબ પ્રાચીન, પુરાતન છે. પણ ભગવાન શંકરાચાર્યે જ એને અત્યંત લોકપ્રિય બનાવ્યો. એ તો બ્રહ્મચારી હતા, એમને કોઈ બાળખંડ્યા નહોતા. પણ ધર્મમાં જે સત્પુરુષો પાક્યા તે બધા એમનાં સંતાન છે. શ્યામી વિવેકાનંદ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે તમામ સત્પુરુષો શંકરાચાર્યને પગલે આસ્થા છે. આ મઠ એમના જ નામે ચાલે છે. અને તેથી મારી અપેક્ષા છે કે આલોકિકા પોતાની તમામ સંપત્તિ ગરીબોમાં વહેંચી દઈને લોકિકાની સેવા માટે બહાર નીકળી પડે. 'શિવાક્રમ્' - આપણે શિવ છીએ, સેવક છીએ. શંકરાચાર્યને ગરીબો માટે કેટલું ગૌરવ હતું. યોગમુખ પુરુષનું વર્ણન કરતાં ગીતામાં લખ્યું છે કે 'યોગી આ જન્મભારમાં કોઈ કામ પાર નથી પાડી શકતો તે પણ કશું ગુમાવતો નથી. આગસા જન્મભારમાં એ કોઈ શ્રીમાન અને બુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણને ઘેર અચનરીને પોતાનું કામ પૂરું કરે છે.' આમ અપૂર્ણ યોગી ખેવડો જન્મ પામે છે. એકલા શ્રીમાનને ઘેર જન્મવાથી શું વળ્યું ? રામ જનકની જેમ જે પવિત્ર છે અને શ્રીમાન પણ છે એવાને ત્યાં જન્મવું એ ભાગ્યની વાત છે. પણ એથી પણ અંત જન્મ શંકરાચાર્યે લીધો છે: 'ધોમતાં દત્તેદાન્તો કુલે।' પવિત્ર શ્રીમાનના ધરમાં જન્મ પામે છે તેની સરખામણીમાં ગરીબ યોગીએને ત્યાં જન્મનાર

પરમ ભાગ્યશાળી છે. શંકરાચાર્ય એવા જ ગરીબ કુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમ છતાં એમના જ મહાવાળાઓને આટઆટલી માયા ને મોહનાં જાળાં શાં ? મને તો એની નવાઈ લાગે છે. માયા-મોહ એકદમ છૂટી શકતાં નથી એ હું જાણું છું, તેથી હું ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે આવા લોકો કે જે શંકરાચાર્યને માને છે એવાને સદ્બુદ્ધિ આપજે.

હિંદુધર્મની ઉદારતા

હિંદુધર્મને કોઈ એ મજબૂત બનાવ્યો હોય તો તે શંકરાચાર્યે. ભગવાન છુદે જે કામ કર્યું તેને એમણે આગળ ધરાવ્યું. છુદ્દના જમાનામાં યજ્ઞયાગ અને કર્મકાંડ આસતતા હતા. લોક જીવહિંસા કરીને એતું નૈવેદ્ય ભગવાનને ચઢાવતા. લોકોએ નિઃકુરતાનો પણ ધર્મ બનાવી દીધો હતો. આનાથી વધારે પતન માનવતાનું શું હોઈ શકે ? ભગવાન છુદે એના પર જ ધા ક્યો. શંકરાચાર્યે પણ મીઠો કર્મકાંડ પર ધા ક્યો આ જ શરીર અને જીવનમાં હૃદયની શુદ્ધિ અને આત્માની અતુલ્યતિ થઈ શકે છે એ વાત પર એમણે ભાર મૂક્યો. એમાં જ સાચી શુદ્ધિ રહેલી છે, અને એ જ ધર્મનો સાર છે. શંકરાચાર્યે આમ આપણને કર્મકાંડમાંથી છોડાવ્યા છતાં હજી એ ક્યાંક ક્યાંક આધુ છે. હિંદુધર્મમાં કોઈ પણ બાબતનો આગ્રહ નથી. હિંદુસ્તાનમાં જાતજાતના ને ભાતભાતના વિચાર, ધર્મ અને પંથમાં માનનારાં લોકો છે. મૂર્તિપૂજને માને તે હિંદુ અને ન માને તે પણ હિંદુ ! એટલે સુધી કે ધર્મરત્ને માનનારો હિંદુ અને ન માનનારો-નાસ્તિક પણ હિંદુ ! હિંદુ ધર્મમાં આટલી પરમ ઉદારતા આવી તેનો જશ હું શંકરાચાર્યને આપુ છું. આ કંઈ નવી વસ્તુ નથી. વેદ અને ઉપનિષદોમાં એ હતી જ; એમણે એ બધી જનતા સામે રજૂ કરી અને એમ કરીને અલગ અલગ તમામ ઉપદેશો વચ્ચેનો વિરોધ દૂર કર્યો.

છુદ્ધ અને શંકર

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોક શંકરાચાર્યને ‘મન્દગરુડઃ’ છુપા છુદ્ધ દેહેવા લાગ્યું. લોક કહેતું કે આ શંકરાચાર્ય તો છે પણ છુદ્ધ ભગવાનનો જ ખીન્ને અવતાર છે. એ બે વચ્ચે બહુ થોડો ફરક

હતો. એ દરક અલ્પવિદ્યા વિશે હતો. શુદ્ધ ભગવાન એ 'વિષયમાં' ચૂપ રહ્યા હતા. એની ચર્ચામાં એ કદી ન પડતા. એમના શિષ્યો ક્યારેક એ વિશે પૂછતા તો કહેતા, "ગરીબોત્તી સેવા કરો, એમાં જ સાતિ છે. એ જ સાચું કામ છે. આત્માની ચર્ચામાં ન પડો." પણ એમના ગયા પછી એમના શિષ્યો વાદવાદીમાં જોતરી પડ્યા. શંકરાચાર્યે એમાં રહેલી ખામી ચીધી. શુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે આટલો જ ભેદ હતો, બાકી તો જે સંન્યાસ શુદ્ધ ભગવાને સ્વીકાર્યો હતો તેને જ શંકરાચાર્યે આગળ ધપાવ્યો. કર્મકાંડોનો એમની જેમ જ વિરોધ કર્યો અને એમની જેમ જ પતિસંધની કથાપના કરી તેમ જ ધર્મનું અનુકરણ કર્યું.

હિંદુ ધર્મનો સાર : વેદાંત અને બૃહત્કથા

આ મંદિરના દ્વારી હિંદુ અને બૌદ્ધ બન્ને છે. એ બંનેની મંત્રે આનંદ થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મનું ઉત્તમવળ આચરણ હિંદુસ્તાનમાં ખૂબ થયું છે એમ હું માનું છું. મારો એવો દાવો નથી કે આપણે બહુ સારી રીતે આચરણ કર્યું છે, પરંતુ જે કંઈ કર્યું તેટલા પરથી હું કહું છું કે શુદ્ધનો સંદેશ આપણા જીવનમાં જોતરી ચૂક્યો છે. એમનો મુખ્ય સંદેશ અહિંસાનો હતો. 'અહો અહિંસા' નેટલી પૂછીશો તોટલી ખીજ દેશમાં પૂછીશો, કે નહીં તે નથી બાકીતો, પણ બૌદ્ધ ધર્મની દ્યા અને કરુણા તથા હિંદુધર્મની આત્મવિદ્યા એ જે બળાને આજનો હિંદુધર્મ બને છે. હિંદુધર્મમાં માત્ર જે વાતો છે : એક અલ્પવિદ્યા જેને વેદાંત કહે છે અને બીજું બૃહત્કથા. એ બેમાંથી એકે જેમાં ને હોય તે હિંદુધર્મ નથી. શંકરાચાર્યે એક સ્તોત્ર રચ્યું છે, એ એમનો મોઢોમાં રાજ ખોલાય છે. એ ૭ પદની પ્રાર્થના છે. એમાંનો એક શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

‘અવિનયમયનય વિષ્ણો દમય મનઃ દમય વિવલ્લમૃગતુલ્કામ્ ।

મૃદયાં વિસ્તારય તારય સંસારસાગરતઃ ॥

અર્થાત્ હે ભગવાન તું જ મારી બૃહત્કથાનો વિસ્તાર કર. ભગવાન શુદ્ધ પણ આ જ કર્યું છે. એટલે 'અલ્પવિદ્યા અને બૃહત્કથા' એ બે શબ્દોમાં હિંદુધર્મ અને શુદ્ધધર્મનો સાર સમાય છે. આ જ વસ્તુ લઈને રામકૃષ્ણ

અને વિવેકાનંદ આગળ વધ્યા.

બૃહાનપત્રમાં ધર્મનો નવો પ્રયોગ

આ બૃહાનપત્રમાં ધર્મનો નવો પ્રયોગ, નહું પાશું સર યયું છે, આપણે તો નિમિત્તમાત્ર છીએ. હિંદુસ્તાનમાં જે ધર્મભાવના છે તેનું જ આ કાળ છે. વેદાંતમાં કહ્યું છે કે આપણે સૌ આત્મરૂપ છીએ, સમાન છીએ; કોઈ જાંચ નથી કોઈ નીચ નથી. આથી ચઢિયાતો સમાનતાનો પાક એક ન હોઈ શકે, અને આથી સારો પાથો સમાનતાનો કોઈ એક ન હોઈ શકે. સમતાની ખોંગ તો બધી જ પોકારે છે—રશિયા, અમેરિકા ને બ્રિટન, પણ વેદાંતમાં સમતા માટે જે આધાર છે તે બીજો ક્યાંય દેખાતો નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પાયાના બે વિચાર છે જેમાંનો એક છે આત્મતિક સમતા અને બીજો છે ભૂતદયા. એટલે કે ‘તમામ ગરીબોનો ભૂમિ પર અધિકાર છે; બીજાંએને ખરાડાવીને પછી ખાવું’, અને બીજાંએને પીવડાવીને પછી પીવું. બૃહાનપત્ર મૂળમાં આ જ એ વિચાર છે. આમાં સૌ પ્રત્યે સમાન બુદ્ધિ અને સમાન દયા છે. ઈસ્લામમાં પણ ભૂતદયાનો આવિષ્કાર છે. કુરાનમાં લખ્યું છે: “સૌ પર રહેમ રાખો.” ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ આ જ બે વાતો આવે છે. આમ ભૂતદયાનો વિચાર તમામ ધર્મોમાં આવે છે. આમાંના ધણાખરા ધર્મો હિંદુસ્તાનમાં ફાટ્યા ફૂટ્યા છે આમ છતાં હિંદુ ધર્મની પોતાની એક આગની વિશેષતા છે અને તે છે એની કલ્પવિદ્યા માટે આ જ પરિશુદ્ધ ધર્મ-વિચાર પ્રચલિત-ચાલુ કરવો છે. આને માટે, બૃહાન એક નિમિત્ત મળી ગયું. આજના જમાનાનો એ એક સવાલ છે. માટે આપણે એ જ સવાલ આજે ઉઠાવવાનો છે.

આધગયા, ૨-૮-૧૯૫૩

તેલંગણામાં મેં કામ શરૂ કર્યું ત્યારે બેત્રણ જમીનદારોએ દાન આપ્યું હતું. એમણે દાન માગવાનું કામ પણ કર્યું હતું. તે વખતે જમીનદારોએ મદદ કરી હતી એ વ્યક્તિગત મદદ હતી. પણ આજે જમીનદારોના સમાજ આ કામને ઊઠાવી રહ્યો છે એ એક ગૌરવનો વિષય છે. તેથી જ હું કહું છું કે જુદાનયત્ના ઇતિહાસમાં આનાથી એક નવો અધ્યાય શરૂ થાય છે. હું જેની કલ્પના કરતો હતો તે આજે આકાર ધારણ કરી રહ્યું છે. હવે આ લોકો પોતાની ફરજ બજાવી આપો સમાજ એકરસ બનાવવામાં મદદ કરશે.

મેં બત્રીસ લાખ એકર સારી જમીન માગી છે. લોકો પડતર જમીન પણ આપે છે. હું એ પાછી નથી વાળતો. પોતાનાં દેશની જમીનનો અસ્વીકાર કરવો એને હું માતૃ-ભક્તિની વિરુદ્ધ માનું છું. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રુદ્રિમણીનો સ્વીકાર કર્યો એમાં કાંઈ વિશેષતા નહોતી. પણ એમણે આઠે અંગ વાંકાંવાળી કુબ્જનો સ્વીકાર કર્યો એમાં જ એમની વિશેષતા છે. તેથી તમે મને જે કંઈ આપો છો તે હું સ્વીકારી લઉં છું. પણ પડતર જમીન આપવાથી 'માનું કામ પૂરું નથી થતું', માટે સારી જમીન જ આપવી જોઈએ. મેં બત્રીસ લાખ એકરની ટહેલ નાંખી છે તે સારી જમીનની નાંખી છે.

ગયા, ૪-૮-૧૯૫૩

સર્વોદયનો સંપૂર્ણ મંત્ર

: ૯ :

આજે નરમી ઓગરટ છે. ઇતિહાસમાં આજનો દિવસ સૌનાં હૃદયમાં અંકાયેલો છે. આજે દેશસમક્ષ એક મંત્ર મુકાયો હતો. એ સ્વરાજ્યનો જ મંત્ર હતો, પણ એનું એ અંતિમ ચરણ હતું.

સ્વરાજ્યનો મંત્ર

'સ્વરાજ્ય' ગ્રંથનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ ૧૯૦૬માં દાદાભાઈ નરસિંહજીએ

કયું. એ પહેલાં આપણા દેશના સેવકો અને નેતાઓ પ્રમુખની નાની-મોટી ફરિયાદો અને દુઃખો સરકાર સામે રજૂ કરતાં અને એક એક દુઃખના નિવારણનો પ્રયત્ન કરતા. ખૂબ વલખાને અતે સંમળાયું કે આ બધાં દુઃખોનું મૂળ પરતંવંતા છે. દેશ જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર ન થાય ત્યાં સુધી આ દુઃખ દૂર થવાનાં નથી. આનું દર્શન થયું ત્યારે દાદાભાઈ નવરોજીએ 'સ્વરાજ્ય' નો મંત્ર દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો. ત્યારથી એ મંત્રની સાધના શરૂ થઈ અને એનું છેલ્લું પરણ 'ભારત છોડો' આજની તારીખે પ્રમુખ સમક્ષ આવ્યું. એ વખતે દેશ પર એક મોટી સત્તાનું રાજ હતું. એક જ અમરદસ્ત શક્તિ દેશની સામે હતી. એની સાથે કામ પાડવાનું હતું. એની પાસે શસ્ત્રો હતાં, દેશ નિઃશસ્ત્ર હતો. એવી સ્થિતિમાં અહિંસાની શક્તિને ભરોસે 'ભારત છોડો' એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ થયું. એનું તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રમુખ પર જામની અસર હતી એવા હજારો લોકો કેદ પકડાયા, પ્રમુખ નેતૃત્વ વગરની ચર્ચા ગઈ અને ફાલે તેમ વર્તી. સરકારે પોતાનું બધું જોર વાપરીને આંદોલનને કચડી નાંખવા પ્રયત્ન કર્યો. ઉપર વિપરથી એમ લાગ્યું પણ ખરું કે આંદોલન લાંબી પડ્યું છે અને લોકો નાહિમત બની ગયા છે. એ જ દિવસોમાં વળી બંગાળમાં ફકાળ પડ્યો અને લાખો લોકો મરી ગયા. આમ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ બહુ જ કફાડી હતી.

એ દિવસોમાં અમે જેલમાં હતા. અમે અંદર અંદર ચર્ચા કરતા કે દેશ કેવી રીતે દબાઈ ગયો અને હવે કેવી રીતે ઊંચો આવી શકશે. પણ મંત્ર હોય છે તે કદી દબાઈ જતો નથી. એની પાછળ દર્શન અને શક્તિ હોય છે. દર્શનથી મંત્ર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ વગર પાંખે ઊડવા લાગે છે ને બધે ઠેકાણે એની મેજે ફેલાવા માંડે છે. સરજનાં કિરણો બધે પહોંચી જાય છે તેમ મંત્ર પણ બધે પહોંચી જાય છે અને દરેકના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. એ દિવસોમાં ઉપરથી અંધારા ફરી વળ્યાં લાગતાં હતાં પણ આંદોલનની અંદરની જ્યોતિ સળગતી હતી. એ ધરનારી જ્યોતિ નહોતી. પરિણામે, મંત્રના ઉચ્ચારણ પછી પાંચ વર્ષે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન છોડીને જવું પડ્યું. આ તમે બધાએ જોયું છે. આજની તારીખે એ આંદોલન

જીપડ્યું હતું. તેથી આજનો દિવસ આપણે માટે પ્રેરક છે. એ દિવસની યાદથી આપણે પ્રેરણા મળે છે, સ્ફૂર્તિ મળે છે અને નવા કામ માટે જુસ્સો પ્રાપ્ત થાય છે. આવા દિવસોની યાદ હું જાળવી રાખવા માંગુ છું.

મંત્રોનો અવતાર

એક મંત્ર પૂરો થાય કે તરત જ લગવાન પીએ મંત્ર આપે છે, અને એ પ્રમાણે સમાજની પ્રતિ આશતી રહે છે. આમ મંત્રોનો અવતાર થાય છે. મંત્રોનો અવતાર એ જ ખરો અવતાર છે. આપણે રામ-કૃષ્ણનો અવતાર કહીએ છીએ. પણ એ તો નિમિત્ત માત્ર હતા. એમની મારફતે મંત્રો ફક્ત થયા હતા. મંત્રોમાં શક્તિ હોય છે, એ આમ-સમાજને ગતિ આપે છે અને કેટલીક વ્યક્તિઓને વિશેષ સ્ફૂર્તિ આપે છે. પછી એવી વ્યક્તિઓને નામે મોટાં મોટાં કામો પાર પડે છે. લોક એમનું નામ લે છે ને કહે છે કે એ અવતાર છે. બાકી ખરી રીતે અવતાર તો મંત્રો જ થાય છે. રામ પાસે મંત્ર હતો. એ લઈને એ ફરતાં ફરતાં ઋષિના આશ્રમે પહોંચ્યા. ત્યાં એક દગલો પડ્યો હતો. એમણે પૂછ્યું, “આ શાનો દગલો છે?” ઋષિએ કહ્યું, “ઋષિઓ અવિરોધી હોય છે. એમના વિરોધમાં જે રાક્ષસોએ પ્રતિ કરી તેમનાં હાડકાંનો આ દગલો છે.” રામચંદ્રે કહ્યું, “આ ઋષિઓની તપશ્ચર્યાથી મને પ્રેરણા મળી છે. આખી પૃથ્વી રાક્ષસ વિનાની થશે.” કહેવાનું એ કે ઋષિઓની તપશ્ચર્યાએ એક મંત્ર આપ્યો અને રામચંદ્રે એને સિદ્ધ કર્યો. આમ જતાં લોકો રામચંદ્રને યાદ કરે છે ને એને અવતાર માને છે. ખરી રીતે તો એ એક પૂતળું હતા; એમની પાછળ જે મંત્ર હતો તેણે આ કામ તો કર્યું હતું.

પરમેશ્વર એક પરમતત્ત્વ છે. એ જ તત્ત્વમાંથી મંત્રો સ્ફુરિત થાય છે અને એમાંથી મહાપુરુષોને સ્ફૂર્તિ મળે છે. મહાપુરુષોના વિચાર સમાજને ચેતના પૂરે છે. આમ મંત્રનું મૂળ અને સ્ફૂર્તિનું સ્થાન પરમેશ્વર જ છે. મંત્રસ્વરૂપે એ પરમ તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે. એક અવતાર પૂરો થાય છે ત્યાં પીને અવતાર થાય છે. એને લીધે દુનિયામાં સતત તાજગી રહે છે. એ જ ઈશ્વરની લીલા છે. રામના જમાનામાં એક મંત્ર આવ્યો, કૃષ્ણના

જમાનામાં, જુદા જમાનામાં ત્રીજો. આમ મંત્ર મળતા ગયા અને દુનિયા આગળ ધપતી ગઈ.

સ્વરાન્ય પછી સર્વોદયનો મંત્ર

એક મંત્ર બીજાને જન્મ આપીને પોતે લોપ પામે છે. આમ બીજા માંથી ફળ અને ફળમાંથી બીજા થાય છે. એક બીજા લોપ પામે છે અને બીજા ભીંગે છે. આમ એક મંત્ર અવ્યક્ત થાય છે ત્યારે બીજો મંત્ર આવે છે. દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ નાશ પામતી નથી વિજ્ઞાને આપણને આ શીખવ્યું છે. સ્વરાન્યના મંત્રની પૂર્તિ થઈ ગઈ એટલે ગાંધીજીએ આપણી સામે બીજો મંત્ર ધર્યો. એમણે તો એ મારે પહેલેની તૈયારી કરી મૂકી હતી. એ નવા મંત્રનું નામ છે 'સર્વોદય'. સ્વરાન્યના આદિયન વખતે જ એ બીજાની વાપણી થઈ ચૂકી હતી. સ્વરાજ મળ્યા પછી એને અકુર કૃત્યો છે. જ્યાં સુધી 'સ્વરાન્ય'નો મંત્ર ચાલુ હતો ત્યાં સુધી એ ભોંયમાં વંચાવેલો પડ્યો હતો, ત્યાં સુધી એનો અકુર કૃત્યો નહોતો. પણ જેવું 'સ્વરાન્ય' ફળ્યું કે પેતું 'સર્વોદય' વાવેતું પડ્યું હતું એનો ફળગો દેખાયો. અને એમ સર્વોદયનું આદિયન શરૂ થયું.

મંત્ર શબ્દોમાં બધાય છે. ત્યાર બાદ સમાજમાં થોડી હાલચાલ થાય છે. એમાંથી પ્રેરણા મળે છે અને પછી કામ ચાલુ છે. 'સર્વોદય'નું કામ પણ એ જ રીતે શરૂ થયું. પહેલાં 'સર્વોદય' શબ્દ આવ્યો. એનો અર્થ ધણો મોટો છે. એ શબ્દના બધા અર્થો એકદમ પ્રગટ નહોતા થયા, પણ એક પછી એક એનાં પાસાં બિચડતાં ગયાં. બધાને એમાંથી પ્રેરણા મળતી ગઈ. ગાંધીજીના ગયા પછી સેવાશ્રમમાં એક સંમેલન ભરાયું હતું. ગાંધીજીને માનનારાં બધાં એમાં ભેગા મળ્યાં હતાં. જ્યાંએ ભેગાં મળીને નક્કી કર્યું કે આપણે શુરુના નામે કોઈ સંપ્રદાય કે પથ ચાલુ નથી કરવો, એ તો એક નિમિત્તમાન હતા. એમણે આપણને જે મંત્ર આપ્યો તેની આપણે પૂર્તિ કરી જોઈએ. મેં કહ્યું : -મંત્રનું મૂળ પરમતત્ત્વમાં હોય છે. અનેક સંકલ્પો મારફતે એ પ્રગટ થાય છે. અપ્રગટ રૂપે તો એ જ્યાં હોય છે. 'સર્વોદય' એ પણ કોઈ ની વસ્તુ નથી, એ કોઈ નવો મંત્ર નથી.

એ પણ જૂનો જ મંત્ર છે. કષિઓએ કહ્યું હતું 'સર્વભૂતહિતે રતઃ' આપણે સૌનો ઉદ્ધ ઇચ્છીએ છીએ. સૌના કલ્યાણ માટે આપણે કંઈ કરવાનું છે. આ જ સર્વોદય છે.

વિજ્ઞાન અપૂર્ણ, 'સર્વોદય' પૂર્ણ મંત્ર

વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો ત્યારથી લોકો નવી રીતે વિચારે કરવા લાગ્યા છે. નવા નવા વિચાર લાવે છે અને જૂના શબ્દોના નવા અર્થ ધરાવે છે. પણ એનાથી અનર્થ થાય છે કારણ કે વિજ્ઞાન અપૂર્ણ છે. એ લોકો અપૂર્ણ વિજ્ઞાનમાંથી અપૂર્ણ મંત્રો દુનિયા સામે કાઢીને ધરે છે. આજે પશ્ચિમવાળાઓનું વિજ્ઞાન ચાલે છે એ અધૂરું છે. એણે એક વિચાર આપ્યો છે : *Greatest good of the greatest number* - 'વધુમાં વધુ લોકોનું વધુમાં વધુ ભલું', આ એક જોખમકારક શબ્દ છે. વિજ્ઞાનના યુગમાં આપણને આ શબ્દ મળ્યો. એના દ્વારાથી અનર્થ જન્મ્યાં આપણે માની લીધું કે આ તો આપણા ભલા માટેનો શબ્દ છે. પણ એમાંથી 'બેદાસુર' જન્મ્યો. ખજી થોડી સંખ્યા (લઘુમતી) - વધારે સંખ્યા (બહુમતી). એમાંથી સંખ્યાસુર નીકળ્યો. આ લઘુમતીને બહુમતીના પાદમાં પડ્યા ત્યારથી દુનિયાના તમામ દેશોમાં ઝડપા ફાટી નીકળ્યા છે. અને આવા અધૂરા મંત્રને કારણે એ વિચાર એકાંગી થઈ ગયો.

એની પૂર્તિ આત્મજ્ઞાનના દર્શનથી થઈ શકે. સૌનું ભલું થવું જોઈએ એ પૂર્ણ વિચાર છે. વધુમાં વધુ લોકોનું ભલું એ પૂર્ણ વિચાર નથી કારણ કે એમાં થોડા લોકોને અન્યાય થાય છે. કુટુંબમાંથી તમે જણાવું ભલું થાય અને એકનું નહીં એ રીતે આપણે વિચાર કરતા નથી. પણ આખા સમાજનો સવાલ આવીને જોયો ત્યાં વિજ્ઞાને કંઈ 'વધુમાં વધુ લોકોનું વધુમાં વધુ ભલું થવું જોઈએ' પણ આપણે સૌનું કલ્યાણ વાંછીએ છીએ. તો આમ વિજ્ઞાન એ અધૂરા મંત્ર છે અને સર્વોદય પૂર્ણ મંત્ર છે. સર્વોદયમાં આત્માનો વિચાર રહેલો છે. એનો અબ્યુદય આત્માના જ્ઞાનમાં છે. સર્વોદયે પૂરો વિચાર આપ્યો છે. એ પૂર્ણ, સત્ય અને શુદ્ધ છે. 'વીસ વિરુદ્ધ પચ્ચીસ' એ પ્રભાણે મતગણતરી કરવાની અમે છીએ.

આત્માના ટુકડાઓનો ખોરા વિચાર આત્મજ્ઞાનમાં નથી આવતો. આત્મા તો એક, અવિભાજ્ય, પૂર્ણ, સમાન અને નિર્દોષ છે. એ તમામ પ્રાણીમાં સમાન રૂપે વસેલો છે. ‘આપણે પૂર્ણ છીએ, આ પૂર્ણ છે, તેનું પણ પૂર્ણ છે, અને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ જ જન્મે છે.’ આત્મજ્ઞાન પૂર્ણ છે તેથી એમાંથી પૂર્ણ વિચારો પ્રગટે છે. એમાં ‘લઘુમતી બહુમતી’ ને સ્થાન નથી. આપણી સમક્ષ એ વિચાર આવ્યો છે. આપણે એનું એક એક ખાતું લઈને કામ કરી શકીએ. આ જૂથનો સવાન એ સર્વોદ્ધત ખાયાનું ખાતું છે.

પૂર્ણ મંત્રમાં એકતાની શક્તિ

આ તો હજી પાશેરામાં પહેલી પુણી છે. સર્વોદ્ધ વિચારનું આ પ્રથમ પગલું છે. સ્વરાજ્ય પછી આપણને સર્વોદ્ધનો આ નવો મંત્ર મળ્યો. નદીનાં મૂળ આગળ એનું પરિશુદ્ધ રૂપ હોય છે. સર્વોદ્ધની નદી આજે આગળ વહેવા લાગી છે. એક એક કરતાં સૌ એને અતુલ ધર્મ રહ્યો છે. આજે દેશમાં જૂના વિચારવાળી કેટલીપે સંસ્થાઓ ચાલે છે. કૌંચેસવાદી, સમાજવાદી, હિંદુ મહાસમાવાદી વગેરે અનેક વિચારની સંસ્થાઓ ચાલે છે. એ લોકો જેમ જેમ વિચારમાં આગળ વધતા જાય છે તેમ તેમ એમનાં મન સર્વોદ્ધ વિચારની પકડમાં આવતાં જાય છે. એનું કારણ એ કે પૂર્ણ મંત્રમાં એકતાની શક્તિ હોય છે, જ્યારે અધૂરા મંત્રોમાં જુલસવા વિચાર હોય છે. આના અધૂરા મંત્રોને મંત્ર કહેવા જ શા-સારુ ? એ જુલસાવા વિચાર જ છે. સમાજને વટિયાં વટિયાં કરી નાંખનારા એ અધૂરા વિચાર હોય છે. પણ લોકો એને માની પણ લે છે. આજે દુનિયામાં એ વિચાર ચાલે છે, એક તો સમાજના લાગણ પાડનારા અને ખીલે સમાજને એકગ્ગ કરનારા સર્વોદ્ધનો વિચાર. દુનિયામાં એના પર ચર્ચાઓ ચાલે છે. આ એ વિચારો વચ્ચે એક જાતનો સંઘર્ષ ધર્મ રહ્યો છે. એ સંઘર્ષ દિવે દિવે વધતો જાય છે. સર્વોદ્ધના લાઘવમાં દ્વિધિવાર નથી, વિચાર છે. એ વિચારથી દ્વિધિવારને તોડી શકે તેમ છે. જ્યારે દ્વિધિવારયાગ વધીને આજે એટમનોંન સુધી પહોંચી ગયા છે. આખી દુનિયા પર એની અસર

વરતાવા લાગી છે. પણ અતિ સર્વોદયના વિચારમાં રહેલી આધ્યાત્મિક સક્તિ અવશ્ય કામ કરવાની છે અને એનો વિચાર ચાલવાનો જ છે.

અદ્વૈતવાદી સર્વોદય

હિંદુસ્તાનમાં અલગ અલગ પાર્ટીઓ છે. એ બધા આપસ આપસમાં બેઠલાવ રાખે છે, પણ બૂદાનતું કામ તો એ બધાં જ કરે છે. એ બધાંએ આ વિચારને સ્વીકારી લીધો છે. એની વિરુદ્ધ હોય એવું હજી સુધી તો મને કોઈ બેટું નથી. એ લોકોમાં અંદરો અંદર વિચારબેદ જિભા થાય છે પણ બૂદાન માટે તો એક જ મંત્ર પર આવીને સૌ ખમેખમો મિલાવી કામ કરે છે. દિવસે દિવસે આ વધતું જાય છે. આગળ ઉપર તમે જોશો કે તમામ પક્ષો આમાં કામે લાગ્યા છે. આખા સમાજને એકરસ કરવાનો આપણો આ પ્રયત્ન અવશ્ય સફળ થશે અને એમાંથી જ એક મહાન સક્તિ પ્રગટશે.

સ્વસિદ્ધાન્તવ્યવસ્થાસુ દૈતિનો નિરિચ્છા દદમ્ ।

परस्परं विरुद्ध्यन्ते तैरथ न विरुद्ध्यते ॥

જે સમગ્રને નથી માનતા, એક અંશને માનનારા છે. એ અંશ બલેને ગમે તેટલો મોટો હોય-તો પણ એ અંશવાદી છે. એમને દૈતવાદી કહે છે. એમણે વિચારની પાકી ગાંઠ વાળેલી હોય છે; એ લોકો પોતાનો વિચાર પાર્ટીને આપે છે અને માને છે કે એ જ વિચારો શ્રેષ્ઠ છે. પછી એક પાર્ટી બીજી પાર્ટી સામે પેંતરો મારે છે. દરેક પોતાના ધર્મને તથા પોતાની પાર્ટીને આગળ વધારવા મથે છે અને પછી અંદર અંદર ઝેઝડા કરે છે. પણ આ બધા પક્ષો સર્વોદયના પેટમાં સમાય છે. સર્વોદયને કોઈની સાથે વિરોધ નથી. એ સૌને પોતાની પાંખમાં સમાવે છે. એ અદ્વૈતવાદી છે.

બૂદાનમાં આવે છે તે બધાં સાથે મળીને કામ કરે છે. શરૂમાં એમના મનમાં વિચારબેદ હોય છે, પણ જેમ જેમ કામ કરતાં જાય છે તેમ તેમ બેદ ઘટતા જાય છે અને કોઈ પ્રત્યે દેવની લાગણી રહેતી નથી. આજે હવે એવાં દસ્યો દેખાવા લાગ્યાં છે. એકબીજા સાથે વાત સુદાં નહોતા કરતા એવા લોકો બેગા મળીને કામ કરવા લાગ્યા છે. હા, દિવમાં હજી

જરા સંકોચ હશે પણ વિરોધી વિચાર નથી રહ્યા. આમ આગળ ચાલતાં તમામ એક વિચારના થઈ જશે અને આખો સમાજ એકરસે થશે એવી મારી અપેક્ષા છે. સર્વોદય વિચારની ખૂબી જ એ છે કે એ તમામ વિચારોને પોતામાં સમાવે છે. મને આ જ વિચારમાંથી પ્રેરણા મળે છે.

મંત્રથી વામણો વિરાટ બને છે

આજે અઢી વર્ષથી હું હું હું. આ મંત્ર મને રાજ નેવા વિચાર અને નિરંતર પ્રેરણા આપે છે. હું તમને કહું હું કે તમે સૌ મહાન છો, નાનાં નથી. આ મંત્ર તમારી સામે પ્રગટ્યો છે. એની સામે કોઈ નાતું રહી જ નથી શકતું. રામનો મંત્ર મળ્યો કે વાંદરા વાંદરા મંદી ગયા અને રીછ રીછ મંદી ગયા. સાધારણ મનુષ્ય સાધારણ ન રહ્યો. મંત્ર આવીને એમનાં શરીરોને અભિમનિત કર્યાં. પછી શરીર શરીર ન રહ્યાં, સૌ એ મંત્રનો વાહન થઈ ગયાં. આ કામમાં નાના નાના માણસો કામ કરે છે. મને નવાઈ લાગે છે કે આ બધાંને કેમથી પ્રેરણા મળે છે. બાળક, સ્ત્રીઓ, નાનાં ને મોટાં સૌ કહેતે સૌને પ્રેરણા થઈ રહી છે અને સૌ દાન દેવા લાગ્યાં છે. અધ્યાત્મિકોએ પણ દાન દીધાં છે. અને હવે તો નવા અધ્યાત્મ શરૂ થયો છે. જમીનદારો પણ જાગ્યા છે. આવો વિશ્વવ્યાપક મંત્ર પ્રગટ આવે ત્યાં કોઈ નાતું નથી રહેતું. મંત્રનો આપણા પર પ્રભાવ પડે છે. તમે પણ આવી જ શ્રદ્ધા રાખીને કામમાં લાગી જાવ. સર્વોદયમાં શ્રદ્ધા રાખો. સર્વોદય સિદ્ધ કરવા માટે તમારામાંથી એક ભાગ બીજાને આપો. આપણું છે એ આપણું નથી, સૌનું છે. આટલું એક ભાગ આપો.

ચક્રમાં ઘી નહીં, પણ આસક્તિ બાળવાની છે

“ભગ્યં દદં ન મમ” એ આપણું છે તેમાંથી એક ભાગ અગ્નિને અર્પો. એ ભાગ અગ્નિનો છે, આપણો નથી. નાના કુટુંબ પડવાથી ઉત્પાદન ધરે છે એમ નથી. ચક્રમાં ઘી હોવાનું હતું ત્યારે લોક કહેવા લાગ્યું, “આ તો ઘી બળે છે.” અપિએ જવાબ વાળ્યો, “ઘી નથી બળતું, એ તો તમારી આસક્તિ બળે છે.” એ જમાનામાં જંગલો સાફ કરતા, બાળના ને લોકોને ત્યાં વસાવતા. એ વખતે અગ્નિના રથૂળ રૂપની ઉપાસના થતી.

પણ આજે તો હવે માણ્યો અગ્નિ પેટાવવાનો છે. અંદરના અગ્નિની જ ઉપાસના કરતા શીખવાનું છે અને એમા આપણા સ્માર્થની આહુતિ આપવાની છે જે ધરતી સાથે આપણને મોહ બંધાઈ ગયો છે તે જ ધરતીનો મોહ છોડવાનો છે અને એ ધરતીની આહુતિ આ યજ્ઞમા આપવાની છે હું તો એટલે સુધી કહું છું કે આનાથી દેશનું ઉત્પાદન ઘટતું હોય તો તેય મને મંજૂર છે દિવ્ય મળશે તો ઉત્પાદન તો સોગણું થઈ જશે ખેડૂત સારામા સારુ બી વાવે છે; એ વખતે લાગે છે કે એ સારુ બી નાશ પામ્યું, પણ થોડી ધીરજ ધરીએ તો પછી દેખાય છે કે કશું ખોયું તો નથી, બિલકુલ ચારગણું પામ્યા છીએ એક બી વાનીએ છીએ તો સોગણું થઈ જાય છે.

તેથી તમે તમારી જમીન ગરીબોને વહેંચી આપો વહેંચી દેવાથી દિવ્યો સંધાશે, પંડી ભવે જમીનનાં ટુકડા ચતા. તમે ધારશો તે એમાંથી પકવી શકશો. તમે હળીમળીને કામ કરશો તો એમાંથી સોગણું પાકશે. અગ્નિમાંથી નાશ નથી પામતું પણ મોગણું થઈ જાય છે હું નજરે બાળી રહ્યો છું કે એ સોગણું વધી રહ્યું છે આ તો મેં દાખલા બદલ્યું હતું બાળી આ જમાનામાં કાઈ ધી બાળીને યજ્ઞ કરે તો તે મને નહીં રુચે. જે જમાનામાં એ ચાલતું હતું તે જમાનામા એ બગાડર હતું.

માટે દેહી દષ્ટિ છોડીને લાંબી દષ્ટિ અપનાવો. મારે ઉદ્દેશ જમીનના ટુકડા કરવાનો નથી, મારે તો દિવ્ય જોડવા છે. દિવ્યના ટુકડા ટુકડા થઈ ગયા છે તે મારે સાધના છે હું કપડાની જેમ દિવ્યને સીની રહ્યો છું, દગ્ગને પૂર્યો કે બાઈ કપડું કેમ વેતરે છે? તો કહેશે કે કપડું સીનવા માટે વેતરું છું. આ ધગતી જર્જર થઈ ગઈ છે, ટુકડા ટુકડા થઈ ગઈ છે. એટલે જ એને એક વાગ જોઈએ તો વેતરીને પણ ગરીબોને વહેંચની છે અને આખા દેશને એકરસ કરવો છે

દુલ્લાસગંજ, ૯-૮-૧૯૫૩

આજે સવારે નાલંદાનાં અવશેષો જોવા ગયો હતો. એ એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાન છે. પુરાણી સ્મૃતિઓ મનુષ્યમાં ઉત્સાહ પ્રેરે છે અને કર્તવ્ય મારે પ્રેરણા આપે છે. આપણા ઇતિહાસમાં બન્યું તે બધું જ સારું હતું એમ નથી. એમાં કેટલુંક સારું છે તો કેટલુંક નરસું પણ છે.

ઇતિહાસનું સારું-નરસું

૧. ધણુંખડું લોકો - ઇતિહાસમાં થઈ ગયું તે બધું સોનાનું જ માનતા હોય છે. એમાં જે કંઈ ખોટું હોય તો તે તરફ જોતા નથી કે આ ખોટું છે. આપણને આપણા સારા અને નરસાપણા બન્નેનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ. વિવેક અને સમન્વયવાળી બુદ્ધિથી ઇતિહાસનું દર્શન કરવું જોઈએ, તો જ લાભ થાય. આજકાલ શાળામાં બાળકોને મરી ગયેલા રાગ-મહારાગઓનાં નામે જાખવા પડે છે. પણ ઇતિહાસ એટલે રાગ-મહારાગઓનો ઇતિહાસ નથી. પોતાના જીવનમાં ઉપયોગી અને સારી નીવડી શકે એવી કંઈ વસ્તુ આપણને જૂના ઇતિહાસના અનુભવોમાંથી મળતી હોય તો તે મહત્ત્વ ધરી તેનો આપણે લાભ ઉઠાવવાનો હોય છે. એમાં કંઈ ખૂસાઈ હોય તો તેનાથી બચીને આવવું જોઈએ. એટલે ઇતિહાસના અભિમાનનું પ્રયોગન જ નથી, આપણને એનું દર્શન થવું જોઈએ.

વિદ્યાની પ્રાચીન પરંપરા

૧. નાવંદાનું દંસ્ય ધૂમ જ મધુર અને સારું લાગ્યું. લગ્નરો વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવવા અને અધ્યયન કરતા. પણ એ કંઈ આપણે મારે નવી વાત નથી. નાવંદા યુનિવર્સિટિ પ્રાચીન તો છે જ, પણ આપણા જૂના મર્યાદા જોઈએ હીએ તો ખચર પડે છે કે નાવંદાથી પહેલાં પણ ધૂમ જૂના કાળથી આપણે ત્યાં અધ્યયન ચાલતું આવ્યું છે. રહેલી સવારે વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ પામે વિદ્યાધ્યયન, મનન અને ચિંતન કરતા. પ્રાનઃકથ્થર્મા મર્મ રહીને એ પોતાનો અમર્ય વખત નકામો ન કાઢતા. વેદોમાં કહ્યું છે :

યો જાગાર તં જ્ઞત્વઃ કામદન્તે । જે જાગે છે તેમને ભગવાન યાદ કરે છે અને એમને ત્રસાઓ સ્ફુરે છે.

આ પરપરા આપણે ત્યાં અને ત કાળથી ચાલી આવે છે. બુદ્ધ ભગવાનના જન્માનામાં પણ એ ચાલી. પણ જ્યારથી અંગ્રેજી વિદ્યા આવી ત્યારથી આપણે એ ધર્મ છોડ્યો છે. ત્યારથી વિદ્યા શહેરમાં આવી. પણ આ વિદ્યા 'વિદ્યા' નથી, એ પેટભરી છે. એને તો અવિદ્યા જ કહેવાય. પરિણામ એ આંધુ કે શીખનારાઓ શહેરમાં જઈ વરસા, ગામડામાં રહેવાનું એમણે છોડી દીધું. તેમ છતાં અંગ્રેજી વિદ્યા તો બહુ જ થોડાં શીખી શક્યા અને બોડાના બધા ઠોઠ રહ્યા. એમનાં જે કંઈ સંસ્કાર હતા તે તો જતી વખતે મૂકતા ગયેલા, અને ત્યાં શહેરમાં જઈને આપણી સંસ્કૃતિથી ઊલટા વિચાર એમણે શીખવા માંડ્યા.

ઉપનિષદકાળનું રાજ્ય

ઉપનિષદમાં એક રાજા પોતાના રાજ્યનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

ન મે-સ્તેનો જનપદે ન કવર્યઃ ન મદ્યાઃ ।

ન-અનાદિતામિઃ ન અવિદ્વાન્...

અર્થાત્ મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી, કોઈ કંજૂસ નથી. કંજૂસ હોય ત્યાં ચોર પાકવાના. હું કેટલીયે વાર કહે છું કે કંજૂસ એ ચોરનો બાપ છે. કંજૂસ જ ચોરી વધારે છે. એ રાજાએ એમ પણ કહ્યું છે કે એના રાજ્યમાં કોઈ પણ દારૂ પીતું નથી. એ કાળમાં ભારતમાં કોઈ દારૂ પીતું નહોતું. પણ અંગ્રેજોએ આવીને દારૂને ફેશન બનાવ્યો અને શહેરોમાં દારૂ છોડે એક પીવાવા લાગ્યો. આજે તો એને બધ કરતાં પણ આપણને ખીક લાગે છે. રાજાએ એમ પણ કહ્યું છે કે એના રાજ્યમાં કોઈ અવિદ્વાન નથી. એવું કોઈ નથી કે જે લખી વાંચી ન બળતું હોય, અને એવુંયે કોઈ નથી જે ભગવાનની પૂજા ન કરતું હોય. એટલે કે ખૂબ પ્રાચીન કાળથી આપણે ત્યાં વિદ્યા ચાલી આવે છે. આજે હવે આપણે આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન એ બંનેનું અધ્યયન કરવાનું છે. પ્રાચીન કાળથી યાત્રુ આવતું જ્ઞાન તો લેવાનું જ છે, ઉપરાંત પશ્ચિમ પાસેથી વિજ્ઞાન, પણ શીખવાનું છે.

નાલંદાનાં ખડેરાં આપણને એ જ પાઠ આપે છે. આમ આપણે આપણા
શુભોનાં વિકાસ કરવો જોઈએ.

બળજબરીથી ધર્મનો પ્રચાર નથી થતો

અહીંથી આપણે શું ન કરવું જોઈએ તે પણ શીખવા મળ્યું. મેં
અહીં એક ચિત્ર જોયું. શંકર-પાર્વતીના માથા પર એક મૂર્તિ ઊભી
રાખી છે. એટલે કે કોઈ બૌદ્ધ રાજા છડી ગયો હશે. એટલે એ વખતના
મૂર્તિ બનાવનારાએ-આપું ચિત્ર ચીતરીને બતાવવા ધાર્યું હશે કે ધર્મની
જીત થઈ છે. હવે એ રાજાની વિદ્યા પણ અહીં શીખવાઈ હશે. પણ આમ
એક ધર્મનો ઉદ્ધ થાય અને, તે બીજા ધર્મને જીતે એવું બનતું હોય, એમ
હું નથી માનતો. બુદ્ધધર્મના નાશનાં અનેક કારણો પૈકીનું એક આ પણ
છે. તેથી જ અહીં બુદ્ધધર્મ ટકી ન શક્યો. બળજબરી આવે છે ત્યાં ધર્મ
અંખવાય છે. ધર્મના પ્રચારમાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ થવો શર
થાય છે ત્યારે ધર્મ ટકતો નથી. એકવા બુદ્ધધર્મ માટે જ આમ છે એવું
નથી. કૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે તમામ ધર્મોમાં આમ જ થયું છે ધર્મ-પ્રચારનો
ઉત્સાહ વધારે પડતો થઈ જાય છે ત્યારે એમાં વિવેક રહેતો નથી. રાજા-
મહારાજાઓનો ટેકો લઈને બળજબરીથી ધર્મનો પ્રચાર થતા માટે છે
ત્યારે ધર્મ 'ધર્મ' રહેતો નથી. બળાતકારે કોઈ ધર્મ ટકતો નથી. પછી એ
તો 'અધર્મ' બની જાય છે. ટેક પ્રાચીન કાળથી આમ બનતું આવ્યું છે.

પરશુરામે પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવા પ્રયત્ન કર્યો એણે પૃથ્વીને 'એકવીસ
વાર નક્ષત્રી કરી. આમ છતાં પૃથ્વી પર ક્ષત્રિયો રહ્યા જ કારણ કે પરશુરામ
પોતે આમ તો બ્રાહ્મણ હતા પણ એમણે કામ ક્ષત્રિયોનું જ કર્યું. એટલે જ
ક્ષત્રિયત્વનું એક બી વવાયું. બ્રાહ્મણ હોવા છતાં એ શાંત રહી ન શક્યા.
એમણે પોતે જ ક્ષત્રિયોનાં હથિયાર ધારણ કર્યાં. એટલે એ પોતાનું ધાર્યું
પાર ન પાડી શક્યા. એ શાંતિપૂર્વક કામ કરત તો એમનું ધાર્યું પાર
પડત. પણ એમનું પોતાનું જ ધર્માતરણ થઈ ગયું હતું.

મુસલમાનોએ પણ બળજબરીથી ધર્મ-પ્રચાર કર્યો. પણ કુરાનમાં તો
લખ્યું છે કે ધર્મની બાબતમાં બળજબરી ન થઈ શકે. સમાજની સામે

સત્ય અને મિથ્યા એ બંને વસ્તુ ધરી દેવી. જોઈએ અને પછી શું લેવું ન લેવું તે સમાજ પર છોડવું જોઈએ. સત્ય અને મિથ્યા કંઈ ઠાંક્યા રહે તેમ નથી. લોકને જે સત્ય લાગશે તેને પકડશે અને મિથ્યા લાગશે તેને છોડશે. દુરાનમાં તો આમ લખ્યું છે જતાં મુસલમાન રાજ્યોએ બળજબરીથી જ ધર્મ ફેલાવ્યો. એનાથી તો દ્વેષ જ વધ્યો. આજે મહંમદ પેગંબર હોત તો એમને આ સંખ્યાના વધારાથી આનંદ થયો ન હોત.

બધાં જ ધર્મોએ સંખ્યાનો વિચાર કર્યો છે એ વાત સાચી. પણ ધર્મ કંઈ સંખ્યામાં નથી વસતો. એ તો નિર્મળ પરિશુદ્ધ તત્ત્વ છે. માનવની માનવતા વધારવી એ જ તમામ ધર્મોનું કાર્ય છે. એને જ સિદ્ધ કરવા માટે જુદા જુદા ઋષિઓએ જુદી જુદી રીતે સમાજ સામે ધર્મની રજૂઆત કરી અને પોતે તે પ્રમાણે પાલન કર્યું. એમણે તટસ્થ શુદ્ધિથી ધર્મની રજૂઆત કરી. પણ આગળ ચાલતાં અવિચારને બળજબરીથી કાઢવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે એ સફળ ન થયો. કારણ, બળજબરીથી તો અવિચાર પણ નીકળતો નથી. બળજબરીથી આચાર-વિચાર શીખવવા એ અધર્મ છે.

બળજબરીથી ધર્મનો લોપ થાય છે

કોઈ દાંદર-પાર્વતીની પૂજનને ધર્મ સમજે છે તો કોઈ એમની પૂજનને અધર્મ સમજે છે. જેને એ ખોટું લાગતું હોય તે એ ભલે ન કરે, પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે એ ભલે પોતાનો ધર્મ આચરતો. જેની ભૂમિકામાં મૂર્તિ-પૂજા માન્ય છે તે મૂર્તિપૂજા કરશે અને જેને માન્ય નથી તે નહીં કરે. પણ પોતાની ભૂમિકા બીજા પર બળજબરીથી ઠોકી એસાડવી એ અધર્મ છે. એનાથી ધર્મનો લોપ થાય છે. અને આવાં જ કારણોને લીધે યુવાન વર્ગમાં ધર્મ પ્રત્યે અત્રદ્ધા પેદા થઈ છે, અને નાસ્તિકતા વધ્યા છે. આટલાટલા નાસ્તિક છે તે આને લીધે જ. ધર્મ સંખ્યાબળથી નથી વધતો, એ તો નિર્મળ અને પરિશુદ્ધ પ્રચારથી જ વધે છે. આમાં મારે કોઈની નિંદા નથી કરવી, પણ તમામ ધર્મોમાં જે એક દોષ લગાઈ ગયો છે તેનું દર્શન માત્ર દેરાવવા સંભવું છું. આપણે એમાંથી કંઈક લેવાં જોઈએ.

સત્તાવન મુધીમાં બૂદાનનું કામ પૂરું થાય એમ હું ઇચ્છું છું. પણ મારે બળજબરીથી કામ નથી લેવું, ધીરજપૂર્વક કામ કરવું છે. હું ધીરજ જોઈ એમું તો શાંતિ પણ જોઈ બેસીશ. આમેય બળજબરીથી કામ સરતું નથી, અને સર્થ તો તે જોડું જ હશે. ધારો કે બળજબરીથી વધારે જમીન મળી પણ ગઈ. તો એનાંથી નથી તો મારું લઘું થવાનું કે નથી તો દુનિયાનું લઘું થવાનું. એટલે મારા મનમાં સતત એક વાતની ચિંતા હોય છે કે હું મારો વિચાર લોકોને સમજાવું અને એ સમજીને જ લોકો મને જમીન આપે.

બૂદાન શુદ્ધ ધર્મકાર્ય

આ શુદ્ધ ધર્મચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ છે. એટલે હું શુદ્ધ ભાવથી જમીન માગું છું. આજે શુદ્ધ ભગવાન જીવતા હોત અને જોત કે શિવ-પાર્વતીને માથે પગ દઈને એક બૌદ્ધ બિરો છે તો શું એ ખુશ થાત? એમને એ જોઈને ખૂબ દુઃખ થાત. પણ ઉન્માદી લોકો ઉત્સાહના આવેશમાં છડી જઈને આવું કરી બેસે છે. વૈષ્ણવોએ પણ આવાં કામ કર્યાં છે. આ બધાં તામસ શુદ્ધિનાં લક્ષણ છે. ધર્મકાર્યમાં બળજબરી ને અત્યાચાર ચાલી શકતાં નથી એ આ ખડેરાએ શીખવ્યું. ધર્મકાર્ય પવિત્ર હોય છે. એ અહિંસાથી જ થવું જોઈએ. પછી ભલેને એને પાર પડતાં વખત લાગે.

સત્તાવન મુધીમાં બૂદાનનું કામ પૂરું કરી નાખવા માટે હિંસાની પણ મદદ લેશો તો ચાલશે એવું મેં ક્યારેય નથી કહ્યું. મારે તો અહિંસાથી, પ્રેમથી સમજાવીને આ કામ કરવું છે. પ્રેમથી એ કામ ન જ થવાનું હોય તો સત્તાવન તો શું હજાર વર્ષે પણ લલે ના થવું. એકની જમીન લઈને બીજાને સોંપવાનો આ ગોરખ-ધંધો મને સૂઝ્યો જ કેમ? મારો ઉદ્દેશ એટલો જ છે કે લોકોમાં પ્રેમ, ત્યાગ અને પરસ્પર સહકારની ભાવના પેદા થાય. અને તેથી જ મેં આ ભૂમિનો સવાલ હાથ ધર્યો છે. આવો કોઈ પણ સવાલ ઉપાડીને ધર્મ-પ્રચાર કરો તો લોક તરત જ સમજી જાય છે. લોકોના જીવન પર એની અસર પડે છે. માત્ર વિચાર-પ્રચાર કરતા ફરીએ તો લોકોને વાત ઝટ નથી સમજાતી. માત્ર પ્રેમ કરવાની

વાતો કરતા ફરીએ તો વાત હવામાં જ રહી જાય છે ને અસર થાય તો પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ થાય છે. તેથી જે તે જમાનાના લોકોએ પોતપોતાની રીતે તે જમાનાના સવાલો ઉપાડી લઇને ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તે એ શુદ્ધ ધર્મ-વિચારનો પ્રચાર હતો.

ભૂદાનના વાહને ચઢીને ધર્મચક્ર-પ્રવર્તન કરવું છે

મને પણ જમીનનો સવાલ એક નિમિત્તરૂપે જ મળ્યો છે. ખરી રીતે મારે તો શુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવો છે અને સાથે ત્યાગ તથા પ્રેમની ભાવના ફેલાવવી છે. ભગવાન વિષ્ણુનું વાહન જેમ ગરુડ છે અને શિવનું વાહન નંદી છે તેમ આ ભૂદાનનું કામ પણ એક વાહન જ છે. વાહન વગર કામ ન ચાલે તેથી વાહનની જરૂર પડે છે. એ સાકાર નથી હોતું, અવ્યક્ત હોય છે. ભૂદાનનો સવાલ મારે માટે વાહન બની ગયો છે. એટલે એના પર ચઢીને હું ધર્મચક્ર-પ્રવર્તનનું કામ કરવા નીકળ્યો છું.

સત્ય સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ

આપણે આપણા કાર્યમાં જરા પણ આસક્તિ ન રાખવી જોઈએ એ પણ મારો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે. ફળની આસક્તિને કારણે અંદર કાઈ દોષ ન ધૂસી જાય તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈશે. દાળભાતનો ખાનારો એમાં કંઈ જરા કસ્તર આવી ગયું તો સહી લે છે પણ શુદ્ધ દૂધમાં તો જરા પણ કચરો કસ્તર સહન નથી થતું. તેમ ધર્મકાર્યમાં જરા જેટલો પણ અધર્મ આવે તો તે મારાથી સહન નથી થતું. અધર્મના ટેકે ધર્મ વધી શકે એવું હું વિચારી શકતો નથી. ધર્મ તો પોતાના પરિશુદ્ધ સત્ય તત્ત્વને આધારે ફેલાય છે. હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી વગેરે તમામ ધર્મેષિ આ શીખવું જોઈએ. એમણે ધર્મના નામે અનેક જુલમો કર્યા છે એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જુવાનો કહે છે કે અમને તમારા ધર્મમાં શ્રદ્ધા નથી. અમને તો માત્ર સત્ય, ન્યાય અને દયા ખપે છે. આમ એમનામાં તમામ ધર્મો પ્રત્યે અશ્રદ્ધા જન્મી છે. પણ હું એમને કહું છું કે બરાબર છે, તમને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ અમે ધર્મ કહીએ છીએ. સત્યથી મોરો એકે ધર્મ નથી. નાસ્તિ સત્તાત્ પતે ધર્મઃ । સત્યથી મોરો ધર્મ હોઈ

શકે નહીં. જે ધર્મમાં માનતા હો તેને માનો, પણ સત્યનું માન તો દરેક ધર્મમાં છે.

ધર્મનો સાર-અભિમાનરહિત દયા

સરસ મગેની પાંકેલી ફેરીમાં પણ જાલ ને ગોટલી હોય છે. એ એના રક્ષણ માટે હોય છે. પણ આપણે તો જાલ ને ગોટલી ફેંકી દઈને રસ જ ખાઈએ છીએ તેમ ધર્મ-ગ્રંથના મુખ્ય તત્વ અને સાર જ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તમામ ધર્મોનો સાર છે: ‘દયા અને પ્રેમ’ દયા રાખો અને સવ્યાધિપૂર્વક વર્તો. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે: ‘દયા ધર્મકાં મૂલ હૈ.’ અને લાગ્યું જ એની સાથે લખ્યું, “પાપ મૂલ અભિમાન.” લોક દયા તો કરે છે પણ ધણી યદિને એસે છે. એ સંપત્તિનો સંધરો કરે છે. પણ માલિકીની ભાવના રાખીને દયા કેવી રીતે કરી શકવાના હતા? દયામાં હું માલિક છું અને પેલો લિખારી છે એવી ભાવના રાખવાથી તો અભિમાન થયું, પાપ થયું. આવી અભિમાનની ભાવના આવી તો તે પાપ જ છે. દયા કેવી હોવી જોઈએ? તુકારામે કહ્યું છે: બાપ જેમ બેટાની દયા ખાય છે તેમાં જરા જોટલું પણ અભિમાન નથી હોતું તેવી જ દયા આપણે પ્રાણિમાત્ર પર રાખવી જોઈએ.

મૂદાનતા કામમાં આવી જ ભાવના હોવી જોઈએ. હું લોક પાસે લીખ નથી માગતો. હું તો લોકોને મારો વિચાર સમજાવું છું અને તેથી લોક મને દાન આપે છે. આપણે માલિક તો રહીએ જ અને પછી દાન દેતા જઈએ તો તેથી કોઈ ફાયદો નહીં થાય. આપણે માલિકી છોડવી જ પડશે. હું તંબારી પાસે ગરીબોનો ભાગ માગું છું. મારે એમનો ભાગ જોઈએ છે. તમે ગરીબોનો અધિકાર સમજીને આપશો તો તમને સમજશે કે તમે કોઈ ઉપકાર નથી કર્યો, બિલકુલ તમારા પર જ ઉપકાર થયો છે. જ્યાં આવું નહીં સમજાય ત્યાં સાચી દયા નહીં હોય. સાચી દયા અભિમાન વિનાની હોય છે. તમામ ધર્મોનો આ જ સાર છે, ‘દયા કરો અને અભિમાન છોડો’. હું પણ એના પર જ ભાર મૂકું છું અને પ્રચાર કરું છું. ગયામાં મેં શુદ્ધ ભગવાનના નામે સંકલ્પ કર્યો કે ‘જ્યાં સુધી બિહારની

ભૂમિનો સવાલ નહોં બિલ્લે ત્યાં સુધી હું બિહાર નહોં છોડું ! મેં બુદ્ધ લગવાનની પ્રેરણાથી આમ કર્યું છે. મારે મન હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ એવો કોઈ બેદ નથી. ધર્મ જુદા જુદા હોય છે પણ એ બધાનું મૂળ તત્ત્વ એક જ હોય છે.

મુક્તિ મારે એક જ માર્ગ છે. આપણે અસત્યમાંથી સત્યમાં જવું છે : 'અસતો મા સદગમય, તમસો મા જ્યોતિર્ગમય।' આપણે અધારામાંથી પ્રકાશમાં જવું છે. અને મૃત્યોમાં અમૃત ગમય । વિહારમાંથી નિર્વિહાર તરફ જવું છે. જુદી જુદી રીતે આની આ જ વસ્તુ સમજાવવામાં આવી છે. હું તમામ ઋષિઓને માનું છું, પછી લલે એ ગમે તે ધર્મના હોય. એમની જ પ્રેરણા અને આશીર્વાદથી મારું કામ ચાલે છે. આજ મને અહીંથી ધણું શીખવાનું મળ્યું. નાલંદા આવીને શીખ્યો કે 'કઈ વસ્તુ ટાળવી ધટે' અને 'કઈ વસ્તુ લેવી ધટે', તથા 'શું કરવું અને શું ન કરવું' એ પણ હું અહીંથી શીખ્યો.

નાલંદા, ૧૭-૮-૧૯૫૩.

અપરિગ્રહમાં શક્તિ પણ છે

: ૧૧ :

મેં અંતરથી જમીન માગવાની શરૂ કરી ત્યારથી જ મારા મનમાં સંપત્તિદાનનો વિચાર પણ હતો. પરંતુ એક કામમાં પૂરતા આગળ ધમ્મા વગર ખીજાં કામોમાં શક્તિ રોકવી ઠીક નથી. બિહારમાં દાર્પણ થયો ત્યારે અહીં મોટા પાયા પર કામ કરવું છે એ વાત તો સ્પષ્ટ હતી. આમ તો બધે જ મોટા પાયા પર કામ કરવું છે પણ બિહારમાં એના શ્રીગણેશ ચતા હતા. એટલે શરૂઆત કરતી વખતે જ મેં વિચાર કરી લીધો હતો કે માત્ર ભૂમિ આ હાથથી તે હાથ કરવાથી કામ નહોં પતે. ભૂમિહીનોને બીજી મદદ પણ આપવી રહેશે. એ જ ખ્યાલથી આજથી એક વરસ પર પટણામાં મેં સંપત્તિદાનની વાત મૂકી. એની પાછળ એક-દોઢ વર્ષનું ચિંતન હતું તોયે મેં એની પ્રથમ ચર્ચા પટણામાં કરી.

સંપત્તિદાન એ ફાળો નથી

સંપત્તિદાનમાં કોઈ ફાળો એકઠો કરવાની કલ્પના નથી એ સાક્ષ સમગ્રજિજ્ઞાસુ જોઈએ. આ યજ્ઞની વિશેષતા જ એ છે કે આમાં પામવાની રીત જ જુદી છે. કોઈ એક ઠેકાણે પૈસો ભેગો કરવાની વાત હોત તો આને યજ્ઞ ન કહેત. આમાં 'યજ્ઞ' શબ્દ અમરતો જોડી માર્યો નથી, પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પછી જ જોડયો છે. આ એક એવો વિચાર છે કે જેમાંથી કોઈ છૂટી જઈ શકે તેમ નથી. આમાં એકે એકને આકૃતિ આપવાની તક મળે છે. જે ધર્મ સૌને લાગુ થતો હોય તેને મુખ્ય ધર્મ અથવા પ્રથમ ધર્મ કહે છે. જેમ કે સત્ય વગેરે ધર્મો અક્ષરસઃ સાર્વજનિક એટલે કે સર્વ જનો માટે છે. એવા ધર્મો પ્રથમ ધર્મ કહેવાય છે : ' નઃ તાનિ ધર્માનિ પ્રથમાનિ આસન્ । '

સંપત્તિદાનયજ્ઞ એ આજકાલનાં બીજાં ફૂડો કરતાં સાવ જુદી વસ્તુ છે. એમાં અમે પૈસો નથી લેતા, માત્ર દાન-પત્ર લઈએ છીએ. દાનની રકમનો ઉપયોગ દાતા પોતે જ ગરીબોની સેવામાં કરે છે. પણ તેમાંયે એ ગરીબોને સીધી પૈસાની મદદ નહીં કરે. કેટલાકે આમાં શંકા કરી હતી, અને એ વ્યાજબી પણ હતી કે આમાં પૈસાનો ખોટો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ સંપત્તિદાનમાં કોઈ એક વ્યક્તિ માટે પૈસા ખર્ચવાના જ નથી. સામુદાયિક કામ માટે જ ખર્ચવાના છે, જેમ કે ફૂવા માટે સિમેન્ટ ખરીદી આપવો અથવા બે ત્રણ ખેડૂત વચ્ચે એક બળદ-જોડી આપવી વગેરે. પછી કલ્પના કરવા બેસીએ કે એ તો બળદ-જોડી પણ વેચી મારશે અને એના પૈસાનો દુરુપયોગ કરશે તો એ જરા વધારે પડતી કલ્પના થઈ ગયા. આપણી સદ્લાવના જોઈને એના દિલમાં પણ સદ્લાવના પ્રગટ થશે. અમે આ જ શ્રદ્ધાના આધારે ચાલીએ છીએ. આ કોઈ અધશ્રદ્ધા નથી, અનુભવ-શ્રદ્ધા છે.

સામૂહિક લક્ષ્મી

અમે ગામડે જઈને ઘેરે ઘેરથી છટ્ટો લાગ ઉઘરાવીશું ત્યારે એમની નાસેથી પૈસા થોડા જ લેવાના છીએ ? લોકો અનાજ કે એવી જ કોઈ

ખીજ વસ્તુ આપશે. હવે આવી જે વસ્તુઓ મળશે તે પણ સમૂહને એટલેકે આખા ગામને મળશે અને એ રીતે ગામે ગામ સામૂહિક લક્ષ્મી ભેગી થશે. હું પૈસા કે સંપત્તિ રાખ્દનો ઉપયોગ નથી કરતો કારણ કે એમાં જેરસમજૂતી થવાનો સંભવ છે. હું ‘લક્ષ્મી’ કહું છું. દા. ત. સુથાર પાંચ હજી ઘડી આપે, ખીજને કોઈ ખીજું, સાધન આપે. આ બધું મળાને સામૂહિક લક્ષ્મી જ થશે. ગામવાળા તેમ જ શહેરવાળા સૌને મારે આ જ વાત કહેવી છે. હું એમને કહીશ કે તમારી સંપત્તિમાં ખીજનો પણ ભાગ છે. તમે તમને એના માલિક શા માટે સમજો છો ? તમે પણ તમારી સંપત્તિના એક ભાગીદાર જ છો. એવું શા માટે માનો છો કે તમારે અને સમાજને કંઈ વિરોધ છે.

વિપરીત બુદ્ધિ

છેવટે કારખાનાના માલિક અને મજૂર એ બન્નેને એકબીજાના વિરોધી શા માટે માનવા ? કોઈ દહાડો બાપના ને ખેટાના અલગ અલગ મંડળો બને અને એ એકબીજા સાથે લડતા હોય એવું લાગ્યું છે ? એક અખિલ ભારતીય પિતાઓની સંસ્થા અને ખીજ અખિલ ભારતીય દીકરાઓની સંસ્થા બને અને પછી બન્ને પોતપોતાનાં હિતોના રક્ષણ માટે કામ કરે એવું કહી બની શકે ખરું ? બાકી આજે તો શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને એકબીજાનાં વિરોધી માનીને અલગ અલગ મંડળો રચે છે. પછી વિદ્યાની લૂંટ ચાલે છે. આ વિપરીત બુદ્ધિ છે, એ બધાં આશુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો છે.

જે લોકો શારીરિક મહેનત કરે છે તે પણ આપણી સંપત્તિના ભાગીદાર છે એ વાત મારે સંપત્તિવાનોને સમજાવવી છે. આજકાલ તો લોક ખળિયાતો ખે ભાગ (Lion's share) લેવાની કરે છે. જંગલી જનવરોમાં એવો કાયદો હોય છે કે જે બળિયો હોય, પ્રાંતને મારી ખાનારો સિંહ, તે રાજા બને છે. એટલે કોઈન્યારે Lion's share-સિંહનો ભાગ એટલે કે પોતા મારે વધારે પડતો ભાગ મારો છે ત્યારે એવાઓને હું પૂછું છું કે તમે તમને જનવરોનો કાયદો શા સારુ લાગુ પાડો છો ?

જીવનભર ભાગ આપતા રહેવાનો વિચાર

હમિ ખિન્ને કહ્યું હતું કે ‘આજનો રોટલો આજ આપજો!’ આપણો કાયદો પણ આવો જ હોવો જોઈએ. આવની કાલની ચિંતા આજે ન કરીએ. ખાવું એને એમણે પાપ લેખીને કહ્યું કે ‘આજનું પાપ આજ સારુ પૂરતું છે’ તમામ ધર્મે આ જ વાત કહી છે : અઘઃ અઘઃ શ્વઃ શ્વઃ ! માટે કાલની ચિંતા છોડો અને આજની કરો. શુ તમારાં બાળખચ્ચાં એ સમાજનાં બાળખચ્ચાં નથી ? વેપારમાં ભાગીદારી હોય છે તેમ માલિક અને મજૂરની ભાગીદારી કેમ ન હોય ? હા, એટલી વાત સાદ છે કે હું સમતાની વાત કરું છું. હું શહેરવાળાઓને એ જ સમજાવવાનો છું કે તમે ગામડાવાળાઓ પાસેથી ચારે હાથે ખામ્યા છો માટે તમારી સંપત્તિમાં ગામડાવાળાઓનો પણ ભાગ માનો. માત્ર એકવાર મૂઠીભર આપી દહને છૂટી જવા ન માંગશો. માણસ પરણે છે ત્યારે છૂટી જાય છે કે બંધાય છે ? કોઈ પણ ધર્મ કાર્યમાંથી માણસ છૂટી જવા નથી માગતો. હા, પાપ કાર્યમાંથી છૂટવા માગે છે. એ બાપડો હાથ જોડીને કહે છે કે એક વાર પાપ થઈ ગયું તે થઈ ગયું હવે બીજી વાર ન થજો. એટલે જ હું સંપત્તિવાનોને પૂછવાનો છું કે આ કોઈ પાપ કર્મ છે કે એમાંથી તમારે છૂટી જવું છે ? એને ધર્મકાર્ય માનીને વારંવાર અને જિંદગીભર કરતા રહો.

લોકો કહે છે કે આ તો બહુ અધરું કામ છે. હું કહું છું કે અધરું નથી. એક માણસે મને કહ્યું કે હું તમને દર મહિને પચ્ચીસ રૂપિયા આપીશ અને તે જિંદગીભર આપતો રહીશ. મેં કહ્યું એ બરાબર નથી. કાલ જીડીને ન કરે નારાયણ ને તમારી સ્થિતિ આવી ન રહી તો તમારે પ્રતિજ્ઞા તોડવી પડશે. એટલે કોઈ દરારેની રકમ આપવાને બદલે અમુક એક ભાગ આપવાનો દરારો તો એવું જિંદગીભર પાલન કરવું તમારે માટે શક્ય રહેશે. પછી તો અડધો રોટલો જ મળે તો એમાંથી છઠ્ઠો ભાગ આપી શકો અને ઉપવાસ કરવા પાળી આવી તો એનો પણ છઠ્ઠો ભાગ આપી શકો છો. મારો આ વિચાર ગળે જિતરે તો એનો ભાર નહીં વરતાય. માણસને જેમ પોતાના શરીરનો ભાર નથી લાગતો તેમ ધર્મનો પણ ભાર ; લાગવો જોઈએ. ધર્મ-વિચાર જીવનદાયી વિચાર હોય છે.

શુદ્ધિ નહીં, શક્તિ પણ લેગી

અપરિશ્રદ્ધમાં શક્તિ પણ છે એ એક વસ્તુ-મારે ખાસ બતાવવી છે. અપરિશ્રદ્ધમાં શુદ્ધિ હોય છે એનો તો આપણને ખ્યાલ છે જ, પણ એમાં શક્તિ પણ છે એનું જ્ઞાન થવું જરૂરી છે. એમાં જેનાથી જીવન ઉત્તમ રીતે ચાલી શકે એવી સંસારી શક્તિ છે. ધારો કે ગાંધી-સ્મારક નિધિના જે દસ કરોડ રૂપિયા ભેગા થયા છે તેને જાહેરે સો કરોડ ભેગા થયા હોત, તો એનાથી શું વળ્યું ? મારી પદ્ધતિ પ્રમાણે તો ઘેર-ઘેર બેંક બને છે. એની શક્તિનો કોઈ પાર નથી. એમાં લેવડ-દેવડ પણ રથાનિકે જ થાય છે ? તેથી એ એક અત્યંત સહેલી યોજના બની જાય છે. એમાં એક સીધી શક્તિ પેદા થાય છે અને રચના તેવા સંગઠન પેદા થાય છે. ત્યાગ-વગેરે ભાવનાઓનું મહત્ત્વ તો આપણે મોનેલું જ છે; પણ એ બધી પાંચ શક્તિઓ છે એ દૃષ્ટિએ એનો વિચાર કરવાનો છે. અને જાણ સુધીમાં જેટલી જમીન મળ્યાં છે એની સરેરાશ કીમત સો રૂપિયે એકર ગણીએ તો પણ વીસ કરોડ રૂપિયા થયા. પણ એને ઠેકાણે મેં વીસ કરોડ રૂપિયા ભેગા કર્યા હોત તો કેટલા ઝંઘડા ને પાપ બિલાંચાત ?

કાગળિયાં માંગનારો ભગવાન

એક છાપાવાળાએ મારી ગમ્મત કરી છે કે 'વિતોબાને નથી જમીન જોઈતી કે મૃત્યુ જોઈતી સંપત્તિ, એને તો માત્ર દાનપત્ર જોઈએ છે. કૃષ્ણથી તુષ્ટાયમાન થનારા દેવના ગળામાં કૃષ્ણની માળા સ્થાપે છે તેમ આના ગળામાં દાનપત્ર લટકાવી દો એટલે પત્યું.' 'સર્વત્ર નહીં ગઢવાં, મજા રે મૈયા રામ ગોવિંદ હરી' (એકે દોઢિયું ખરચ નહીં થાય, અને રામ ગોવિંદનું નામ લીધા કરો.) એણે તો જો કે ગમ્મત કરી હતી પણ ખરેખર વાત એમ જ છે. મારા મનથી તો એ માણસના પૈસા કરતાં એના વચનની કીમત ઘણી વધારે છે. સપત્તિદાનમાં જાણ તો એટલુંય છે કે એ દાનનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેની સૂચના હું આપીશ. પણ જ્યારે કરોડો દાન મળવા માંડશે ત્યારે સૂચના આપવાનું શક્ય નહીં રહે, ત્યારે નો વહેંચણી એને મેળે મેળે જ થવા લાગશે. ભેગા કરવાનો તો કોઈ સત્તાવ જ નહીં રહે. જૂના કંડકાળા અંદર

આની વચ્ચે ખૂબ જ મોટો ભેદ છે તે બરાબર સમજાઈ જવું નેઈએ.
બહારથી લાવીને ભેગું કરવાની કોઈ પણ યોજના આમાં નથી.

ખાદીગ્રામ (મુંગેર), ૩-૯-૧૯૫૩

જનતાની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છાથી જ સમરયાઓનો ઉકેલ :૧૨:

વરસાદ દીપું દીપું વરસ્યો તેમ બૂદ્ધાનયત્ર, સંપત્તિદાનયત્ર અને શ્રમદાન
યત્રમાં પણ દીપું દીપું દાન મળે, પણ એ દરેક મનુષ્ય પાસેથી મળે તો
આટલું મોટું મહાભારત કામ પણ થોડા જ વખતમાં પાર પડશે.

માનવશક્તિનો આવિર્ભાવ એ જ અવતાર

કેટલાક શંકા કરે છે કે આ રીતે દાન દેવાની વૃત્તિ સૌને થશે ખરી? મારે
સામો સવાલ છે કે કેમ નહીં થાય? માનવ એટલે જે મનન કરે છે, વિચારને
સમજે છે અને તે પ્રમાણે એનું જીવન ધરે છે. આપણે સૌને સાચો વિચાર
સમજાવીએ તો દાનની પ્રેરણા કેમ નહીં થાય? એક જમાનામાં લોકોને
સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો આવતો કે વરાળથી આગગાડીઓ દોડશે. પણ
એક વૈજ્ઞાનિક એવો પાડ્યો કે એણે વરાળ વિશે શોધખોળ કરી. આજે
દુનિયા આખીમાં એનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. આખરે વરાળ એ શું છે?
એ કશી ગણતરીમાં નથી, કોઈ ચીજ નથી, નાચીજ છે. છતાં પેલા
વૈજ્ઞાનિકની શોધ પછી જ ખબર પડી કે એમાં કેટલી શક્તિ છે! મનુષ્યમાં
કેવી કેવી શક્તિઓ છુપાઈને પડી છે એનો આપણને ખ્યાલ નથી તેથી
આપણને આવી શંકા થાય છે. પણ જેમ જેમ આત્મા વિશે સંશોધન થશે
તેમ તેમ આપણી સામે માનવની એક એક શક્તિ પ્રગટ થતી જશે. એને
જ આપણે 'અવતાર' કહીએ છીએ. અવતાર એટલે કે માનવ-હૃદયની
શક્તિનો આવિર્ભાવ થવો. સત્યનિષ્ઠા પ્રગટ થઈ, એણે રામચંદ્રનું રૂપ લીધું.
નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રગટ થયો, અને એણે શ્રીકૃષ્ણનું રૂપ લીધું. ઇન્દ્રિયવશતાને
કારણે મનુષ્યને અવતાર માનીએ છીએ. કંઈક નજરે દેખાવું નેઈએ તેથી
એ રૂપ ધારણ કરે છે. ખરી રીતે રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધ એ અવતાર નહોતા
પણ એમનામાં સત્યનિષ્ઠા, નિષ્કામ કર્મયોગ અને જૂનદયાનો આવિર્ભાવ

થયો હતો. જ્યાં માનવતાની આવી શક્તિ પ્રગટ થાય છે ત્યાં અવતાર થાય છે. પછી મૂર્તિપૂજક મનુષ્ય એમાં અવતાર હોવાનું આરોપણ કરે છે. એનાથી ઉપાસના સહેલી બને છે. પણ અવતાર એ શરીરનો નથી હોતો પણ માનવ-હૃદયની ભાવનાનો હોય છે. જેમ જેમ આધ્યાત્મિક સંશોધન આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ એક પછી એક ચડિયાતા અવતાર થતા ગયા. સમાજના વિકાસની આ જ પ્રક્રિયા છે. એટલે આજ સુધીમાં માનવ-આત્માની જેટલી શક્તિ પ્રગટ થઈ છે તેટલી જ આગળ ઉપર પણ રહેશે એમ માનવું એ અસાનનું લક્ષણ છે. આત્મામાં પાર વિનાની શક્તિ ભરેલી છે. પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે આત્માની શક્તિ પ્રગટ થતી રહે છે.

સ્વરાજ્ય પછીથી આર્થિક ક્ષેત્રમાં શક્તિનો અવતાર

અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને પોતાની સત્તા સ્થાપીને, એક ચમત્કાર કર્યો. એમણે આખા દેશને નિઃશસ્ત્ર કરી નાંખ્યો. ત્યારે દેશ સામે આવીને સવાલ ખડો થયો કે ક્યાં તો સદાકાળ માટે શુલાભીમાં ફસાયેલા રહેવું અથવા તો હથિયાર વિના પણ દેશને મુક્ત કરી શકાય એવી શક્તિની શોધ કરવી. પરિસ્થિતિમાં આવી જરૂરિયાત પેદા થઈ એટલે ‘અહિંસક પ્રતિકાર’ અને ‘સત્યાગ્રહ’ની શોધ થઈ. મહાત્મા ગાંધી એમાં નિમિત્તરૂપે બન્યા. હું કેટલીયે વાર કહી ચૂક્યો છું કે એ ન આવત તો એમને ઠેકાણે બીજું આવત. ગમે તેમ પણ આ શક્તિની શોધ તો થવાની જ હતી. જમાનાની અને પરિસ્થિતિની એ માંગણી હતી. લોકોએ જોઈ લીધું કે અહિંસામાં એક મોટી શક્તિ છે, અને એના વડે આવડી મોટી સસ્તનતનો પ્રગ્ન એ સાબનો કર્યો અને અતે એને સત્તા છોડીને ચાલી જવું પડ્યું. એમાંથી ચમત્કાર એ પેદા થયો કે પીડક અને પીડિત વચ્ચે પ્રેમનો સંબંધ બંધાયો. પીડક મટી ગયો, પીડિત પણ મટી ગયો અને બન્ને દોસ્ત બન્યા. આ રીતે શક્તિનો અવિભાજ્ય ધર્મ અને આપણને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. આજ તો સ્વરાજ્ય માટે ઘણા પ્રયત્નો થયા છે પણ હિંદુસ્તાનની આઝાદી માટેની આ એક ખાસ નવી શોધ હતી. આમાં માનવ-હૃદયની નવી શક્તિ પ્રગટ થઈ હતી.

હવે સ્વરાજ્ય પછી હિંદુસ્તાનમાં આર્થિક સ્થિતિ, ગરીબીનું નિર્વાહ અને સામયોગની સ્થાપનાનું કાર્ય આપણી સામે છે. આર્થિક ક્ષત્રિય પણ એ શક્તિ પ્રગટ થઈ નોંધવું અને એ થઈ રહી છે એમાં મને કોઈ શક નથી એટલે, આજ સુધી નથી બન્યું તે આગળ ઉપર શી રીતે બનવાનું છે એવો સવાલ કોઈ ન કરે. ખરી રીતે તો ભગવાને આપણને જન્મ જ એટલા સારું આપ્યું છે. માનવ જીવનમાં ધરવાનું બધું પાર પડી ગયું હોત, કશું કરનાપણું બાકી જ ન હોત તો પછી ભગવાન આપણને જન્મ જ શા સારું આપત ? પણ એણે આપણે સારું બીજો પુરુષાય તૈયાર કરી જ મેં યો છે અને એને પાર પાડવા માટે આત્મામાં દૂબળી મારીને નવી શક્તિ બહાર મઢવાની જવાબદારી હવે આપણા પર છે.

જનતાની પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ ઇચ્છા

એટલે દીપા મીપા વરસાદની જેમ મને એકે એક પાસેથી દાન નથી મળ્યું એકે એક જણ દાન આપે એવું આજ સુધી નથી બન્યું એ ખરું, પણ હવે એ થવાનું છે. આપણે બધીએ છીએ કે કાયદો એ લોકોની ઇચ્છા હોય છે, અને એમના પ્રતિનિધિઓ મારફતે એ પ્રગટ થાય છે એવો મત એ પણ લોકોની જ શક્તિ છે. લોક આ રીતે પોતાના બનાવેલા કાયદાને વશ થાય છે તો પછી ભગવાનનો બનાવેલો જે પ્રેમ છે, જેનો એને રોજરોજ પોતાના જીવનમાં અનુભવ થતો રહે છે તેનો કાયદો એ શા સારું નહીં સ્વીકારે ? માણસની ઉત્પત્તિ પ્રેમભાવી થાય છે, પ્રેમથી એનું પાનન થાય છે, અને અતે પણ એ પ્રેમનો ભૂખો પ્રેમ પામીને પ્રસન્ન થઈને વિદાય લે છે. આમ જીવની શરૂઆત, મધ્ય અને અંત પ્રેમ પર જ તબે છે, અને માણસને એ જ પ્રિય પણ લાગે છે. માતાઓ કાયદા વગર જ પોતાના બાળકોને ધરડાવે છે. આજીવનમાં લોક માર્ગ વગર જ પ્રેમભર્યું જીવન જીવે છે. આમ છે તો પછી એ જ પ્રેમ ॥ એ સ્વરૂપે પોતાના ગરીબ લોકોનો અધિમાર સમજીને કાયદા વગર જ અપતિ અને જમીન આપવાનું એને પ્રેમ નહીં સમજે ? માગ આ પ્રશ્નો કોઈ નામ દર્શાવું નથી.

મનુષ્યની પરોક્ષ ઇચ્છા એ કાંચદો છે. એનાથી કામ થઈ શકે છે તો પછી મનુષ્યની પ્રત્યક્ષ ઇચ્છાથી તો એ જરૂર થવું જોઈએ અને જલ્દી થવું જોઈએ. એ સદેલાઈથી થવું જોઈએ અને મુંઢર પણ થવું જોઈએ. આવી રીતે મૌલિક શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરનારના દિલમાં કસી શંકા પેદા થતી નથી. પ્રકાશને જેમ અધકાર નજરે નથી ચડતો તેમ મને પણ એવો કોઈ સવાલ નજરે નથી ચડતો. મને તો ખાતરી છે કે સમાજને આ શ્રદ્ધા સમજાવીશ તો સમાજ ચદ્ લઈને એ સમજી જશે. અને આત્માના સ્વભાવથી એ ઊલટી વાત હશે તો એ બળજબરીથી પણ નહીં માને કે ક્ષત્રીથી પણ નહીં માને. પણ આત્માના સ્વભાવમાં હોય, પ્રકૃતિને અસંત અનુકૂળ હોય એવી કોઈ વસ્તુ થતી હશે તો પછી કેવળ સમજાવવાની જરૂર રહે છે. સમજાવવાથી એ કામ થશે જ. આ શ્રદ્ધા લઈને હું તમારી સામે આવ્યો છું, અને આનંદની વાત છે કે લોકો આપી રહ્યાં છે. એમણે જેટલું આપ્યું છે એટલા બધાંની આશા આટલા થોડા સમયમાં રાખી નહોતી. મને આશા છે કે ગંગા પ્રગરી છે તે વહેવા લાગી છે તે હવે નહીં અટકે.

ખાદીગ્રામ, ૪-૯-૧૯૫૩

સખ્ય-સંક્રિતનો જમાનો આવ્યો છે : ૧૩

આજે સપ્ટેમ્બરની ૧૪મી તારીખ છે. બરાબર આ જ દિવસે ગયે વર્ષે મેં બિહારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એક વર્ષ પૂરું થયું. આટલા દિવસોમાં બિહારી લાઈઓ સાથે મારે સારા સંપર્ક થયો. પરિચય પણ હીક હીક થયો. મેં જોયું કે બિહારમાં ખૂબ શક્તિ ભરી પડી છે, માત્ર એને જગાડવાની જરૂર છે. તમે જાણો છો કે હવે રાજ્યઓનો જમાનો ગયો. મોટા જમીનદારોનો જમાનો પણ નથી રહ્યો. હવે પછીની દુનિયા એ જન્મતાની દુનિયા હશે. એમાં આમ-જનનાનો શબ્દ મનાશે. આજની દુનિયા આખીમાં સમતાની ખૂબ ઊધડી છે. આજનો જમાનો બરાબરીનો સંબંધ ઝંખે છે. એ સખ્ય-સંક્રિતનો જમાનો છે.

સમ્ય-ભક્તિ અને દાસ્ય-ભક્તિ

અર્જુન અને ભગવાન વચ્ચે સમ્ય-ભક્તિનો સંબંધ હતો. બન્ને બરાબરીને દાવે હજીમળીને કામ કરતા. ભગવાનની પાસે જ્ઞાનનો ભંડાર હતો, અર્જુનનું જ્ઞાન મર્યાદિત હતું. એ પરાક્રમી હતો એમાં શક નથી, -છતાં એની શક્તિ મર્યાદિત હતી જ્યારે ભગવાનની શક્તિ અપાર હતી. આમ છતાં બંને વચ્ચે બરાબરીનો એટલે કે સમ્યતાનો સંબંધ હતો. અર્જુનના દિલમાં ભગવાન મારે માન હતું છતાં સંબંધ બરાબરીનો જ હતો. એ પહેલાં એક ઘણો સારો જમાનો હતો. એ હતો દાસ્ય-ભક્તિનો જમાનો. એ જમાનામાં સ્વામી-સેવકની ભાવના હતી. સ્વામી અને સેવકને પરસ્પર પ્રેમ હતો, પણ સ્વામી સેવકને પોષતો અને સેવક સ્વામીની ભક્તિ કરતો. એ હતુમાનનો જમાનો હતો. એણે રામની ભક્તિ કરી તે દાસ્ય-ભક્તિ હતી.

આજે દુનિયામાં સમ્ય-ભક્તિની જૂથ છે. એનો અર્થ એમ નથી કે જે પૂજ્ય પુરુષ છે તેના પ્રત્યે આદરની લાગણી નથી. પણ હવે આદરની સાથે સાથે બરાબરીનો સંબંધ હશે. લડાઈ આવીને ઊભી ત્યારે અર્જુને કૃષ્ણને પૂછ્યું, “તમે મને મદદ કરશો ? મારા સારથી બનો અને ઘોડાની દેખલાળ કરો.” તો આમ એણે પોતાના પરમ પૂજ્ય ભગવાનને ઘોડાની સેવાનું કામ સોંપ્યું. આ એમનો મિત્રાચારીનો સંબંધ હતો. હતુમાનના જમાનામાં સમાજરચના એવી હતી કે કેટલાક શક્તિ-શાળી લોકો સ્વામી હતા અને કેટલાક સેવાપરાયણ લોક સેવક હતા. સ્વામી-સેવકને પરસ્પર પ્રેમ હતો, ઝઘડો નહોતો. પણ એ જમાનામાં વિકાસની એક મર્યાદા હતી.

રામચંદ્રજી રાજા રામ હતા; પણ કૃષ્ણ એ રાજા કૃષ્ણ નહોતા, એ તો ગોપાલકૃષ્ણ હતા; એ સૌના દોસ્ત હતા. આજે તો સ્વામી-સેવક વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ હોય તો પણ પૂરતું નથી મનાતું. વચમાં એવો જમાનો પણ આવ્યો કે જ્યારે સ્વામીઓ જીલ્લી નીવડયા અને સેવકોના દિલમાં સ્વામી ન આવેર ન રહ્યો. આજે પણ સ્વામી-સેવકોના સંબંધ સુધરી શકે, પણ

જમાનો સખ્યસક્રિતનો છે. આ જમાનામાં સ્વામી-સેવકનો સંબંધ પૂરતો નથી.

સખાલાવે દાનની માગણી

અને તેથી જ હું દાન માગું છું ત્યારે એમ નથી કહેતો કે આપ “મોટા માણસ છો, સ્વામી છો, અમને દાન કરો, અમે તમારી સેવા બગાડીશું. અમારા પર તમારો ધણો પાડ થશે.” હું તો કહું છું કે “આપણે સૌ ભાઈ ભાઈ છીએ. મને ભાગે પડતું આપો. શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે દાન એટલે ‘સમાન વહેંચણી.’ એટલે મને કોઈ સો એકરનો ધણી એ એકર દાનમાં આપે છે તો હું તે નથી લેતો. હું સેવકલાવે માગતો હોત તો તો એ સ્વીકારી લેત, અને એ હાથ જોડત અને એનો મોટા પાડ માનત. પણ આજે હું સખાલાવે માગી રહ્યો છું.”

સખ્યભાવના પાયા પર સમાજરચના

આજની સમાજરચના હવે માત્ર સખ્યભાવ જ સ્વીકારશે. ગુરુ-શિષ્ય પણ એકબીજાના મિત્રો બનશે. બન્ને એક બીજા પર રનેહ રાખશે. ગુરુ શિષ્યને અને શિષ્ય ગુરુને શીખવશે. જેની પાસે જે આપવા જેવું હશે તે સામાને આપશે અને એકબીજાનો ઉપકાર માનશે. આ પ્રમાણેના બરાબરીના સંબંધથી ગુરુ-શિષ્ય, માલિક-મજૂર અને સ્વામી-સેવક રહેશે.

એક જમાનો હતો જ્યારે પત્ની પતિને પતિદેવ માનતી અને પોતાને એમની દાસી માનતી. એ પણ કાંઈ બરાબર જમાનો નહોતો. પણ આજે આપણે એક ડગલું આગળ વધી ચૂક્યાં છીએ. આજની પત્ની પતિવ્રતા બનશે અને પતિ પત્નીવ્રતી. બન્ને એકબીજાને દેવ સમજશે. જેની યોગ્યતા વધારે હશે તેનો આદર જળવાશે. પતિની યોગ્યતા વધારે હશે તો પત્ની માન આપશે અને પત્નીની યોગ્યતા હશે તો પતિ માન આપશે. આમ છતાં બન્નેનો સંબંધ બરાબરીનો જ રહેશે. આને હું ‘સખ્યસક્રિતનો જમાનો’ કહું છું.

જમાનાની માંગ પ્રમાણે આપણે સમાજની રચના કરવી પડશે. ત્યાર પછી શું તેનો વિચાર આજે નથી કરતા. માત્ર એટલું સમજી લેવું જરૂરી

છે કે જૂના જમાનાનાં મૂલ્યો. આજે જેમનાં તેમ ટકી શકે તેમ નથી તુલસી-રામાયણના જમાનામાં જે મૂલ્યો હતાં તે આજે નથી રહ્યાં. જે જમાનામાં આદ્ય શ્રેષ્ઠ મનાતો, પણ આજના રામાયણમાં માત્ર આદ્ય જ શ્રેષ્ઠ નહીં મનાય. જ્યાં જ્યાં શ્રેષ્ઠતા હશે ત્યાં ત્યાં એનો આદર થશે, છતાં સંબંધો ખરાબરીના જ રહેશે.

આ જમાનામાં પણ કારખાનાવાળાં અને મજૂરો હશે. એમાંથી એકેમાં વૃધારે અક્કલ હશે. પણ તેથી મજૂર એમ ક્યારેક નહીં કહે કે તમે મારા શેઠ ને હું તમારો નોકર. હવે એ સંબંધ નહીં ચાલી શકે, હવે બંને ભાગીદાર બનશે. કારખાનાવાળાને એની અક્કલનું મહેનતાણું મળશે, મજૂરને એની શક્તિનું મહેનતાણું મળશે, અને સૌનું મહેનતાણું સરખું હશે. જેની યોગ્યતા વધારે એનો આદર થશે, પણ સૌ એકબીજાના મિત્ર અને સાથી હશે.

આજના જમાનામાં ભાઈ-ભાઈ, ગુરુ-શિષ્ય અને પતિ-પત્નીના સંબંધો નવેસરથી ગોઠવાશે. એમાં એક નવી જ મઝા હશે. જૂના જમાનામાં પણ એક મઝા હતી પણ આજે એ મઝા મરી ગઈ છે. આજે તો પત્ની સાધ્વી હોય તો પણ એની કદર નથી. સંબંધો સડે છે ત્યારે નવા જમાનાની નવી માગણી આવીને બિમી રહે છે. આજે તો ખુદ રામચંદ્ર પૃથ્વી પર ઊતરી આવે ને રાજા રામ બનવા ચાહે તો તે પણ આપણે મંજૂર નહીં કરીએ. મહાત્મા ગાંધી આવે તો એમને પણ 'રાજા ગાંધી' નહીં બનાવીએ. મહાત્મા ગાંધી જ રાખીશું. જૂના જમાનામાં સારા રાજા પણ પાક્યા, પણ એથી વધારે ખરાબ રાજાઓ પાક્યા. એ જમાનામાં પ્રજાનો વિકાસ અમુક એક હદ સુધી જ થતો હતો, પણ આજે જમાનો આગળ વધી ગયો છે.

જમાનાની મામે કોઈ ટકી શકતું નથી

બદલાયેલા જમાના પ્રમાણે જે ચાલતા નથી તે હાર ખાય છે ને માર પણ ખાય છે. પ્રગલ્ભ વહી જતો હોય તેમાં ન તરીએ તો પણ આગળ ટૂંકા જવાય. પણ પ્રગલ્ભની સામે તરવા મથે તો થોડી કસરત થઈ જાય ન. આંધ્રી આગળ ન વધી શકે, મમે એવડો મોટો માણસ હશે. પણ.

સખ્ય-મહિતનો જમાનો આવ્યો છે

એના પુરાણા દમામ, ઠાઠમાઠ અને રુઆબ ચાલવાના નથી. મારી પાસે એનો દાખલો છે. પરશુરામ કેટલા મહાન હતા ? એની હાક વાગતી. પણ રામચંદ્રનો નવો અવતાર આવ્યો ત્યારે એમણે સમય પારખી જવો જોઈતો હતો કે હવે નવો અવતાર ચર્ચ ચૂક્યો છે. પણ એ ન પારખી શક્યા અને રામ સાથે બાથ બીડી. એમાં એ હાર્યા. પરશુરામ જેવો બળવાન પુરુષ પણ જમાનાની વિરુદ્ધ ટકી ન શક્યો તો બીજું તો કાણ ટકી જ શકવાનું હતું ? જૂની રીતો સારી પણ હોય તો પણ નવા જમાનામાં એ સારી નથી નીવડતી.

બરાબરીનો પ્રેમ જોઈએ

આજે કાર્યક્ષેત્રો સાથે વાત કરતાં મેં કદ્યું કે ‘મારે છઠ્ઠો બાગ જોઈએ.’ એનો અર્થ વેરા માણું છું એવો નથી થતો. હું તો એક વિચાર સમજાવું છું કે જમીન, સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધન પર સૌનો સરખો અધિકાર છે. જમાનાની માગણી કોઈ ચોંધે તો લોકો તેને ઉદ્ધત કહે છે. પણ જમાનાની માગણીને ઓળખી શકશો તો માગનારામાં નમ્રતા રહેશે અને નાના મોટાઓનું માન સાચવશે.

લોક કહે છે કે હોદ્દરાં આજકાલ માબાપની આમન્યા નથી જળવતાં. પણ બાળક તો નાનપણથી જ મા પર પૂરી શ્રદ્ધા રાખીને કામ કરે છે. મા કહે કે પેલો ચાંદો છે તો બાળક માની લે છે કે એ ચાંદો છે. એ એમ નથી કહેતો કે ‘ઊભી રહે, અને જરા તપાસ કરી લેવા દે કે એ ખરેખર ચાંદો છે કે નહીં.’ આટલાટલી શ્રદ્ધા હોવા છતાં લોક કહે છે કે બાળકો માબાપનું કદ્યું માનનાં નથી. હું તો એમ જ કહીશ કે માતા-પિતા જમાનાને ઓળખનાં નથી. માતા-પિતા બાળકો સાથે બરાબરીનાં સંબંધથી વર્તે અને બરાબરીના સંબંધથી જ એમના પર પ્રેમ રાખે. એમને દુઃખ કરવાને બદલે સલાહ આપે. આતા ન આપે, માર ન મારે. પહેલાં માતા-પિતા બાળકોને મારનાં પણ તે પ્રેમથી મારનાં. આ જમાનામાં એ નહીં ચાલે. હવે તો મા કહેશે કે ‘તને સળ નહીં દે, હું જાને સળ બોજીશ, બૂખી રહીશ.’ લોક પૂછે છે કે બાળકને

પણ નહીં મારવાનું ? હું કહું છું કે જે બાળક નાનપણથી જ તમારા પર શ્રદ્ધા રાખે છે એને મારવાનો સવાલ જ આવતો નથી. આજે માત્ર પ્રેમ નહીં ચાલે, બરાબરીનો પ્રેમ ચાલશે.

જમાનાની માંગ

દરેકની કંઈ ને કંઈ વિશેષતા અને કંઈ ને કંઈ નબળાઈ હોય છે. મજૂરમાં બુદ્ધિ થોડી હશે તો હૃદય વધારે હશે. ગમે તેને માટે જન કુરબાન કરવા તૈયાર થઈ શકે છે. માટે બરાબરીનો પ્રેમ હોવો જોઈએ, માત્ર પ્રેમ પૂરતો નહીં થાય જૂદાનયત્રમાં જમાનાની માગણી ન હોત તો નાનાંઓ અને જમીન ન આપત અને મોટાંઓમાંથી પણ કેટલાક મને દીંગા બતાવત. અને એવા સંજોગોમાં જો કોઈ આપત તેમનો મારા પર પાડ ચડત. પણ આજે તો હું દરેક પાસેથી જમીન માગું છું કારણ કે મારે બધાંને કહેવું છે કે તમે કોઈ જમીનનાં માલિક નથી ગરીબને ઘેર છો દીકરા આવે તો એને ભાગ નહીં આપે શું ? જરૂર આપે આ રીતે હું બધા પાસેથી માગું છું ને મને ભાગ મળે છે. હવે હું કહું છું કે જેટલા ખેડૂત હોય તેટલા જૂદાનપત્રો મળવાં જોઈએ કોઈ માણસ જમાનાની માગણી પારખી જાય છે અને એ પ્રમાણે ધર્મ-ભાવના જગાડે છે ત્યારે બધાને એની વાત માનવી પડે છે. આ એક નવો વિચાર છે મેં એ વિચાર મારા ખીસ્સામાંથી નથી કાઢ્યો, જમાના પાસેથી મેળવ્યો છે. માટે આ વિચાર ફેલાવવાનો ખ્યાલ રાખીને કામ કરો, માત્ર ભૂમિ મેળવવાની દૃષ્ટિથી કામ કરવાનું નથી તમે કોઈને જઈને સમજાવશો કે હવે સખ્યસક્તિનો જમાનો આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે તમને કામમાં સફળતા મળશે.

ક્રિયાત્મક, ૧૪-૯-૧૯૫૩

મૌન રાખ્યું હતું. હું તો મનમાં મહાદેવની સ્તુતિ અને વૈદિક-મુક્ત્યું, ચિંતન કરતો આવ્યો હતો હતો. એટલે અણુધારી રીતે અમને મારવામાં આવ્યા ત્યારે તો હિલરો અમારો હિસાબ વધ્યો. સાથીદારોએ મને ઘેરી લીધો હતો એટલે મારવાવાળાના પ્રહાર તો એમના પર જ પડતા હતા, આમ છતાં યતની શેષ રૂપે મને પણ થોડી પ્રસાદી ચાખવા મળી. જેમનાં ચરણોનો હું દાસ-કહેવાઈ હું એમના (ગાંધીજીના) પર પણ આ જ ધામમાં આ જ રીતે પ્રહાર કરવામાં આવ્યો હતો. મને એ પ્રસંગ યાદ આવી ગયો. મને પણ એવું જ સદ્ભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું તેનાથી કંઈક ધન્યતા પણ અનુભવી.

હું પહેલાં જ ઠીચી ચૂક્યો છું કે કાંઈને સળ ચાપ એવી મારી ઇચ્છા નથી. પરંતુ સ્વરાજ્યના બંધારણનો હેડચોક ભગ થયો છે. નાની નાની સળઓથી એ સુધરી શકે તેમ નથી. મારે ફરી આવું બનવા ન પામે એનો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ. આવાં દેવસ્થાનનો કળજો સરકાર લે તો તેમાં કશું ખોટું નહીં થાય. અને કદાચ એનાથી સારી વ્યવસ્થા પણ જળવાશે એમ હું માનું છું. આ મારું પ્રકટ ચિંતન છે, સૂચના નથી.

આ વિજ્ઞાનનો જમાનો છે. દરેક ધર્મ શુદ્ધિની કસોટી પર કસાય છે. આનો ખ્યાલ રાખીને આપણો સમાજ ચાલશે તો સારા વાનાં થશે. દેવધર, ૨૦-૬-૧૯૫૩

સામ્યયોગનું સમગ્ર દર્શન

: ૧૫ :

બૂદાનચંદના પાયામાં જે મૂળ વિચાર છે તેનું નામ મેં 'સામ્યયોગ' રાખ્યું છે. આ જ સામ્યયોગના પાયા પર મારે સર્વોદય સમાજ ઉભારવો છે. તમને એ તો ખબર છે જ કે સર્વોદય સમાજ બહુમતીનું નહીં પણ સૌનું હિત વાંછે છે. જે સામ્યયોગના પાયા પર આ વિચાર ખડો છે તે વિશે આજે હું વિસ્તારથી કહીશ. દુનિયામાં ત્રણ વિચારો ચાલે છે. એમાંનો એક છે મૂડીવાદ. આ જૂનો વિચાર છે. એનો દાવો એવો છે કે એ ક્ષમતા-કુશળતા પેદા કરવા મંજિ છે. ખીજો છે લોકશાહી

સમાજવાદનો અને ત્રીજો છે સામ્યવાદ. સામ્યવાદનો દાવો એવો છે કે એ બંધાને જીવનની તમામ જરૂરિયાતો સમાનરૂપે આપવા માંગે છે.

ક્ષમતાવાદી મૂડીવાદ

દુનિયામાં પ્રચલિત ત્રણ વિચારોમાંથી આપણે પહેલાં મૂડીવાદ જોઈએ. મૂડીવાદ ક્ષમતાનો હામી છે. એનું કહેવું એવું છે કે કેટલાકની લાયકાત થોડી હોય છે મારે એમને થોડું મળવું જોઈએ. કેટલાકની લાયકાત વધારે છે એમને વધારે મળવું જોઈએ. એ લોકો યોગ્યતા પ્રમાણે મહેનતાણું ચૂકવીને સમાજમાં ક્ષમતા પેદા કરવા માંગે છે. આનાથી કેટલાનું જીવન ખૂબ જીવું ચડી ગયું, પણ કેટલાકનું જીવન તો સાંવ નીચે ખાઈમાં ગળંડી પડ્યું છે. મૂડીવાદ પાસે આનો ઈલાજ નથી. એ તો સાફ સાફ કહેજ છે કે નાલાયકો મારે કોઈ ઈજારો નથી, એ તો નાલાયક જ રહે, અને જે લાયક છે એમને દુનિયાનાં સાધન સગવડોનો લાભ મળે. આને જ લીધે આજે દુનિયા દુઝી છે, અને મૂડીવાદના ટેકઢારો પણ થોડા છે. આમ છતાં એ ચાલે છે. પણ એ તો આજ નહીં તો કાલે પણ વટવાનો જ છે.

લોકશાહી સમાજવાદ

લોકશાહીમાં દરેકને એક મત આપવાનો અધિકાર મળે છે. બધું કામ મતની જોરે ચાલે છે. એમાં લઘુમતીનું રક્ષણ થતું નથી. પણ બહુમતીનું થાય છે. લોકશાહી સમાજવાદનો દાવો છે કે એમાં તમામનું રક્ષણ થાય છે. પણ એમાંથી પેદા થતી બૂરાઈઓને સુધારવાનો ઈલાજ સમાજવાદ પાસે નથી. જ્યાં સુધી બહુમતીની દયા પર જ લઘુમતીનું રક્ષણ લટકતું હશે ત્યાં સુધી પૂરો સમાજવાદ આવી ન શકે.

વર્ગ-સંઘર્ષવાદી સામ્યવાદ

સામ્યવાદ કહે છે કે આજનો મોટાંઓનો વર્ગ છે તેને ખતમ કર્યા વિના સમાનતા નહીં સ્થપાય. જેમના હાથમાં સત્તા છે તેમને ખતમ કર્યા વગર અને વર્ગ-સંઘર્ષ વગર ખીજો એકે આરો નથી. એટલે હિંસા કરતી જરૂરી છે, અને એ ધર્મરૂપ છે. ના વિચારથી પણ દુનિયામાં શાંતિ તો નહીં આવી શકે કેમકે હિંસામાંથી પ્રતિહિંસા-વજતી હિંસા પેદા થાય છે.

એમ અને કે થોડી વાર એ દુષ્કાર નથી. ઉપરાંત એને લીધે માનવતા
મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ઘટી નથી છે.

આત્મવાદના આધારવાળો સામ્યયોગ

સામ્યયોગ માને છે કે માનવમાત્રમાં એક જ આત્મા સમાનરૂપે વસે
છે. સામ્યયોગમાં માણસ માણસ વચ્ચે કરી ભેદ નથી. જોડું માનવ
આત્મા અને પ્રાણી-આત્મામાં પણ કરી ભેદ એ નથી માનતા. હા, માનવ
આત્મામાં જે વિકાસ શક્ય છે તે બીજા પ્રાણીઓના આત્મામાં શક્ય નથી
એમ એ માને છે. માનવમાં જો કે શિક્ષણથી વિકાસ શક્ય છે, પણ સૌનો
વિકાસ એકસરખો નથી થતો. પણ પ્રાણીઓના આત્મામાં તો શિક્ષણ
દ્વારા પણ વિકાસ શક્ય નથી. સૃષ્ટિમાત્રમાં એક જ આત્માનું અધિકાર છે
તેથી બનતાં સુધી પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ.

સામ્યવાદ અને સામ્યયોગમાં આ જ ભેદ છે કે સામ્યવાદ આત્મામાં
નથી માનતા. ત્યારે સામ્યયોગ માને છે. એટલું જ નહીં. સામ્યયોગ એનો
આધાર લઈને વંધારે જોડો, જોડવા માગે છે, પરિણામે નૈતિક, આર્થિક,
સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં એની ક્રાંતિકારી અસરો પડે છે. આપણે
એક પાયાનો આધ્યાત્મિક વિચાર લઈએ ત્યારે આપણે જીવનના અનેક
ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. આપણી બુદ્ધિ-શક્તિના માલિક આપણે
નિર્ધારે પણ લગવાનું છે. આપણા તમામ ગુણો સમાજના લલા મોટે છે,
તેથી આપણી તમામ શક્તિઓને ધમ્મરની દેણગી માનીને સમાજને
અર્પણ કરવી જોઈએ. આપણે આપણા શરીરનો પણ માલિક નથી,
એના આપણે માત્ર દ્રુષ્ટી છીએ. સામ્યયોગ કહે છે કે સંપત્તિ ગમે તે
રૂપે હોય, આપણે એના માલિક નથી. સામ્યયોગ અને સામ્યવાદ વચ્ચે આ
જ મોટો ફરક છે.

દ્રુષ્ટીશિપનો ક્રાંતિકારી વિચાર

આજનુધી લોકો પોતાને સંપત્તિના માલિક માનેતા હતા. એમાં
બુદ્ધિ બુદ્ધિ હિતા વચ્ચે અચડોમચળ થાય છે. પણ દ્રુષ્ટીશિપના વિચારમાં
સંપૂર્ણ વિચારિક ક્રાંતિ થાય છે. એટલે પોતાની વસ્તુઓ પર આપણે

આપણી માલિકી માનીએ છીએ તે ખોટું છે. આપણી પાસે જે કંઈ શક્તિઓ છે તે બધી સેવા માટે છે, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ સાધવા માટે નથી. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ તો પોતાનો સ્વાર્થ સમાજને, ચરણે સમર્પિત કરી દેવામાં જ રહેલો છે. પોતાનો સ્વાર્થ સમાજના સ્વાર્થમાં ભેળવી દેવા અને આખા સમાજના હિત માટે સતત પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણો સ્વાર્થ છે. સામ્યયોગમાંથી આ નૈતિક વિશેષતા પેદા થાય છે.

સામ્યયોગની અર્થનીતિ

હવે સામ્યયોગને કારણે આર્થિક ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે ક્રાંતિ થાય છે તે આપણે જોઈએ. આપણી પાસે જે કંઈ શક્તિ છે તેને આપણે આપણી નથી માનતા. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની તમામ શક્તિથી સમાજનું કામ કરે તો તે રાટલાનો હેઠ્ઠાર બને છે. એક આંધળો માણસ આંખ ન હોવા છતાં પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટે તો એ રાટલાનો અધિકારી છે પછી ભલેને દેખતા માણસ કરતાં એનું કામ ઓછું બીજાનું હોય. ઓછી વધારે શક્તિના પ્રમાણમાં ઓછી વધારે સેવા થઈ શકે. પણ સેવા એ નૈતિક વસ્તુ છે જ્યારે પોપણ એ ભૌતિક વસ્તુ છે. નૈતિક વસ્તુની કીમત ભૌતિક વસ્તુથી આંકી જ ન શકાય. કોઈ માણસ કુખતો હોય એને દસ જ મિનિટની મહેનતથી બીજો બચાવે તો એની દસ મિનિટની સેવાની કીમત રોજ પ્રમાણે ગણી શકાય ખરી ? મા દીકરાની સેવા કરે છે, દીકરો આપની સેવા કરે છે, પ્રધાન સમાજની સેવા કરે છે. આ બધી સેવાઓની કીમત પૈસાથી આંકી નહીં શકાય. હૃદય રેડીને કામ કેવું હોય તેની કીમત પૈસાથી શી રીતે અંકાય ? પુત્ર માતાને, વિદ્યાર્થી ગુરુને અને ખેડૂત સમાજને જે કંઈ આપે છે એની કીમત આંકી ન શકાય.

નૈતિક મૂલ્યોની જેમ આર્થિક ક્ષેત્રમાં શ્રમનું મૂલ્ય પણ સરખું હોવું જોઈએ. પણ આજે એથી બિલકુલ ચાલે છે. આજે શારીરિક કામ કરતાં બૌદ્ધિક કામની કીમત વધારે ચૂકવાય છે. એની આબરૂ પણ વધારે મનાય છે. પણ આ ભેદ તદ્દન નાપાયાદાર છે. સામ્યયોગનો વિચાર આત્મા પર આધારિત છે તેથી આર્થિક ક્ષેત્રમાં એ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદનો સ્વીકાર

કરતો નથી. હા, સેવકની જૂઠિકા પ્રમાણે સેવાના પ્રકારમાં ભેદ હોઈ શકે. મા જે સેવા બગાડી શકે તે પુત્ર ન બગાડી શકે. જે સેવા પુત્ર બગાડી શકે તે મા ન બગાડી શકે. સ્વામી જે કરી શકે તે સેવક ન કરી શકે, અને સેવક કરી શકે તે સ્વામી ન કરી શકે. ભાઈ જે સેવા કરી શકે તે બહેન ન કરી શકે અને બહેન જેવી સેવા ભાઈ ન કરી શકે. તો આમ વ્યક્તિભેદ પ્રમાણે સેવાભેદ લેવે હોય પણ સૌની ચિંતા તો સરખી થવી જોઈએ. પાંચ આંગળીમાંથી કોઈ વધારે ઓછું કામ આપતી હશે છતાં આપણે બધીને સરખી જ માનીએ છીએ. આ રીતે સમાજમાં દરેકની સેવા જુદી જુદી જાતની હોઈ શકે પણ એ બધાનું આર્થિક મૂલ્ય તો સરખું જ હોવું જોઈએ.

સામ્યયોગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નૈતિક મૂલ્યમાં જેમ ભેદ નથી તેવી જ રીતે આર્થિક મૂલ્યમાં પણ ભેદ ન હોવો જોઈએ. દરેકને વિકાસ કરવાની પૂરી તક મળવી જોઈએ, અને દરેકને શિક્ષણ મારે અવકાશ મળવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાની ગ્રંથલુ-શક્તિ પ્રમાણે વિદ્યાગ્રંથલુ કરશે. પણ, અમુક છોકરો ગરીબ છે તેથી અને મારે શિક્ષણની જોગવાઈ નહીં થઈ શકે અને અમુક છોકરો શ્રીમત છે મારે એના શિક્ષણની જોગવાઈ થઈ શકે એવું ન હોવું જોઈએ. જો આપણે એવા ભેદભાવો રાખીશું તો બધાનો વિકાસ નહીં થઈ શકે. સૌને સરખી તક મળે તો પછીથી જેની જેવી, યોગ્યતા તેવા ધંધામાં તે પ્રવેશ કરશે. મજૂરી કરનારને વેતન ઓછું મળે તો વિકાસ ઓડી રીતનો થવાનો, અને આજે બને છે તેમ અમરતાં જ બીજાં કામો તરફ લોકોને આકર્ષણ રહેવાનું. સરખું વેતન કરી નાખવાથી આ વૃત્તિ રોકાશે.

વિકેન્દ્રીકરણ

આર્થિક ક્ષેત્રમાં આ વિચારનું પરિણામ એ આવશે કે દરેક ગામ સંપૂર્ણ બનશે. અનાજ, કાપડ, ઘી, દૂધ વગેરે પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની બધી ચીજો દરેક ગામમાં પેદા થશે અને એ રીતે ગામ સ્વયંપૂર્ણ બનશે. આ પણ પૂલ અને તે પણ પૂર્ણ, અને બંનેની પૂર્ણતામાંથી સમાનતા પેદા થશે પણ આ પણ અપૂર્ણ અને તે પણ અપૂર્ણ રહે તો જેની અપૂર્ણતામાંથી

સમાનતા ન જન્મી શકે. મારે પાયાની જરૂરિયાતો ગામમાંથી જ પૂરી પડવી જોઈએ. ભગવાને બધાંને પરિપૂર્ણ ધડમાં છે. અક્ષલ અને તાકાત વધારે જોઈ હોય છે, પણ ભગવાનની યોગના એટલી વિકેન્દ્રિત છે કે તમામનો વિકાસ અર્થ શકે છે. હું પણ એવી જ વિકેન્દ્રિત યોગના માથું છું. આર્થિક ક્ષેત્રમાં સમાનતા નહીં થાય તો જિંવનીયના બેઠક વધશે, પરાવલંબન પેદા થશે અને એક આત્મા ખીજનો ગુલામ બનશે. મારે મારે વિકેન્દ્રિત અર્થ-વ્યવસ્થા જોઈએ છે.

સામ્યયોગની રાજનીતિ અને સમાજનીતિ

રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આ જ પ્રમાણે આપણાં મૂલ્યો બદલાશે. મારે માત્ર શોષણરહિત જ સમાજ નથી જોઈતો, સાસનમુક્ત પણ જોઈએ છે. સામ્યયોગની કલ્પના પ્રમાણે વહીવટ ગામેગામ વહેંચાઈ જશે. ગામે-ગામ પોતાનું રાજ થશે અને કેન્દ્રમાં નામમાત્રની સત્તા રહેશે. આમ રહેતે રહેતે સાસનમુક્ત સમાજ રચાશે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ જિંવનીયનો ભાવ નહીં રહે. કોઈમાં બ્રાહ્મણના ગુણ હોય તેટલા કારણસર એને પોતાની જાતને ખીજથી-જિંવી માનવાને કોઈ કારણ નથી. એવી જ રીતે ભંગી, ચમાર-વગેરે પણ નીચ નહીં ગણાય. એમના વગર સમાજનું માડું નભતું નથી.

ક્રાંતિ: નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

સામ્યયોગ આ રીતે નૈતિક, આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પલટો આણવા તક છે. એને જ ક્રાંતિ કહે છે. આજકાલ લોકો હિંસાને જ ક્રાંતિ માની બેઠા છે. પરંતુ પાયાની ખામતોમાં-ક્રાંતિ ન થાય અને ઉપરજલ્લા ફેરફારોને ક્રાંતિ કહીએ તો તે ભૂલ છે. આપણે આપણા નૈતિક જીવનમાં પરિવર્તન કરીએ ત્યારે ક્રાંતિ થાય છે. મારો દાવો છે કે સામ્યયોગ નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આણે છે કારણ કે એનો શરો આધ્યાત્મિક છે અને જીવનના તમામ પાસાંઓમાં એ ધરમૂળથી ક્રાંતિ કરે છે.

સામ્યયોગની વ્યાપક દષ્ટિ દર્શાવે છે. જો મહાન તો એક કાર્યરત્ર માને છે. સંસ્કૃતમાં મોહનમતોમાંથી પૂર્ણ વિચાર સંબંધિત પૂરતો આ વિચાર છે. પણ પુરાણમાં શી રીતે? તો એની શરૂઆત જમીનની માલિકી બોલવાથી કરવી છે. દાન આપવું એટલે કેઈ પર પાડે ચલાવવાનો નથી. એ તો તો જંગમની તમામ જમીન આમલોકની અને એ આપણો આખરી વિચાર છે. આજના ઉપર તો એક પ્રાંતમાં વસતી આઝી હશે અને જમીન થોડી હશે તો તે પ્રાંતના લોક ખીજા પ્રાંતમાં જઈને વસી પણ શકશે. અને એ જ રીતે એક દેશની વસતી ખીજા દેશમાં જઈને વસી શકશે. આખી માનવરતી પૂર્ણ મુક્ત છે. જેને જમીન વસતું હોય ત્યાં તે વસી શકે અને જમીન સેવા કરે ત્યાં કરી શકે. આમ આપણે દુનિયાના ભૌગોલિક વિશ્વનાગરિક બનેલા છીએ. આપણે આર્થિક સામ્ય નિર્ધારિત રાજકીય બેદલોવં ખતમ કરવા છે. જમીન થોડી હોય આઝી, જેટલી હોય તેટલી ભગવાનની દીધેલી છે. આપણાથી એના માલિક ખતી ન બેસાય. હિંદુસ્તાનમાં ધણી હિંદુસ્તાની અને જમીનના ધણી જમીન લોકો એ વિચાર જ સુધારેલો છે. છે. તેટલી બધી હવા, છે તેટલી બધી પ્રકાશ, અને છે તેટલી બધી જ ભૂમિ એ પૂરેપૂરી બધા લોકોની છે. સામ્યયોગની આ જ વ્યાપક દષ્ટિ છે.

બારાહાર, ૨૬-૬-૧૯૫૩

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંયોગથી સામૂહિક અર્હિસા. ૧૯ :
જો મહાન તો એક કાર્યરત્ર માને છે. સંસ્કૃતમાં મોહનમતોમાંથી પૂર્ણ વિચાર સંબંધિત પૂરતો આ વિચાર છે. પણ પુરાણમાં શી રીતે? તો એની શરૂઆત જમીનની માલિકી બોલવાથી કરવી છે. દાન આપવું એટલે કેઈ પર પાડે ચલાવવાનો નથી. એ તો તો જંગમની તમામ જમીન આમલોકની અને એ આપણો આખરી વિચાર છે. આજના ઉપર તો એક પ્રાંતમાં વસતી આઝી હશે અને જમીન થોડી હશે તો તે પ્રાંતના લોક ખીજા પ્રાંતમાં જઈને વસી પણ શકશે. અને એ જ રીતે એક દેશની વસતી ખીજા દેશમાં જઈને વસી શકશે. આખી માનવરતી પૂર્ણ મુક્ત છે. જેને જમીન વસતું હોય ત્યાં તે વસી શકે અને જમીન સેવા કરે ત્યાં કરી શકે. આમ આપણે દુનિયાના ભૌગોલિક વિશ્વનાગરિક બનેલા છીએ. આપણે આર્થિક સામ્ય નિર્ધારિત રાજકીય બેદલોવં ખતમ કરવા છે. જમીન થોડી હોય આઝી, જેટલી હોય તેટલી ભગવાનની દીધેલી છે. આપણાથી એના માલિક ખતી ન બેસાય. હિંદુસ્તાનમાં ધણી હિંદુસ્તાની અને જમીનના ધણી જમીન લોકો એ વિચાર જ સુધારેલો છે. છે. તેટલી બધી હવા, છે તેટલી બધી પ્રકાશ, અને છે તેટલી બધી જ ભૂમિ એ પૂરેપૂરી બધા લોકોની છે. સામ્યયોગની આ જ વ્યાપક દષ્ટિ છે.

કહેવો હોય તે વિચાર કહેવો. પડતો, તેજા, વખતમાં વિચાર વડે સર્વમ સ્ફૂર્તિ, ફેલાઈ અને દેશને ખૂલે ખાંચરે વિચાર પહોંચી ગયો.

ઉત્તર અને દક્ષિણનું મિલન.

એક જમાનામાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત વચ્ચે આજે જે એટલો સંબંધ નહોતો. ઉત્તરમાં શુદ્ધ અને મહાવીર પાંડ્યા અને એમનો સંદેશો છેક દક્ષિણમાં પહોંચ્યો. એ બન્ને પ્રચાર કરતાં સાક્ષાત્ ગયા, પરિણામે ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત એક થઈ ગયાં. એમની પણ આગળ વૈદિકાએ પોતાની રીતે એ સંદેશો ફેલાવ્યો હતો. પણ એને વ્યાપક સ્વરૂપ આપવાનું કામ શુદ્ધ અને મહાવીરે કર્યું. વૈદિક વિચારધારા ઉત્તર ભારતમાંથી નીકળી અને દક્ષિણમાં રામેશ્વરમાં જઈને લગી ગઈ. ત્યાર બાદ દક્ષિણમાંથી વિચારનું એક ખીજું મોજું ઉપડ્યું અને ઉત્તર તરફ આગળ વધ્યું. શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, માધવ વગેરે પ્રચારક નીકળ્યા. ઉત્તરમાંથી જે સંદેશો દક્ષિણમાં પહોંચ્યો હતો તેમાં પોતાની વિશેષતા હતી તે ઉમેરીને એમણે એને પાછો ઉત્તરમાં પહોંચતો કર્યો. આમ દક્ષિણમાં આત્મજ્ઞાનનો જે વિચાર પહોંચ્યો હતો તેમાં દક્ષિણવાળાઓએ ભક્તિ ઉમેરી અને એને ઉત્તરમાં પહોંચતો કર્યો. આમ વૈચારિક દૃષ્ટિએ ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત એક રાષ્ટ્ર બન્યાં. એમ તો અહીં અનેક પ્રતિ હતા અને એમાં અનેક રાજ્યો હતાં. પણ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી વિચારનું એક જ રાજ્ય બન્યું અને જનતાને એમાંથી પ્રેરણા મળી. કાશીના લોકો ગંગાનું પાણી ઉપાડી દક્ષિણ પહોંચતા અને ત્યાં ભગવાન રામેશ્વરના મસ્તક ઉપર એનો અભિષેક કરતા. પણ દક્ષિણના લોકો સમુદ્રનું પાણી લઈને ઉત્તર પહોંચતા અને કાશી વિશ્વનાથને એ પાણીનો અભિષેક કરતા. શુદ્ધ અને મહાવીરે ગંગાનું પાણી દક્ષિણ ભારતમાં પહોંચાડ્યું. એવી જ રીતે દક્ષિણ ભારતમાં પણ અત્યંત જ્ઞાનવાન, ભક્તિમાન આચાર્ય, સંતપુરુષો પાડ્યા અને એમણે આખા ભારતવર્ષમાં ભક્તિમાર્ગ ફેલાવ્યો.

આપણી પ્રાચીન એકતા

કેટલાંક એવું માને છે કે અંગ્રેજોએ આ દેશની એકતા સાધી આપી.

પણ એ ખોટું છે. અંગ્રેજો તો આ દેશના બને તેટલા દુકડા પાડી નાંખવાની તાકમાં જ હમેશાં રહ્યા હતા. એના પરિણામે પાકિસ્તાન શરૂ થયું, બ્રહ્મદેશ શરૂ થયો, અને લંકા શરૂ થયું. ભારતની એકતા તો અહીંના પાયાના વિચાર પર ટકી છે. અંગ્રેજો અને બીજા દેશોના ઇતિહાસકારો એ પામી ગયા હતા કે આખું ભારત એક છે. અને તેથી અહીં મરાઠાઓ અને રજપૂતો વચ્ચે જે લડાઈઓ થયેલી તે બધી ‘ઘર-ખાનગી લડાઈ’ (સિવિલ વોર) કહેવાઈ. એવી જ લડાઈ યુરોપમાં થાય છે, પણ તેને ‘સિવિલ વોર’ નથી કહેતા. હિંદુસ્તાનની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ‘સિવિલ વોર’ જ હતી, અને છતાં એને અહીં રાષ્ટ્રીય માનતા હતા. દુકંડાં, અંગ્રેજો અહીં આવતાં પહેલાં આખો હિંદુસ્તાન એક બની ચૂક્યો હતો. ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી વિચારોની આપણે યાદ તો આમ એક. મહાન વિશાળ પ્રયત્ન અને વિચાર-પ્રચારને અતિ હિંદુસ્તાન એક થયો છે.

વિજ્ઞાન વડે વિશ્વવ્યાપી વિચાર-પ્રચાર

હવે એવો સમય આવ્યો છે કે વિચારનાં આંદોલનો એક જ દેશના સીમાડામાં બંધાઈ નહીં રહે. એ હવે પૂર્વથી પશ્ચિમ અને પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વહેશે. અહીં ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ અને દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં વિચારો પહોંચ્યા તેવી જ રીતે વિજ્ઞાને આજે એવી પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે કે દુનિયાભરના વિચારો ભારતમાં આવશે અને ભારતના વિચારો દુનિયાભરમાં ફેલાશે. જ્યારથી વિજ્ઞાન આવ્યું છે ત્યારથી દેશવ્યાપી આંદોલનોને બદલે વિશ્વવ્યાપી આંદોલનો થવા માંડ્યાં છે. પૂર્વના દેશોમાં વિજ્ઞાન નહોતું, પશ્ચિમમાં એ શરૂ થયું, ત્યાંથી નીકળી એ અહીં પહોંચ્યું. એટલે વિજ્ઞાન વગરના હતા તે વિજ્ઞાનને વશ થાય એ સાવ સાદું હતું. ઉત્તર ભારતમાંથી આત્મશાન દક્ષિણમાં પહોંચ્યું અને દક્ષિણ ઉત્તરને વશ થયું, દક્ષિણમાંથી ભક્તિમાર્ગ નીકળ્યો તે ઉત્તર પહોંચ્યો અને ઉત્તર દક્ષિણને વશ થયું. આવી જ રીતે વિજ્ઞાન પશ્ચિમમાંથી બીજાને અહીં આવ્યું અને બીજા દેશો અને વશ થયા. આમ એક દેશનું બીજા દેશ પર આક્રમણ થયું. એમાં કેટલીક દુઃખદાયક ઘટનાઓ બની છતાં સાંખી નજરે જોનાં આપણે એને દુઃખદાયક માનતાં.

સામૂહિક અહિંસાની સ્થાપના

હિંદુસ્તાનની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિ પર પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો રંગ લાગતાં એક નવો વિચાર જન્મ્યો. આપણે એને સામૂહિક અહિંસા કહીએ છીએ. એ હિંદુસ્તાનના આધ્યાત્મિક વિચાર અને પશ્ચિમના વિજ્ઞાનનો સંયોગમાંથી જન્મ્યો છે. આત્માનું દર્શન થતાં આપણાં જીવનમાં વધતો આવે છે અંશે અહિંસા આવી જ જાય છે. આમ છતાં એ અહિંસા સામૂહિક નહોતી હતી રાકી દેરણુ કે વિજ્ઞાનને લીધે આવે મનુષ્ય એકબીજા સાથે સંઘર્ષાવેલો છે તેટલો એ જમાનામાં નહોતો. એટલે એ વખતે અહિંસાના જે કંઈ પ્રયોગ થતા તે અકિતગત જ થતા. ન્યારે આવે જે કંઈ સંપર્ક થાય છે તે માત્ર અકિતગત નથી રહેતા, સામાજિક બની જાય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે અને સમાજ સમાજ વચ્ચે સંપર્ક અને સંઘર્ષ થાય છે.

કહેવાની મતલબ એ કે પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન અને હિંદુસ્તાનનું અધ્યાત્મ એ બેના સંયોગમાંથી સામૂહિક અહિંસા પ્રગટ થઈ અને આપણે અહિંસા વડે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું. હવે પૂર્વનો વારો છે, એણે પશ્ચિમને સામૂહિક અહિંસાનો સંદેશો પહોંચતો કરવાનો છે. મનુ બચવાને કહ્યું છે :

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिष्यैरन् गृह्यन् सर्वमानवाः ॥

‘હિંદુસ્તાનના શ્રેષ્ઠનો પાસેથી પૃથ્વીના તેમામ માનવાને ચારિત્ર્યનું શિક્ષણ મળશે.’ મનુ બચવાનની આ લાલિષવાણી ગ્રંથીજીના અધિવાથી દુ. કાંધીજીને વ્યક્તિ નથી માનતો, વિગદરના પ્રતિનિધિ માનું છું. એક જમાના સારું અત્યંત જલ્દી એવો કાઈ વિચાર હોય; અને એવા વિચારનો પ્રચાર કરવામાં જે કાઈ પુરુષ નિમિત્ત અને તે પુરુષ નથી હોતા પણ નીતિમાન વિચારક હોય છે. પશ્ચિમમાં આવી અનેક વૈજ્ઞાનિકો પાંખ્યા. ન્યૂટનથી માંડીને પાર્સલ સુધીના વૈજ્ઞાનિકોની એક મોટી પરંપરા આવી. પ્રાચીન કાળમાં સતોત્રી પરંપરા આવી હતી તેમ આધુનિક કાળમાં વૈજ્ઞાનિક મહાપુરુષોની પરંપરા આવી.

વિજ્ઞાનમાથી સર્જન અને વિકૃતિઓનો જન્મ

પ્રકૃતિમાથી સર્જન અને વિકૃતિ પેદા થાય છે વિકૃતિ પેદા થાય તેો ખોટા કામો થાય છે અને સર્જન પેદા થાય તો સારા કામો અને છે પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિકોના કાળુમા મર્ધ તેથી કેટલાક સારા કામો થયા પતિયા ઓની સેવા કરવાનું આપણે વૈજ્ઞાનિક યુગ પહેલા વિચારી શકતા હતા ખરા ? પણ ખ્રિસ્તીઓએ એ કામ ઉપાડ્યું એ વિજ્ઞાનનું જે પરિણામ છે - ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન અને આફ્રિકા ગયા ત્યાં એમણે વિજ્ઞાનની મદદથી કે જેમણે અનેક સેવાકાર્યો આં એના ગુણગાન કર્યા વિના છૂટકો નથી વિજ્ઞાનની મારફતે જે સર્જન પ્રગી તેમાથી આશુ પરિણામ આવ્યું રાજમહારાજ અને લડવૈયાઓ મારફતે વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો તેમા એક દેશ ખીજ દેશ પર ચડી બેસે, એને ગુલામ બનાવે વગેરે ખોટા કામો થયા, એ વિજ્ઞાનની વિકૃતિ લેખાશે મૂળ પ્રકૃતિમાથી કેટલીક સર્જન તો કેટલીક વિકૃતિ પેદા થાય છે અને પછી એ સર્જનનું સુખ-દુઃખ અથવા પાપ-પુણ્ય બને છે તમે જોશો તો ખર પડશે કે દક્ષિણમાથી જે સદ-વિચારો હિંદુસ્તાનમા ફેલાયા તેની સાથે માથે કેટલાક જુલમો પણ થયા હતા વિજ્ઞાનમા પણ એમ જ બન્યું

પરમેશ્વરનો ઇચ્છાથી ભૂદાનયજ્ઞ

હિંદુસ્તાનમા જે દર્શન દેશ આપી થયું તે જ આજે વિશ્વેવ્યાપી બનવા મથી રહ્યું છે ભૂદાનમાથી સામૂહિક અહિંસાનો વિચાર પશ્ચિમમા જન્મેનો આરંભ તો આપણે અહિંસાથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારથી જ થઈ ગયો છે - ભૂદાનયજ્ઞમા કનૂસો પણ દાન દઈ રહ્યા છે એ કઈ વિનોદનો પ્રતાપ નથી એ તો વિજ્ઞાનને દારણે પેદા થયેનો એક મહાન વિચાર છે । હું તો એને ઇશ્વરની ઇચ્છા જ સમજું છું જોગપરાયણ અને લોભી લોકો પણ દેવજોની સખ્યામા ત્યાગનો સ દેશો સાક્ષી બની આવે છે એનો અર્થ એ થયો કે પરમાત્મા જ ચેતનનું જડ અને જડનું ચેતન શ્રી છે વિનોદના એ સાક સાક દેખાઈ રહ્યું છે

તે વખતે માત્ર વીસ હજાર 'એકર' જમીન મળી હતી. તે દિવસ પહેલવહેલું મેળાહરે કર્યું કે મારે પાંચ કરોડ એકર જમીન મેળવવી છે. આજે બે વર્ષને અંતે તમે જુઓ છો કે વીસ હજારના વીસ લાખ થઈ ગયા છે, એટલે સોગણી થઈ ગઈ છે એ દિવસે લોકો લેખા માડતા કે 'આમ તો આને પૂરું થતા પાંચસો વર્ષ નીકળી જશે' પણ હવે જે હિસાબ માડવા એસે તો એ જ લોકો કહેશે કે પાંચસો વહો, પાંચ વર્ષમાં આ પૂરું થશે જે ગણિત પહેલા પાંચસો વર્ષ બતાવતું હતું તેવું જોડું છે અને આજે હવે પાંચ વર્ષ બતાવે છે તેવું જોડું છે. એ માણસનું બનાવેલું ગણિત છે, અને આ કામ તો ઈશ્વરીય ગણિતથી આવે છે. આમા તો તમે જોશો કે કંઈસે મોટા મોટા દાનેશ્વરી થશે અને બીજાઓ મોગી બહાદુરીના કામો કરશે. કારણ કે પરમેશ્વરે જડને ચેતન બનાવે છે.

આમ આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના યોગમર્થો જે ન્યોતિ પ્રગતિ તેની પ્રકાશ દુનિયાભરમા ફેલાય એવી ઇચ્છા ભગવાનને મોટેથી પ્રગતિ ચૂકી છે. નહીં તો પડિત નેહરુ તો એવા કોણ હતા કે કારિયાની શાંતિ માટે એ બોલે, એમની વાત સાંભળાય અને ત્યાં 'શાંતિ સ્થપાય' ભગવાને જ આપણને અહિંસા મારફતે 'સ્વતંત્રતા' અપાવી એણે જ ને બળવાને સમજાવ્યાં. કહેવે તો આ નાટક ભજવવા પૂરતા જ એણે સમજાવ્યાં બતાવ્યાં હશે, પણ સમજાવ્યાં એ તો ખરું! જે લોકોનાં મનમા દેવ હતો એવાઓએ હસતે મોઢે લાડીઓ ખાધી, અને ઓઝનમાંથી બહાર નહોતી આવતી એવું ઠેકાણું સીઓ દારૂની દુકાને પિકેટિંગ કરવા બિત્તી આવું આવું આપણી આખોએ ભાંજ્યું. એ હિંદુસ્તાનની તાકાત નથી, એ બધી ભગવાનની જ ઇચ્છા હતી આ બૂદ્ધિવત્ત પ્રજા એનું જ કાર્ય છે.

પરમેશ્વરની લીલા

કોમ્યુનિસ્ટો મને પૂછે છે, "બાપ જન્મારમાં કદી નથી બન્યું" તે શું હવે બનનાનું છે? હું એમને કહું છું કે મહેલા કદી નથી બન્યું. તેથી જ હવે બનનાનું છે. હું તમને જાણી દેશી શકું કે વિનેશ્વો આજ સુધી નથી મર્યા જતાં તે અત્યંત મરવાનો છે. ઇતિહાસમાં નથી બન્યું તે બધું

યુગના મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા, સમતા અને સમાજ-નિષ્ઠા

: ૧૭ :

વિચારનો પ્રચાર ક્યારે ચાલે ? માણસ એનો અમલ કરે ત્યારે. માણસ આચરણની કસોટી પર વિચારને એક વાર કસી લે છે પછી વાણી તો નિમિત્તમાત્ર બની જાય છે, અને આચરણ મારફતે જ વિચાર ફેલાય છે. એટલે બચપણમાં જ્યારથી મેં સાર્વજનિક સેવાકાર્ય ઉપાડ્યું ત્યારથી લગાતાર બત્રીસ વર્ષ સુધી ચિંતન કરતો રહ્યો છું અને વિચારને આચરણની કસોટી પર કસતો રહ્યો છું. આજે બાપુ જીવતા હોત તો આજ પણ મારું એ કામ ચાલુ જ હોત. પણ એ ન હોવાને કારણે મારે બહાર નીકળવું પડ્યું, અને અનુભવોથી જે વિચારમાં નિષ્ઠા બેઠી હતી, જે વિચારને મેં કસીને પારખી લીધા હતા તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો છું. જૂદાનવાસ તો એક બહાનું છે. એ તો આજના જમાનાનો સવાલ છે, યુગધર્મ છે. એ સવાલ ઉપાડી લઈને વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ છીએ તો જ એ હક્યતા ઊઠાણ સુધી પહોંચે છે. પણ જે યુગધર્મથી જિજ્ઞાસા વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ તો પછી એ યોગીની પ્રયોગશાળા બની જાય છે. એમાંથી ખૂબ ઊંડા વિચાર નીકળે એમ બને. પણ એ રીતે યોગીની પ્રયોગશાળામાંથી નીકળેલા વિચારનું બહુ તો શાસ્ત્ર લખાય પણ એ વિચાર તત્કાલ સમાજમાં ફેલાઈ તો ન જ શકે. એ તો જે વિચાર પ્રયોગશાળામાં કસાઈ ચૂક્યો હશે અને જમાનાની માંગને અનુરૂપ હશે તે જ વિચાર સમાજમાં ફેલાવાનો છે. ફેલાવાનો સાર એ કે વિચાર કાર્ય-સાધક હોવો જોઈએ. આવો કાર્ય-સાધક વિચારો જ્યારે દુનિયાની સામે મૂકીએ છીએ ત્યારે મૂકનારો તો નિમિત્તમાત્ર હોય છે, એની કશી કોમત નથી હોતી.

આવો વિચાર લોકોને સહેલાઈથી ગળે જીતી જાય છે. જિનાજીમાં તપેલી જમીન જેમ વરસાદની રાહ જોતી હોય છે તે વરસાદ વરસાવતી સાથે એને ચૂસી લે છે તેવી જ રીતે યુગ અનુસારનો યુગઅર્થનૈક અને કાર્યસાધક એવો વિચાર જનતાની સામે રજૂ થાય છે ત્યારે જનતા ખોટી વિમાસણમાં નથી પડી જતી, એ તો જિજ્ઞાસી અને સાંજિજવાને ઉત્સુક હોય છે. આજે

યુગના મુખ્ય ગુણો : નિર્ભયતા, સમતા અને સમાજ-નિકા

હિંદુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં જવ, એક જ ફરિયાદ કાને પડે છે, “આપણું નૈતિક અધઃપતન થઈ રહ્યું છે, લોક વાસનામાં સખડી રહ્યાં છે ! આ નિંદા પરનિંદા નથી, આત્મનિંદા છે. પોતાની જાતને આવ ભોગ-વિલાસી માનનારો સમાજ પણ ત્યાગનો સંદેશો સાંભળવા ઉત્સુક છે. લોકો હજારોની સખ્યામાં આવે છે અને સંદેશો સાંભળે છે. કોઈ તરસ્યો એકાગ્ર થઈને પાણી ગટગટાવે છે તેમ ભોગી લોકો પણ એકાગ્ર થઈને ત્યાગનો સંદેશો સાંભળે છે કારણ કે એ વિના એમની પ્રગતિ અટકી પડી છે. હવે ભોગી લોકોને પણ એ સમજાઈ ગયું છે કે ભોગની સાથે સાથે ત્યાગ ચાલશે ત્યારે જ ભોગ ભોગવી શકાવાના છે. એટલે મારા જેવો કોઈ યોગી ત્યાગનો સંદેશો આપવા આવે છે ત્યારે લોકો એમનો પાડ માને છે.

આપણે આત્મા છીએ.

આદિ કાળથી આજ સુધી માનવસમાજ વિકાસ કરતો આવ્યો છે. યુગની આવશ્યકતા પ્રમાણે એ એક પછી એક ગુણનું ચિંતન અને વિકાસ કરતો આવ્યો છે. આત્મામાં અસંખ્ય ગુણો છે. આલક્ષ્યામાંના તારાઓ ગણી શકાય કે માટીના કણો ગણી શકાય તો આત્માના ગુણોની ગણતરી કરી શકાય. આવા અનંત ગુણોથી ભરેલો આત્મા આપણાથી અજગો નથી. એ આપણી તદ્દન નજીક છે. અનુભવીઓ તો કહે છે કે આપણે આત્મા જ છીએ, એટલે એનાથી આથે કે પાસે હોવાનો સવાલ જ નથી રહેતો. શરીર, મન કે ઇન્દ્રિયો આપણાથી છેટાં પડે છે; શરીર નખનું પડે છે ત્યારે માથુસને ખખર પડે છે કે શરીર નખનું પડ્યું. એટલે એ શરીરની દમજોરીને પારખનારો પોતે તો દમજોર નથી, એ એનાથી જુદો છે એ સ્પષ્ટ છે. ઘર ખખડી ગયું હોય તેની પરખ ધરને નથી પડતી, એને પારખનારો ધરથી જુદો હોય છે તેવી જ રીતે શરીર, મન અને બુદ્ધિથી આપણે સર્વથા અલગ છીએ.

કેટલીયે રાતે સૂતા નથીએ છીએ, મજેની રૂ-બરેડી અધમથુની તળાઈ ને બધાં સાધનો લાગર હોય તોયે દલાકો સુધી જાંઘ આવતી નથી. તો વિચાર પડે એવી વાત છે કે આ જાંઘ ઝંખનારો તે કાણ છે અને જાંઘ

આવવા ન દેનારો તે કાણુ છે ? અંદરની વાસનાઓ માનતી નથી અને જિંધ આવવા દેતી નથી. તેથી જ આત્મા એ મન અને બુદ્ધિથી વેગળું એવું કંઈક છે. એ જો મન અથવા બુદ્ધિ હોત અને એ જિંધ અંખતો હોત તો તરત જ જિંધ આવી જાત. પણ છે એમ કે જિંધનો અંખનારો હું જુદો છું અને જિંધ ન આવવા દેનારી બુદ્ધિ જુદી છે. આટલા પરથી સાદું સમજાશે કે મન, બુદ્ધિ અને ધરિયો આપણાથી જુદાં છે, પણ આત્મા જુદો નથી.

દરેક યુગમાં જુદા જુદા ગુણોની પ્રધાનતા

તમે જાણો છો કે પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્ર આખો હોય છે, આઠમે અડધો હોય છે તે બીજને દિવસે કોર જેટલો હોય છે. દરેક રાતનો ચંદ્ર જુદો જુદો હોય છે. દરેક ચંદ્રની પોતાની એક વિશેષતા હોય છે અને એની ખાસિયત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તેવી જ રીતે આત્માના અનંત ગુણો છે તેમાંથી જુદા જુદા જમાનામાં જુદા જુદા ગુણ આકર્ષણ કરે છે અને સમાજ એનો અમલ કરે છે.

એક જમાનામાં લોકોએ સ્વચ્છતાને ધર્મ માન્યો. સ્વચ્છતાને એમણે પરમ ગુણ માન્યો અને એનો પ્રયોગ કરવા મંડ્યા. વળી એક જમાનામાં લોકોએ કામ-નિયમન કરવા પ્રયત્ન કર્યો અને એમાંથી વિવાહ-સંસ્થા બની કરી. એ જમાનામાં વિવાહ-સંસ્થા કેવી હોવી જોઈએ એની જ ચર્ચા ચાલી. હિંદુ ધર્મમાં વિવાહના આઠ વિધિઓ હોવાનું કહેવાય છે. આમાંથી એક વિધિ પસંદ કરવામાં આવ્યો. દૂંકમાં સમાજને કામ-નિયમન કરવાની જરૂર લાગી અને સમાજે એ તરફ ધ્યાન આપ્યું. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આપણે સમજીએ છીએ કે એક રાજા ખીખની રાણીને ઉપાડી જતો. 'પણ હવે આજે એવું સામંજસ મંગળું નથી. એટલે કે આપણે થોડુંક કામ-નિયમન શીખી લીધું' છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે પૂરેપૂરાં કામ-વિરક્ત થઈ ગયા છીએ, પણ એ કંઈક ઘટ્યો તો જરૂર છે, આપણને એની ચાવી હાથ લાગી છે. જૂનાં મહાકાવ્યોમાં પણ દ્રીપદીનું દરણ જેવો વિષય કાવ્યનું મધ્યબિંદુ બનતો, પણ આજે એવી ઇચ્છા આપણને નથી.

આ યુગના ત્રણ શુભ

निर्भरताने। आधार शिस्ताने पर नही

કહે છે કે 'હિંદુસ્તાન નેવા આખાં દેશને અંગ્રેજોએ નિઃશસ્ત્ર કરી નાંખ્યો અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનીઓના દિલ ડરી ગયાં. પણ મારું પૂછવું એ છે કે હથિયાર ન હોય તેટલાથી જ બીક લાગતી હોત તો, પછી છતે હથિયારે અમેરિકા શાનું બીએ છે? આખું અમેરિકા આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સુસજ્જ છે અને છતાંય ડરે છે! ફ્રંકમાં ડર તો મનમાં વસે છે. મનમાં ડર હોય અને હાથમાં હથિયાર હોય તો એ હથિયાર

પોતાને નહીં પણ સામાવાળાને જ અપ લાગવાનું. એક માણસ રાતે બંદૂક પડખામાં લઈને સૂતો હતો. રાતે ચોર આવ્યા. પેલો બીકતો માર્યો થીંછને કોકકું. ચર્મ ગયો કે જીભ જ હાલે નહીં. અને બોલાયું ત્યારે ગલરાટમાં 'ચોર ચોર'ની બૂમ પાડવાને બદલે 'બંદૂક બંદૂક'ની રાડ પડી ગઈ. ચોરે એની બંદૂક આંચકી લીધી. પેલાથી બંદૂકનો ઉપયોગ ન થયો.

લાડી કે બંદૂક રાખવાથી ધડીવાર શાંતિ થયેલી લાગશે. પણ પેલો એનાથી સવાથી લાંબી લાડી લઈ આવ્યો કે ફરી એ જ બીક ! લોક કહે છે કે સિંહ બહાદુર હોય છે ને બિલાડી બીકજી. પણ ઉઠ્ઠની સામે બિલ્લીબાઈ બહાદુર બને છે જ્યારે બંદૂકની સામે સિંહ બીકજી બની જાય છે. સિંહની નિર્ભયતા એના દાંત અને નખ ઉપર છે. એમ જેમની નિર્ભયતા શસ્ત્રાત્મો પર છે તે કોઈ કાળે પૂરેપૂરો નિર્ભય બની શકવાનો નથી. હા, એ બીજાને નિર્ભય બનાવવાનાં હાંધાં મારતો હોય છે ખરો !

મારી પાસે એક અમેરિકન લાઈ આવ્યા હતા. એમણે પૂછ્યું, 'તમે અમેરિકાને શું સલાહ આપો છો ?' મેં કહ્યું, 'હું અમેરિકાને શી સલાહ આપું ?' મારી એવી કોઈ લાયકાત નથી. મારા દેશને હજી સલાહ આપી શકું ખરો. છતાં તમે પૂછો જ છો તો કહું. તમે દગબાજી હથિયારો બનાવો છો અને કહો છો કે એનાથી બેકારી ટળે છે. એટલે તમે હથિયાર ન બનાવો એમ તો નહીં કહું. ઊલટું એમ જ કહીશ કે ખૂબ જોરથી શસ્ત્રાત્મો બનાવો જેથી બંધાને રોજી મળે. પણ એટલો ખ્યાલ રાખજો કે પછે રશિયા પણ બેકારી ઘટાડવા હથિયારો ખડકી રહ્યું છે. પછી જતે દહાડે બંને સામસામા બાખડશે. એ તમારાં વિમાનોને તોડી પાડશે અને તમે એમનાં વિમાનો તોડી પાડશો. એ તમારાં વહાણ કુબાડશે, તમે એમનાં કુબાડશો. પણ આમ સામસામાનાં જતડાને કુબાડવાને બદલે એક દિસ-નાનાલને દહાડે તમે જતે જ પોતાનાં વહાણો કુબાડો ! આમ કરશો તો મીને રોડ પળ મળશે અને શાંતિ પણ જળવાશે. આપણાં વહાણ એ કુબાડે અને આપણે એમનાં એવું પરપગવળાંબી ન ન શા સારું !'

આ બધા હથિયારોના ગંજ ખડકાયે જાય છે તેનો મને જરાયે ડર નથી લાગતો. હું તો કહું છું કે લડવું હોય એટલું લડો. લડાઈઓ નાની નાની થાય તેમાં અહિંસાનો વારો આવતો નથી. હવે તો વિશ્વયુદ્ધો જ થશે. માણસ હથિયારોથી નિર્ભય થવા ફાંફાં મારશે અને છેવટ જતે, એને સમજાઈ જશે કે હથિયારોથી નિર્ભય નથી બનાવું. અને ત્યારે એ હથિયારો ફેંકી દઈને નિર્ભય બની જશે.

પ્રાચીન રાજ્ય-રાજ્યમાં એક અગત્યનો શબ્દ મળે છે. રાજ્યમાં શું શું હોવું જોઈએ ? એનો જવાબ આપતાં કહે છે કે 'રાજ્યમાં બધાંને 'અભય' હોવો જોઈએ. એટલે બધાં નિર્ભયતા અનુભવે. દરેકને એમ લાગવું જોઈએ કે મને અન્યાય થઈ જ નહીં શકે, અને થયો તો પણ મારે પક્ષે ધર્મ છે, ન્યાય છે, મારે ખીલાતું કોઈ જ કારણ નથી. જે દેશમાં નિર્ભયતા હશે તે દેશમાં સ્વરાજ છે એમ કહેવાશે.

ચેતન માટે પ્રત્યેકની આવશ્યકતા

એક જમાનામાં 'અંગ્રેજોનું રાજ્ય' કહેવાતું. હવે 'હિંદીનું રાજ્ય' કહેવાય છે. પણ સ્વરાજ્ય ક્યારે કહેવાશે ? જ્યારે દરેક જણ કહેશે કે 'મારું' રાજ્ય છે ત્યારે. દુનિયા આ જ વસ્તુ ઝંખે છે. આજે દુનિયાના ધડતરના પ્રયાસો થાય છે તે બધા એને નિર્ભય બનાવવા માટે જ છે. દુનિયા જ્યારે નિર્ભય બનશે ત્યારે જ એના દિલને હારા થશે અને આ બધી તાણુંતાણી ટળશે. પણ એક તાણુંતાણી જશે તો ખીજી આવશે. એક વાર શાંતિ થઈ એટલે સદાકાળની શાંતિ એવું કદી નથી બનતું. પરમેશ્વરની એ જ ઇચ્છા છે કે માણસ સતત ચિંતનશીલ-વિચારતો રહે. તેથી તો માણસની સામે નવા નવા સવાલો આવતા જાય છે અને એના માટે એને નવા નવા આંદોલનો કરવા પડે છે. નવા નવા સવાલો ખડા થવા એ જ માણસની ચેતનતાનું લક્ષણ છે. બધા સવાલો પરવારી જાય તો સમજવું માણસ ચેતન મટીને જડ થઈ ગયો છે. જડ પથરાને કોઈ સવાલ નથી હોતા. પણ માણસ ચેતન છે અને તેથી એની સામે હમેશાં સવાલો આવતા જ રહેવાના. આજે માનવને નિર્ભયતાની જરૂર છે.

આજે સૌને સમતાની ભૂખ લાગી છે

ખીન્ને જરૂરી ગુણ છે તે સમતા. એક જમાનામાં સમાજે શુભ દાનતથી જુદા જુદા વર્ણો પાડ્યા હતા. દરેકને પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે તાલીમ મળે એવી વ્યવસ્થા હતી. એ જમાનામાં લોકો બરાબર રીતે વિચારતા નહોતા એ જાણીને આપણને આજે દુઃખ થાય છે. પણ એવું નથી એ જમાનામાં માણસના ગુણોની યોગ્યતાનો વિચાર થયો હતો. એ લોકોએ જોયું કે મૂર્ખને શિક્ષણની જરૂર નથી. એને તો સીધો કામ પર ચઢાવીશું તો એને કામ પણ આવડશે અને કામ યશ પણ ખરું. પણ જો એને વધારે બુદ્ધિના કામમાં જોડીશું તો એ કામ પણ નહીં થાય અને પછી એ માણસ મહેનતનું કામ પણ નહીં કરી શકે. એટલે જ કામ વહેંચી નાંખ્યું : કોઈકને માથે રાજ્ય ચલાવવાનો ભાર નાંખ્યો તો વળી કોઈકને દેશનું રક્ષણ કરવાનું સોંપ્યું. કેટલાકને વેપાર સોંપ્યો તો વળી કેટલાકને મહેનત-મજૂરીનું કામ સોંપ્યું. શક્તિને લાગ્યે ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવાનું આવ્યું. આજે આપણને લાગે છે કે એમની દાનત સાદ નહોતી, પણ ખરી રીતે એમ નહોતું. આમ છતાં વખત જતો વિષમતા વધી પડી. લોકો વિચારમાં પડ્યા અને એમણે જોયું કે યોગ્યતા તો બધાની વધી શકે. વિજ્ઞાન નહોતું એ જમાનામાં, વર્ણો પાડવા પડ્યા. પણ વિજ્ઞાન આવ્યું ત્યારથી લોકને સમજાય છે કે દરેક મનુષ્યનો વિકાસ બરાબર થઈ શકે છે, એને માટે વર્ણો પાડવાની જરૂર નથી.

આજના જમાનામાં સાધારણમાં સાધારણ માણસ પણ સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ રાખે છે. દરેક જણ સરખી સ્વચ્છતા જળવે છે એમ તો ન કહી શકાય, છતાં જૂના જમાનામાં જળવાતી એથી વધારે સ્વચ્છતા જળવાય છે. એ જમાનામાં આજનાં જેટલાં સ્વચ્છતાનાં સાધનો નહોતાં. એ લોકો ઘી બાળીને હવા શુદ્ધ કરતા. પણ આજે એવું નથી. આજે સ્વચ્છતાનાં સાધનો મહેલાઈથી મળી શકે છે. પટેલાંના જમાનામાં ભંગીવાસ જુદો રહેતો અને બાળજીનો મટોફનો જુદો રહેતો એવું કારણ એ કે એમની પામે સ્વચ્છતાનાં સાધનો નહોતાં પણ આજે તો વિજ્ઞાન આગળ વધી ગયું અને હવે એવા મેદોની જરૂર નથી. આજે વિજ્ઞાનના વિકાસને કારણે

આપણે જે ઓપધીઓનું જ્ઞાન ધરાવીએ છીએ તેનું જ્ઞાન એ જમાનામાં નહોતું. આમ એમના સમયના સવાલો અને આપણા સમયના સવાલો જુદા જુદા છે.

તમને ખીજે દાખલો આપું. જૂના જમાનામાં નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણો જ વેદ શીખી શકે, ખીજા લોકો નહીં. આવું શા સારુ? એટલાં સારું કે એ જમાનામાં જાપખાનું નહોતું. વેદ કંઈક મોઢે કરવા પડતા. બધાને સરખા ઉચ્ચાર કરતાં ન આવડે અને તેથી એમ અને કે વેદ બગડે, એનો અનર્થ થાય. તેથી એમણે નિયમ બનાવ્યો કે અમુક જ વર્ગ વેદ શીખે, એમાં એમની કોઈ ખોટી દાનત નહોતી. પણ હવે આજે જાપખાનાં થયાં છે, એમાં શુદ્ધ જાપકામ થઈ શકે છે અને દરેક જણ એ વાંચી, પણ શકે. એટલું જ નહીં, કોઈ સરસ વેદપાઠ કરતો હોય તો, એની ત્રેકડ ઉતારી લઈને ઘેરઘેર વેદપાઠ થઈ શકે છે. એટલે જૂના જમાનામાં હતી તેવી મુશીબતો આજે રહી નથી. તેથી હવે શિક્ષણમાં કોઈ પ્રશ્ન જાતની ભૂધી હોવી ન જોઈએ. જૂના જમાનામાં અસમાનતા હતી તે ત્યારને માટે જરૂરી હતી, પણ આજે વિજ્ઞાનના જમાનામાં જુદા જુદા વર્ણોની-બેદોની જરૂર નથી. આજે તો સૌને સમતાની ભૂખ લાગી છે. આજે સમાનેતાની વિરુદ્ધ જે કોઈ ખોટો તો તેનું ખોલ્યું સમાજને રૂચતું નથી. અને સમતા સ્થાપવા માટે અંદોલન થશે તો તેનાથી લોકોને ઉત્સાહ અદ્યેશ કરણ કે આજે એની ભૂખ છે.

સમાજ-નિષ્ઠા એ સમાજની ભાજ છે.

ખીજે ગુંણ છે સમાજ-નિષ્ઠા. વ્યક્તિગત વિકાસ માટે સૌને સંગવડે મંજૂરી જોઈએ એમાં કોઈને કશો વાંધો વચકો નથી. અને વિજ્ઞાનને કારણે આજે એ બની શકે એમ પણ છે. જૂના જમાનામાં ગુરુ મળવા મુશ્કેલ હતા એટલે બધાને શિક્ષણ આપવાનું બનેતું નહોતું. પણ આજે હવે આપણી પાસે શિક્ષણનાં વ્યાપક સાધનો આવી પડ્યાં છે એટલે વ્યક્તિગત વિકાસની ચિંતા જ કરવાપણું રહેતું નથી. આજે તો હવે વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ કરીને પોતાનું વિકસિત વ્યક્તિત્વ સમાજને અર્પણ કરે એની જરૂર છે. માણસ એકાંતમાં પ્રાર્થના કરે તો એને પ્રેરણા મળે એ વાર્તા-જરાજર છે. હૃદય-

પરીક્ષણ માટે એકાંત-પ્રાર્થના જરૂરી પણ છે, છતાં આજે સામૂહિક પ્રાર્થનાથી નેટલી પ્રેરણા મળે છે તેટલી એકાંત-પ્રાર્થનાથી નથી મળતી.

એક જમાનો ધ્યાન-યોગનો પણ આવી ગયો. વચગાળામાં વળી સતો આવ્યા અને એમણે કહ્યું કે ' જ્યાં લોક ભેગું મળીને પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં ભગવાનનો વાસ છે :

नाहं ब्रह्मामि वैकुण्ठे, योगिनां हृदये न हि ।

मद्मक्ता यत्र गावन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

વૈષ્ણવોએ આનો પ્રચાર કરીને સામૂહિક ભક્તિ ચલાવી. એમણે સામૂહિક નિજાની માંગણી કરીને સમાજ-નિજાનો આરંભ કર્યો. એ પહેલાં એકાંત ભક્તિનો મહિમા હતો. આજે પણ યોગી અરવિંદ પેડીચેરીમાં એક જગ્યાએ બેસીને મનથી પર ચવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ વચગાળામાં વૈષ્ણવોએ સામૂહિક ભક્તિભાવ શરૂ કર્યો હતો. એ આજના જમાનાના પૂર્વાચાર્યો હતા. આજે આપણને સામૂહિક ભક્તિનું આકર્ષણ છે તેટલું ધ્યાન-યોગનું નથી.

મહાત્મા ગાંધીએ સામૂહિક અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો. ભુદ્ધ અને મહાવીરે જે અહિંસાનો પ્રયોગ કર્યો તેને જ ગાંધીજીએ સામૂહિક સ્વરૂપ આપ્યું. લાખો લોકો જાંએ ચઢ્યા. જોરથી વાયરો ફુંકાય ત્યારે માત્ર પક્ષી જ નહીં, પાંદડાં પણ ઊડવા માંડે છે. પણ વાયરો બેસી ગયો કે સદાનાં ઊડનારાં પંખી ઊડતાં રહે છે ને પાંદડાં ભોંય પર પડે છે. ગાંધીજી ગયા પછી આપણે ઊડતાં રહે છે ને પાંદડાં ભોંય પર પડે છે. ગાંધીજી ગયા પછી આપણે અજાણસી મમા. પણ વળી હવે આ મૂદાન આવ્યું છે ને આપણું છે. મને એક લાખ દાનપત્રો મળ્યાં એ કંઈ નાનીસૂતી વાત નથી. એનું કારણ એટલું જ કે એ જમાનાની માંગણી છે. આજે હું કહું કે 'ત્યાગ કરો, લંગોટી પહેરીને ફરો' તો કોઈ મારી વાત કાને નહીં ધરે. પણ સમાજ માટે ત્યાગ કરવાની વાત કરું છું તો પોતાની પૂરેપૂરી જમીન આપી દેનાર બેસૂતો પણ મને મળ્યા છે. નાના નાના બેસૂતો પણ આપે છે ને રાજ-મહારાજ પણ આ કામમાં લાગ્યા છે.

. તમે ગામમાં જઈને કહેશો કે 'ગામની તમામ જમીન ગામની છે'

તો લોકો એ સાંભળવા તૈયાર છે. આપણે આ અંદાલન હિમ્મતભરે ચલાવીએ તો કેટલાંયે આખાનાં આખાં ગામ મળી શકે. તમારે ત્યાં એ રીતે 'સેન્દ્ધા' ગામ મળ્યું છે અને ઉત્તર પ્રદેશમાં 'મંગરોડ' મળ્યું છે. તમે એમને ગળે આ ઉતારી શકો તો એવાં તો કેટલાંયે ગામ આગળ આવશે. આજે સમાજ-નિષ્ઠાની માંગ છે, અને 'સમાજને અપાય તેટલું આપવું જોઈએ' એવી આજની જૂથ છે. મોઢ છૂટતો ન હોય તો પણ સમાજ તરફથી માંગણી થાય તો તે પૂરી કરવાની ધમ્મજા જરૂર થાય છે. બિહારમાં જમીન માંગવાની વાત નીકળી તો કોઈએ ના નથી પાડી. તમામ લોકો આપવા લાગ્યા છે. એનો અર્થ એમ નથી કે એમનો આત્મા એટલો જાંચો થઈ ગયો છે. પણ જ્યાં જમીનની માંગણી આવે છે, સમાજ-નિષ્ઠાની માંગણી આવે છે, ત્યાં માણસ એને કબૂલ કરે છે. એને એમાંથી પ્રેરણા મળે છે.

ત્રણે ગુણોનો વિકાસ કરીએ

મેં આ ત્રણ ગુણ ગણાવ્યા તેના જે વિકાસ કરશો તો ભરી ભરીને પામશો. આપણે નિર્ભય બનવાનું છે. કોઈ ડરાવી ધમકાવીને કંઈ કરવા કહે તો કોઈ ધરાર એની વાત નહીં માને. નિસાળમાં ડડો ચલાવીને કોઈ ભણાવવા માંગતું હશે તો છોકરો એનું ધરાર નહીં માને. એના જમાના જતા રહ્યા. હું તમને એ કહી દેવા માંગું છું કે કોઈ તમને ડરાવીને જમીન પણ લેવા આવે તો ધરાર ન આપશો. મારે તમને નિર્ભય બનાવવા છે.

એવી જ રીતે વિષમતા પણ જની જોઈએ. ભાગલપુરમાં એક પ્રોફેસર મને મળવા આવ્યા હતા. મને કહેવા લાગ્યા કે, 'અમારે ત્યાં સમતા નથી. કોઈને પગાર વધારે તો કોઈને ઓછો છે.' મેં એમને કહ્યું કે 'સરકાર તો સરેરાશ હોય છે એટલે એ સમતા કરી નહોં શકે. (પણ આપણે અંદર અંદર ડરાવીએ તો જરૂર કરી શકીએ. અનુ.) સૌ કુટુંબોને ભેગા મળીને રહેવા કહું છું એનો અર્થ એ નથી કે એક રસોડે જામે. રસોડું તો ઘેરે ઘેર હશે પણ જે કંઈ જમીન છે, સંપત્તિ છે તે બધી ભેગી કરી

નાંખતી છે. હું તો ધન્ય છે આખું ગામ એક થઈને રહે. પણ આજે આખું ગામ એકદમ એક ન થઈ શકે તો ચાર ચાર-પાંચ પાંચ કુટુંબો હળીમળીને રહે. એ લોકો ખેતી છે, વેપાર છે, એ તો ભેગા જરૂર કરી શકે

વ્યક્તિ સમાજની સેવામાં લીન થાય એમાં જ એનો મોક્ષ છે. મોક્ષ એટલે વ્યક્તિનો અહંકાર મટવો તે. અહંકારનો લોપ થયો કે વ્યક્તિ સમાજરૂપ અને પ્રજારૂપ બની જાય છે. એને મોક્ષ મળી ગયો

મુંગેર, ૨૦-૧૦-૧૯૫૩

વાણિજ્ય એ ધર્મ છે, સંગ્રહ ધર્મ નથી : ૧૮ :

૧. ભૂદાનયત્રની પૂર્તિમાં, મેં સપત્તિદાનયત્ર અને શ્રમદાનયત્ર સવેળા શરૂ કર્યાં છે. સપત્તિદાનયત્ર વગર ભૂદાનયત્ર સફળ ન થાય એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ એ ઉપરાંત પણ સપત્તિદાનયત્રનું પોતાનું પણ એક સ્વતંત્ર કાર્ય છે. માત્ર ભૂદાનયત્રને સફળ કરવો એટલા માટે સપત્તિદાનની જરૂર નથી. સપત્તિની સમાન વહેવણી એ એનું મહત્વનું અને વિશિષ્ટ કાર્ય છે. એ દૃષ્ટિએ એ અત્યંત જોડણી જણાય એટલું સારું

સંધર્શ એ પાપ છે ?

૧. સપત્તિદાન વિશે કાખતા દાદા ધર્માધિકારીએ સંધરને પાપ કહ્યું છે. એના અંગે કલકત્તાના એક લાઈએ શંકા ઉઠાવી છે. એમના કહેવાનો સાર એ છે કે વાણિજ્ય એ વૈશ્યોનો ધર્મ ગણાયો છે. એમાં સંધરો તો થવાનો જ એ સંધરનો ઉપયોગ ભરોસે મુદાયેથી થાપણની જેમ (ટ્રસ્ટીશિપની ભાવમાથી-વિશ્વસ્ત-વૃત્તિથી) થાય એવી અપેક્ષા રાખો તે ધરાબર છે પણ એને અધર્મ કે પાપ કહેવું એ કેટલું ઉચિત છે એ સવાલ છે. આ શંકા વિચારવા જેની છે. દહાડે દહાડે પાપ-પુણ્યની વ્યાખ્યા સક્ષમ થતી જાય છે. આજનો ધર્મ આવતી કાલે અધર્મ લાગે છે. દેશ-કાળના બેદ પ્રમાણે પણ વ્યાખ્યા ફેરવાય છે આપણે એ બધી વ્યાખ્યાઓને છોડીએ તોયે ધર્મ-અધર્મ અથવા પાપ-પુણ્યની બે વ્યાખ્યાઓ તો અક્ષર રહેવાની, અને આખરી પરિશુદ્ધ વ્યાખ્યાના પેટમાં

વાણિજ્ય એ ધર્મ છે, સંગ્રહ ધર્મ નથી

૯૩

દેશ-કાળના બેદોવાળી અનેક વ્યાખ્યાઓ સમાઈ જાય છે. ગણિત એ એક પરિનિર્ણિત શાસ્ત્ર છે. જતા એમાં પણ શુદ્ધ ગણિત અને વહેવારુ ગણિત એવા બે પ્રકાર હોય છે. ધર્મ-નિર્ણયની પણ એ જ હાલત છે.

વાણિજ્ય-ધર્મ અને 'સંગ્રહ

ગીતાએ વાણિજ્યને ધર્મ ગણ્યો છે પણ મધરાતે ધર્મ નથી ગણ્યો. વાણિજ્યમાં સંગ્રહ થાય છે એનું કૌરવ તો પ્રચલિત સમાજ-રચના છે. પણ ગમે તે પરિસ્થિતિ હોય તો પણ વાણિજ્યમાં તો સંધરો થવો જ જોઈએ એવું માનવાની જરૂર નથી તો એનો અર્થ એ થયો કે વૈરયે પણ અપરિગ્રહની દૃષ્ટિથી જ પોતાના વર્ણ-ધર્મનું પાલન કરવાનું છે. વાણિજ્યમાં આકાઅવળા અનેતિક ભાગ મંજૂર કરી જ ન શકાય તમારે કાલે તે રીતે ધન પેદા કરો અને પછી ભરોસે મુકાયેલી થાપણની જેમ એનો ઉપયોગ કરો એવું ન કહી શકાય. અને અનેતિક ઉપાયની મનાઈ થઈ ત્યાં સંધરાની પણ એક મર્યાદા બંધાઈ ગઈ.

વ્યાજની મનાઈ

ગણના નૈતિક ઉપાયો વિશેની માન્યતા પણ દિવસે દિવસે બદલાતી જતી, અને એ બદલાતી જતી જ જોઈએ. હા ત. વેપારમાં આજે વ્યાજને કબૂલ રાખવામાં આવ્યું છે આજની માન્યતા પ્રમાણે વધારેમાં વધારે એટલું કદી શકાય કે વ્યાજ વધારે પડતું ન લેવાય. ઈસ્લામે વ્યાજનો આત્મનિક નિગેષ-મનાઈ ફરમાવી છે. ગમે ત્યારે પણ સમાજે એ મંજૂર રાખે જ છૂટકો છે. એ દિવસ વહેવો જોગે, આપણે એને દુકરો સાવરા પ્રપલ કરવો જોઈએ. વ્યાજનો નિગેષ થઈ જશે તો શાપે સાગ પ્રમાણમાં થી જશે.

વ્યાજ ન લેવું એટલું જ નહીં, ડિગ્રીસાચીમાં નો એટલે કુખી લખી ગયા છે કે 'વજર પણ કાપી આપું જોઈએ' એટલે કે આપણી પાસે પૈસા ભેગા થયા છે અને આપણને એનો તાત્કાલિક કેન્દ્ર ઉપયોગ નથી તેવા સંજોગોમાં એ પૈસા આપણે કાપીને મોકળાએ; અમુક તખ્ત પછી એ પૈસા થોડા આપવામાં આવે ત્યારે એને એ.ઈ.આઈની નાણાં એણે

ચૂકવવાં જ જોઈએ એવું નહીં, પંદર આની નાણાં પાછાં વાળે તો પણ દેવું ભરપાઈ થઈ ગયું માનવું જોઈએ. ખાસ કરીને ગ્રામોદ્યોગો અને આમજનતાના હિતનાં કામોમાં રોકાતાં નાણાંમાંથી થોડુંઘણું કાપી આપવું એ તો ધર્મ હશે. આ વિચાર મંજૂર થાય તો સંઘરાની માત્રા ઓર પણ ઘટશે.

ન નફો, ન તોટો

પછી વિચાર એ વાતનો કરવાનો, રહેશે કે વાણિજ્ય એ ધર્મ છે કે પછી સમાજે માન્ય કરેલી રીતે નફો કમાવાનું સાધન છે. એ જો વર્ણ-ધર્મ હોય તો ન તો એમાંથી વધારે પડતો નફો થવો જોઈએ, કે ન તો તોટો પણ થવો જોઈએ. એટલે કે સેવાધર્મી વણિક છે તેને પોતાનું મહેનતાણું જ મળે. એને મારે વધારે નફો અધર્મ થશે, અને જો ખોટ ગઈ તો તે પણ અધર્મ થશે કારણ કે એમાં અસાવધાની વગેરે દોષો થયા હશે, અને એનાથી વર્ણના અસ્તિત્વ પર જ ફટકો પડશે. પણ વધારે પડતા નફાની તો આશા કરવાની જ નહીં. આ વિચાર જો ગળે ઊતરી ગય તો સંગ્રહ ઘટી જશે એટલું જ નહીં, પણ તદ્દન નહીં જેવો થઈ જશે. વહેવારુ ગણિતમાં શૂન્યની પણ કીમત હોય છે. નફાની પણ એવી રિયતિ થઈને રહેશે.

ઉત્પાદક અને વિતરણ કરનારનું મહત્વ

વૈશ્ય-વર્ણનો વિચાર કરતી વખતે ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ કે વૈશ્યોમાંથી ખોટા બાગના લોકો તો ખેતી અને ગોપાલનના કામમાં હશે. દેશ અને સમાજની સૌથી એ પહેલી અને વ્યાપક જરૂરત છે. વાણિજ્ય એ તો ગૌણ વૈશ્યધર્મ હશે, કારણ કે વસ્તુ પાક્યા પછી એની દેરફેર તો આવે છે. એટલે મુખ્ય કામ તો ઉત્પાદન જ ગણાયે. તો પછી ઉત્પાદનના સૌથી વધારે મહત્વના કામમાં જે ખેડૂત રોકાયેલો છે તેના કરતાં ઓછા મહત્વના આય-લેના કામમાં રોકાયેલો સેવક વધારે મહેનતાણું શી રીતે માંગી શકે ! બહુ થયું તો નાના મોટાનો બેદ બાજુએ મૂકીને સરખું મહેનતાણું માંગી શકે. અને શેઠ-નોકરની બાપામાં વિચાર કરીએ તો ખેડૂત

શેઠ છે; એનાં કરતાં વણિકનું મહેનતાણું વધારે શી રીતે હોઈ શકે ? કોઈ કહે કે ખેડૂત કરતાં વાણિજ્યાને વધારે શુદ્ધિ ખરચવી પડે છે માટે એનું મહેનતાણું વધારે હોવું જોઈએ તો પહેલાં તો મૂળ વાત જ સિદ્ધ નહીં થાય. એટલે કે આ વિનિમયમાં—આપ-લેખાં ઉત્પાદન કરતાં વધારે શુદ્ધિ ખર્ચાય છે એવું ઠાકીને નહીં કહી શકાય. અને ધારે કે એવું સાબીત પણ થયું તોયે વધારે શુદ્ધિ ખરચાવાથી વધારે ભૂખ લાગે છે એવું જ્યાં 'સુધી' સાબીત ન થાય ત્યાં સુધી વણિકનું મહેનતાણું વધારે એ નહીં મનાય. પણ હા, 'શુદ્ધિ વધારે ખરચાવાથી પાચન-શક્તિ ઘટે છે અને તેથી મોઢિા પણ હા, 'શુદ્ધિ વધારે ખરચાવાથી પાચન-શક્તિ ઘટે છે અને તેથી મોઢિા સુક્ષ્મ આહાર લેવો પડે છે,' એવી દલીલ કરવામાં આવે તો જ્યાં એમ હશે ત્યાં એ કમ્પૂલ પણ રખાશે. ત્યાં એટલું વધારે મહેનતાણું આપી શકાશે. પણ તો પછી એને મહેનતાણું કહેવું એ જ ભૂલ યશે. એ એક દ્વાધર્મ યશે અને મંદ પાચન-શક્તિવાળા દરેકને લાગુ પડશે. ખેડૂતોમાં પણ એવા હોઈ શકે.

આ બધો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સંગ્રહને પાપ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. વ્યાખ્યા તો એ જ સ્વીકારવી પડશે. એટલે તો હિંદુ ધર્મે ચાર વર્ણ પાડ્યા, અને તેમાં દરેક વર્ણની ચાર અવસ્થા દરાવી, એટલે કે કુલ સોળ અવસ્થામાંથી એક જ 'વૈશ્ય-ગૃહસ્થ'ની અવસ્થામાં મર્યાદિત સંધરો કરવાની રજા આપી છે. એટલે એવા સંધરાનો અધિકાર 'ખેડૂત-વૈશ્ય-ગૃહસ્થ'ને જોડલો હશે તેથી વધારે 'વણિક-વૈશ્ય-ગૃહસ્થ'ને હશે એવું માનવાને કશું કારણ નથી.

વિશ્વસ્ત વૃત્તિ : સર્વકાળનો ધર્મ

પણ આજે જ્યારે કેટલાયે ધર્મા કેન્દ્રિત થઈ ગયા છે ત્યારે અપરિગ્રહ-ધર્મની પ્રતિષ્ઠાપના માટે પહેલાં પગલાં તરીકે વિશ્વસ્ત વૃત્તિ (દૂરદીશિય)નો વિચાર સામે આવે છે. કેન્દ્રિત વ્યવસ્થામાં તો વૈશ્ય-ગૃહસ્થ માટે વિશ્વસ્ત વૃત્તિ એ એક વિશેષ ધર્મ બની જાય છે. કોઈ એવો સવાલ કરી શકે કે વિકેન્દ્રિત અને સ્વયંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં વિશ્વસ્ત વૃત્તિની જરૂર નહોં રહે ? ના, એમ નહોં બને, પણ એનું સ્વરૂપ બદલાઈ જશે. શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ, શ્રેષ્ઠ શારીરિક શક્તિ,

ગ્રેટ અધિકાર, ગ્રેટ અનુભવ વગેરે માટે વિશ્વસ્ત વૃત્તિની જરૂરત તો સદાકાલ અને સર્વ સ્થળે રહેશે. એટલું જ નહીં પણ જુદા જુદા મમાજ અને જુદા જુદા રાષ્ટ્રો વચ્ચે પણ એ રહેશે અને એ સામસામી હશે. એટલે કે બાપ બેટા માટે વિશ્વસ્ત અને બેટા બાપ માટે. ગૃહસ્થ બ્રહ્મચારી માટે વિશ્વસ્ત અને બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ માટે વિશ્વસ્ત વૈશ્ય ક્ષત્રિય માટે અને ક્ષત્રિય વૈશ્ય માટે વિશ્વસ્ત, સરકાર જનતા માટે અને જનતા સરકાર માટે, આ દેશ પેલા દેશ માટે અને પેલો દેશ આ દેશ માટે વિશ્વસ્ત. છેવટે જતે વિશ્વસ્ત વૃત્તિ વૃત્તિરૂપે ઊડી જઈને વિશ્વાસરૂપી ગુણના આકારમાં રહી જશે.

૨૦-૧૦-૧૯૫૩

નિર્વૈર પ્રતિકારનો યુગધર્મ : ૧૯ :

બિહારમાં દાખલ થતે જ મેં જાહેર કરેલું કે હું ભગવાન બુદ્ધને પગલે પગલે ચાલવા પ્રયત્ન કરું છું. એમણે જે ધર્મ-ચક્ર-પ્રતીકન શરૂ કર્યું તેને આ જમાનાને અનુકૂળ રીતે આગળ ધપાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે. ભગવાન બુદ્ધે જે વિચાર આપ્યો તેની આજે પણ સત્તા ચાલે છે અને એનાથી આજના જમાનાનું કલ્યાણ પણ છે કારણ કે એ એક ધર્મ-વિચાર છે.

નિર્વૈરતા અને અન્યાય-પ્રતિકારની પરંપરા

એમણે કહ્યું હતું કે 'તમે લાખ વાર મથો, વેરથી વેર કદી પણ શમવાનું નથી' એમના ધર્મ-વિચારની આ મૂળ પ્રેરણા છે. આ પ્રેરણાની લાવના તો એમના મહેલાંથી અહીં હતી પણ ભગવાને બુદ્ધની વાલીથી આપણે ત્યાં એક વિશેષ સ્વરૂપે પ્રચલિત થઈ અને તેથી ભગવાન બુદ્ધ એના પ્રેરણા-સ્થાન મનાયા. અહીં હજાર વર્ષથી એ આ વિશ્વ-મંત્રની પ્રેરણા-શક્તિ, મનુષ્યને દુનિયાને શાંતિનો સદેશો આપતા રહ્યા છે.

૧ પણ હિંદુસ્તાનમાં આ જે એક વિચારપાઠો ચાલી જોયું નથી. ખેતો પ્રતિકાર-સામનો કરવાનો એક વિચાર, સમાજ-શાંતીઓએ ૧૭-૬૬ સમાજ-શાંતીઓ અને સમુદાયોએ એવા વિચાર '૨૪

કર્યો કે 'જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો હોય ત્યાં ત્યાં એનો સામનો થવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં જોઈશું તો આ વિચારનો પ્રવાહ પણ ચાલતો આવ્યો છે.

આમ અહીં જે વિચારધારા ચાલતી રહી છે : (૧) વેરથી વેર વધે છે માટે નિર્વેર બનવું જોઈએ, અને (૨) સમાજમાં જ્યાં ક્યાંય અન્યાય થતો હોય ત્યાં એનો સામનો કરવો જ જોઈએ, અન્યાય સહેજ પણ સાંખી ન લેવો. આ બંને વિચાર સમાંતરે ચાલતા આવ્યા છે. દેશના મહાપુરુષો અને સેવકો પર એ બંને વિચારોનો પ્રભાવ રહ્યો છે. અન્યાયનો સામનો કરવો જોઈએ એ વિચાર સ્વીકારી લીધો એટલે એમાંથી એ ફિતિલ થયું કે કોઈ હથિયાર લઈને લડવા આવે તો તેની સામે હથિયાર ઉપાડતાં અચકાવું નહીં. એ લોકો કહેતા, "આપણે શસ્ત્ર વડે કોઈ પર પલ્લુ આક્રમણ કરવું નથી પણ લોકોને પીડનાર જુલમગારનો સામનો કરવા માટે, બચાવ કરવા માટે અને સત્યનું રક્ષણ કરવા માટે આપણે શસ્ત્ર ધારણ કરી શકીએ અને કરવાં જ જોઈએ." આ વિચારધારામાં વિક્રમાદિત્ય, રાણા પ્રતાપ, શિવાજી વગેરે અનેક મહાપુરુષો પાક્યા. એ માનતા કે અન્યાયનો સામનો શસ્ત્રથી પણ કરવો જોઈએ. આમ છતાં એમણે કોઈ સ્વતંત્ર આક્રમણ નહોતું કર્યું. હિંદુસ્તાન દેશના ઇતિહાસની આ એક સૌથી મોટી વાત છે કે એની ચડતીના જમાનામાં પણ એણે કોઈ બીજા દેશ પર આક્રમણ નથી કર્યું. અહીં જબરા રાજ્યઓ પાક્યા, મોટી મોટી સત્તાઓ ઊભી થઈ, આમ છતાં, પોતાના હાથમાં પૂરતી તાકાત હતી એવા ચડતીના દાળમાં પણ અહીંના કોઈ પણ રાજ્યએ બહારના કોઈ પ્રદેશ પર આક્રમણ નથી કર્યું. ક્ષાત્રધર્મની આ મર્યાદા ગણાઈ છે. અન્યાયનો સામનાતું આ એક લક્ષણ છે કે એનો સામનો જરૂર કરવો, પણ સામે ચાલીને કોઈ પર આક્રમણ કરવું એ અન્યાય ગણાશે. આ એક ધર્મ-વિચાર હતો.

બીજો વિચાર હતો 'વેરથી વેર શમતું નથી.' આજે કોઈ આપણાથી વધારે બળિયો નીકળે છે તો આપણે એનાથી ચડિયાતું હથિયાર લઈને એનો સામનો કરવા મથીએ છીએ. આમ કરતાં કરતાં આપણે એ હદે પહોંચી ગયા કે હવે 'ટાઇલ વોર.' આખા રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્ર એક બીજા સામે

યુદ્ધમાં જીતરી પડે છે. પણ 'વેરથી વેર શમતું નથી' એ વિચારની જે પરંપરા આજી તે સતોની પરંપરા છે. કબીર, તુલસીદાસ વગેરે નિર્વૈર-વૃત્તિવાળા હતા. એટલે કે સતોની પરંપરા છે નિર્વૈર-વૃત્તિની અને વીરોની પરંપરા છે અન્યાયના સામનાની. નિર્વૈરતા અને અન્યાય-પ્રતિકાર એ બન્ને ધર્મ છે. શિવાજી અને તુકારામ એક જ જમાનામાં થઈ ગયા. તુકારામ બુદ્ધ ભગવાનની નિર્વૈરતાની પરંપરા માંહેલા હતા જ્યારે શિવાજી એ વીરોની પરંપરા માંહેલા હતા. બન્નેને એકબીજા માટે આદરભાવ હતો. તુકારામનાં લેખનો સાંભળવા માટે શિવાજી ખૂબ જ પ્રેમપૂર્વક જતા, આમ 'હતાં શિવાજીના અન્યાય-પ્રતિકારના કામમાં તુકારામ સાથે ન આપતા. એ કહેતા કે એ કામ મારું નથી. અને શિવાજી પણ રાજસત્તા છોડીને તુકારામના ભજન-પંથમાં ન લગ્યા. તુકારામને કાઈએ પૂછ્યું હોત કે 'શિવાજીનું અન્યાયનો સામનો કરવાનું કામ બરાબર છે કે નહીં?' તો એમણે કહ્યું હોત કે 'બરાબર છે.' વળી પેલાએ આગળ પૂછ્યું હોત કે 'એ બરાબર છે તો પછી તમે એમાં કેમ નથી લગના?' તો એ કહેત કે 'એ મારો ધર્મ નથી. સમાજની હાલત એવી છે કે શિવાજીને એમના કામમાંથી વારી શકાય તેમ નથી.' તો આ પ્રમાણે સમાજમાં જે પરંપરાઓ આવી.

ગાંધીજીનો પ્રતિકાર-વિચાર

પછી હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજો આવ્યા. એમણે જનતા પામેથી શસ્ત્રો પકાવી લીધાં. એમાંથી હિન્દુસ્તાન સામે એક એવો સવાસ જીમો થયો કે અન્યાય સદા કાળ વેદતાં રહેવું અથવા તો એના પ્રતિકારનો-સામનો કરવાનો કાઈ રસ્તો શોધી કાઢવો રહ્યો. એટલામાં ભગવાનની મદદરખાની તે ગાંધીજી આવ્યા. એમણે સતોની પરંપરાની સાથે સામનાનો વિચાર પણ જોડી દીધો. એમણે કહ્યું કે 'આપણે નિર્વૈર પણ રહીશું અને સામનો પણ કરીશું.' દુનિયાને આ એક મોટો વિચાર મળ્યો, એમાં નિર્વૈરતા અને પ્રતિકાર-વૃત્તિ એ બન્ને બેગા થયાં. પરિણામે સમાજ માટે એક માર્ગ ખૂલ્યો, નહીં તો સમાજમાં બુદ્ધિએ જીમો થાત. સમાજમાંથી કેટલાકનું વક્તવ્ય આમનું હતું ને કેટલાકનું તેમનું હતું. સમાજના જે ભાગના પડી

ગયા હતા. પણ હવે એવી યુક્તિ જડી આવી કે જાણે દુધમાં સાકર, અને માર્ગ એક થઈ ગયા. આપણે હવે એ મિશ્રણ પી શકીએ તેમ છીએ, નિર્વૈરતાથી પ્રતિકારની શક્તિ વધી અને પ્રતિકારથી નિર્વૈરતાની શક્તિ વધી, આ એક મોટો ઉપકાર થયો. આ પાડ ગાંધીજીનો છે, પણ એથી મોટો પાડ અંગ્રેજોનો ગણાય કારણ કે એમણે હથિયાર પડાવી લીધાં ન હોત તો લાખો લોકો ગાંધીજીની વાત ન માનત. બહુ થાત તો એમને મારા જેવા બે ચાર ચેલા મળી રહેત. પણ આ તો આખા દેશમાં વિચાર ફેલાયો અને એનો લાંબો-તૂટ્યો અમલ પણ થયો. પૂરી નિર્વૈરતા દાખવવાનું અધરું હતું એટલે પછી બન્યું તેવું. લાંબું-તૂટ્યું, લૂલું-લંગડું આચરણ કર્યું. પણ એમાંથી જ આ એક નવો માર્ગ નીકળી પડ્યો.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં અહિંસાનો પ્રયોગ જરૂરી

હવે વિજ્ઞાનનો જમાનો આવ્યો છે. વિજ્ઞાનને કારણે લડાઈનું સ્વરૂપ બદલ થઈ ગયું છે. પ્રાચીન કાળમાં લડાઈ આટલી ભયાનક નહોતી. એ જમાનામાં લડાઈમાં નુકસાન કરતાં ફાયદો વધારે થતો. પણ આ વિજ્ઞાનનો જમાનામાં લડાઈની ભયાનકતા એટલી વધી ગઈ છે કે લડાઈથી લાલ બહુ જ થોડો થાય છે અને હાનિ જ પુષ્કળ થાય છે. એટલે જો નિર્વૈર પ્રતિકાર કરવામાં આવે તો સમાજના સવાલો પણ ઊકલે છે અને સમાજ કાંઈ પણ જાતની હાનિમાંથી બચી જાય છે. તો આમ અંગ્રેજોની કરામત, ગાંધીજીનું નિમિત્ત અને વિજ્ઞાનના જમાનાનું આવવું એ ત્રણ મળવાથી ભગવાન ભુદના ઉપદેશનો અમલ કરવાની તક સાંપડી છે. હવે આપણે જો એનો અમલ કરીશું તો એ વિચાર દુનિયા બધીમાં ફેલાશે.

ગાંધીજીએ એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં કર્યો. પણ એટલાથી જ એ શસ્ત્ર સફળ થયું ન ગણાય, કારણ કે આપણને જે સ્વતંત્રતા મળી તેમાં દુનિયાની બીજી શક્તિઓ પણ કામ કરતી હતી. દુનિયાની શક્તિઓ એને અતુકૂળ હતી અને તેથી દુનિયાને એવું કહેવાની તક પણ મળી કે એ તો મદાયુદ્ધ થયું તેમાં એવી શક્તિઓ ઊભી થઈ, જેને કારણે આપણને સ્વતંત્રતા મળી. હું પણ કબૂલ કરું છું કે દુનિયામાં એ

એટલું પૂરતું નથી. પહેલાં એટલું સ્વીકારો કે જમીન પર બંધાતો અધિકાર છે, માત્ર તમારો નથી. મારી આ વાત જે માનતા નથી અને દયાળુ પણ નથી તે મારી માંગણી પણ સ્વીકારતા નથી. પણ જે દયાળુ છે તે કહે છે કે “તમારી માંગણી અમારે કબૂલ છે પણ સમતામાં અમે નથી માનતા. દુનિયામાં બુદ્ધિની તો વધવટ હોય છે પછી સમતા શી રીતે થવાની હતી ?”

હું એવાને પૂછું છું કે ભગવાને વતી ઓછી બુદ્ધિ આપી છે તો પછી બધાને એક વોટ-મન આપવાનો અધિકાર ત્યાં સારું આપવો ? એ તો સૌ જાણે છે કે પંડિત નેહરુ અને એમના પટાવાજામાં સરખા અક્ષય તો નથી જ, અને છતાં બન્નેને મત આપવાનો સરખો અધિકાર। એનો અર્થ એ થયો કે તમે વેદાંત સમજ્યા હો કે ન સમજ્યા હો પણ તમે આત્માની સમાનતા સ્વીકારી લીધી છે. માથુસ માથુસ વચ્ચે કંઈ ને કંઈ ફરક તો છે જ, પણ તમે બધાને એક મન આપવાનો અધિકાર આપ્યો એટલે કે આત્માની સમાનતા કબૂલ રાખી. તમે આ એક પાયાની વાત એક વાર સ્વીકારી એટલે હવે મકાનનું ચણતર પણ એના પર માંડવું રહ્યું. પાયો એક જાતનો અને મકાન છુટી જાતનું એ ન, બને. તમે બધાને સરખા મતાધિકાર આપીને મમતા કબૂલી એનો અર્થ એટલો થયો કે જમાનો સમતા માંગી રહ્યો છે. અને એ તમે સ્વીકારી તો હવે ધીરે ધીરે એને જીવનમાં ઉતારતા જાવ અને ત્યાં મુઠ્ઠી દયા-ધર્મ પાળતા જાવ.

વામનનાં ત્રણ પગલાં

દયા પ્રાથમિક ધર્મ છે, ધર્મની એ પૂર્ણતા નથી. દયા એ ધર્મનું ફળ નથી, દયા તો ધર્મનું મૂળ, આરંભ છે. ધર્મ બ્યારે પરિપૂર્ણ થશે એટલે કે એને ફળ એમને ત્યારે સમતાનું ફળ બેસશે. ગીતાએ સંન્યાસી, યોગી, ભક્ત વગેરે તમામ મહાપુરુષોનાં લક્ષણોમાં સમતાની વાત ફરી છે કાગમરૂ કે સમતા એ ધર્મનું લક્ષણ છે. આત્મા સમાન છે. મારે આપણે આપણાં જીવન ધીમે ધીમે મમતા તરફ લઈ જવાં જોઈએ. એટલે જે મને જમીન આપે છે તેમને દુઃખ છું કે ગરીબોની સેવાનું મન

લો. જમીન આપવી એ તો શરૂઆત માત્ર છે. ગરીબોની સેવા કરતાં કરતાં તમે જાતે ગરીબ બની જશો, પોતાની ઇચ્છાથી આ રીતે ગરીબ બનશો તો સાચી સમતા પ્રાપ્ત થશે. (૧) જમીન આપવી, (૨) ગરીબોની સેવાનું મત લેવું અને (૩) જાતે ગરીબ બની જવું : વામનનાં આ ત્રણ પગલાં છે. બધાં ગરીબ બનશે ત્યારે ગરીબી જવાની છે. ગરીબી વહેંચાશે ત્યારે ગરીબી જશે. અને ત્યારે બધાના સ્તર એક થઈ જશે.

સૌમ્ય અને ઉગ્ર સત્યાગ્રહ

સમાજમાં દયા ચાલે છે અને લોકો માને છે કે વિપત્તિ જામતી તેમ દેશની રાખીને દયા કરી શકાય. પણ હવે દયા પૂરતી નથી. હવે સમતાની જરૂર છે. સમતા સ્થાપવા માટે જૂદાન-જૂદા ચાલે છે. નિર્વૈર પ્રતિકાર અને સત્યાગ્રહનું આ એક અંગ છે. હું સતત ક્યાં કરું છું, વરસતા વરસાદમાં પણ કરું છું. લોકો પાસે છદ્દો ભાંગ માંગુ છું. કોઈ થોડું આપે છે તો લેવાની ના પાડું છું. આ બધો સત્યાગ્રહ જ ચાલે છે. કેટલાક મને પૂછે છે કે ‘આની અસર ન થઈ તો તમે શું કરશો?’ મેં એને કહ્યું કે હું એ રીતે વિચાર જ કરતો નથી. પણ કશું જ પરિણામ ન આવ્યું તો સત્યાગ્રહ એક એવું મહેાન શસ્ત્ર છે કે એની સામે કોઈ ટકી શકતું નથી, કારણ, એમાં નિર્વૈરતા અને પ્રતિકાર એ બન્ને સમાયેલાં છે, અને એનાથી શક્તિ વધી જાય છે.

આ મારો સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ચાલે છે. આગળ ઉપર એ ઉગ્ર પણ બની શકે. હું આવી વાત કરું છું ત્યારે કેટલાક કહે છે કે હવે તમે તો ધમકાવવા મંડ્યા. પણ ધારો કે કોઈ દીકરો પોતાના દારૂડિયાં બાપને કહે કે તમે દારૂ નહીં છોડો તો હું બાવાનો નથી તો શું એમાં દીકરાએ બાપને ધમકાવ્યો ગણાશે ખરો? દીકરો પોતાની જૂરી લત ન છોડતો હોય અને તેથી મા બાવાનું છોડે તો શું માએ દીકરાને ધમકાવ્યો ગણાશે? તો એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે જ્યાં નિર્વૈરતા અને પ્રતિકાર બન્ને આવ્યાં ત્યાં ધમકાવાનું નથી, જગાડાય છે. બાળકને કેવી રીતે જગાડીએ છીએ? મા બેચાર વાર બેઠે બેઠે કહે છે, તેમ છતાં ન બેઠે તો પછી એને ઢંઢોળીને

ઉઠાડે છે. આમ એક પછી એક ક્રિયાઓ આવે છે. એટલે શબ્દ પછી ને સ્પર્શ આવે છે તે ધમકી અથવા હિંસા નથી પણ પ્રેમનો સ્પર્શ છે. પ્રેમ પોતાના નાના સ્વરૂપમાં હારે છે ત્યારે પોતાનું મોટું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. પાંચ રૂપિયાથી કામ સરે તેમ ન હોય તો દસ રૂપિયા આપીએ ત્યારે વાત તો એકની એક જ થઈ. પણ પાંચ રૂપિયાથી કામ ન સધું એટલે છ તમાચા ખેંચી કાઢીએ તો એ જરૂર ધમકી થઈ. પણ પાંચ રૂપિયાને ઠેકાણે છ કે દસ રૂપિયા આપવા એ ધમકી નથી, એ તો એ જ રસ્તે જરા આગળ જવાપણું છે. તમારી જડતા છે તેને દૂર કરવા માટે જરા વધારે ચૈતન્ય પ્રગટાવવું પડે છે. સામે જોટલું અંધારું તેટલો પ્રકાશ જોઈએ. મારા મનમાં પડાવી લેવાંની કે ધમકાવવાની કાઈ વાત નથી. મારે તો આત્માને જગાડવો છે. એને જગાડવા માટે કરવું પડે છે, માંગવું પડે છે અને બાપણ પણ કરવાં પડે છે. એને માટે સત્યાગ્રહ કરવો પડે તો તે પણ કરીશ કારણ કે એ પણ જગાડવાની જ પ્રક્રિયા છે.

સત્યાગ્રહ એ પ્રેમની પ્રક્રિયા છે. એટલે જેની સામે સત્યાગ્રહ થશે તે આપણો પાડ માનશે. મા દીકરાને સુધારવા જૂખી રહે છે તો દીકરો મનમાં વિચાર કરે છે કે મા ઉપવાસ કરે છે તે મારા પર ઉપકાર જ કરે છે. એ જ રીતે સામેવાળો સત્યાગ્રહને ધમકી નહીં માને. જો સામેવાળાને એ ધમકી લાગશે તો સમજવું કે એ સાચો સત્યાગ્રહ નથી. પણ એને બદલે એને એમ લાગે કે આ ધમકી નથી પણ પ્રેમનું મોટું સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે ત્યારે જ એ સાચો સત્યાગ્રહ હશે.

બેગૂસરાય, ૧-૧૧-૧૯૫૩

વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજ-શાસ્ત્ર : ૨૦ :

તમારા આ પુણ્યપાવન પ્રદેશમાં સોળ મહિનાથી સર્વનારાયણની નિયમિતતા અને સાક્ષીએ મારી પદયાત્રા ચાલી રહી છે. એ દરમ્યાન મને ગામેગામ ને દર્શન થયું છે તે અદ્ભુત અનુભવ છે. જે લોકો ભણેલા ગણેલા નથી, જેમને શાસ્ત્રનું કશું જ્ઞાન નથી, ઇતિહાસ પણ જાણતા નથી એવા લોકો પણ ખૂબ ઉત્સુકતાથી જૂદાનવા વિચાર સાંભળવા સારું આવે છે. ગામડાના લોકો આ વિચારને સારી રીતે સમજે છે અને એમને ગળે પણ વાત જિતરે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો લોકે આવીને મારી પાસે ફરિયાદ કરે છે કે હજી સુધી એમની પાસે કોઈ માંગનારા ગયો નથી. સામાન્ય રીતે બિહારની જનતામાં જૂદાન માટે આટલી ઉત્સુકતા છે. પણ શહેરના લોકોએ એ વાત સમજવી બાકી છે.

આમીષ્ટ ક્રાંતિનો આગેવાન

બુદ્ધિ અને હૃદય એમ બે ભાગ પાડીને વિચારીએ તો કહેવું પડશે કે દેશની બુદ્ધિ શહેરમાં છે અને હૃદય ગામડામાં છે. શહેરીઓનું એવું થાય છે કે કોઈ બાબત હોય તો તે પહેલાં એમની બુદ્ધિમાં જિતરે છે અને પછી એમાં થઈને હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે એ બાબત એને મદદ થાય છે. એથી જિતવું ગામડાવાળાઓના હૃદયમાં એક વાત જિતરે છે ત્યાર પછી એ એને સમજાય છે અને મદદ થાય છે. આ બંને માનસના જુદા જુદા પ્રકાર છે. એટલે ગામડાવાળાઓને આ વાતની જેટલી ખબર પડી છે તેટલી પ્રકાર છે. એટલે ગામડાવાળાઓને આ વાતની જેટલી ખબર પડી છે તેટલી શહેરીઓને નથી પડી તેની મને નવાઈ નથી લાગતી. રસ્તો બનાવવાનું કામ મોટર ચક્રાવનારા નથી કરતા, એ તો કાદાળી વીંઝનારા કરે છે. પેલા રસ્તો બનાવી પરવારે એટલે મોટરવાળા એના પરથી સરસ કરતા મોટરો દોડાવે છે અને રસ્તાનો ઉપયોગ કરવામાં પહેલા થાય છે. તેવી જ રીતે ક્રાંતિનો રસ્તો બાંધનારા ગામડાવાળા હોય એ દુનિયાનો અનુભવ છે. એ બધાયા પછી શહેરવાળાને હાથે એની પૂર્ણતા થાય છે. ક્રાંતિનો મૂળમૂળ વિચાર કોઈ ચિંતનશીલ માનીને સજે છે અને પછી એ આમ-જનતામાં દાખલ થાય છે. ત્યાર પછી શહેરવાળા એની જણાવટ કરે છે અને એને મદદ કરે

છે. ત્યાર બાદ સરકાર એને કબૂલ કરે છે અને એના પ્રમાણે કાયદા ધડે છે. એટલે મને એનું આશ્ચર્ય પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી.

ભૂમિ-સમસ્યા ઉકલશે જ

હું પગપાળો ફરું છું. હું પૂરતી ધીરજ રાખું છું એ પણ બધા જાણે છે. ધીરજ ન હોત તો અત્યાર સુધીમાં મારા પગ ભાંગી ગયા હોત. ઊલટું મારે ઉત્સાહ રોજરોજ વધતો જ જાય છે કારણ કે વિચારતું સમ્યક્ દર્શન માત્ર મારી કુદિને જ ચામ છે એમ નથી, હમણાં દિનકરણ એ પણ એ જ ગાયું. એમને પણ આધેનું દેખાય છે. કવિનું લક્ષણ જ એ છે. "કવિઃ ક્રાન્તદર્શી ।" બેદ હોય તો એટલો જ કે એમને કવિ તરીકે જે દર્શન થયું તે જ મને ચિંતનશીલ તરીકે થયું. ભૂમિ, કેટલી મળે છે એની ચિંતા મને નથી. પણ એટલી કાળજી જરૂર રાખું છું કે લોકો વિચાર કેટલો અહણુ કરે છે.

માનસશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન પર આધારિત સમાજ-રચના

મનુષ્યનું જીવન અનેકવિધ શાખાઓથી પૂર્ણ છે. જીવનની અનેક શાખાઓ છે અને એમાંની એક એક શાખાનું અધ્યયન કરનારા કેટલાયે હોય છે. એક એક શાખા પર શાસ્ત્રો લખાયાં છે અને એવાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જ જાય છે. પણ સૌથી વધારે ગૂંચવનારું અને છતાં મહત્વનું તથા રોજરોજ વિકાસ પામનારું શાસ્ત્ર તે સમાજશાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રના પેટમાં અનેક શાસ્ત્રો સમાય છે. પણ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદા જુદા દેશોની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે એ રચાયાં છે. આજના જમાનાની સૌથી મોટી શક્તિ વિજ્ઞાન છે. જૂના જમાનામાં જુદા જુદા દેશોમાં જે સમાજશાસ્ત્રો રચાયાં તે બધા માનસશાસ્ત્રને આધારે રચાયાં હતાં. આજ સુધીની સમાજરચના માનસશાસ્ત્રને આધારે જ કરવામાં આવી હતી. એમાં એવો વિચાર કરવામાં આવતો કે 'ખીજને પણ મારી જેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે લાગણી ચાય છે. એનું સમાધાન શી રીતે કરવું ? એના પર કઈ રીતે કાબૂ નેક નેથી અનર્થ ન ચતાં સૌને સુખ મળે ?'.

પણ વિજ્ઞાનનો આ જમાનો કંઈક જુદી જ વાત કરે છે. વિજ્ઞાન મનથી પર છે, મનથી ઉપર છે. સામે પડેલી વસ્તુનો ગુણધર્મ મારી ઇચ્છા પર નભતો નથી. ખાંડનું ગળપણ, મીઠાની ખારાશ કે વર્તુળનું ગોળહોવાપણ એ મારી ઇચ્છા, મારી વાસના કે મારી યુગ્મિ પર આધાર રાખતું નથી, એ સ્વતંત્ર છે. એની મારા પર જે અસર પડે તેની જવાબદારી મારી, બાકી એનું પોતાનું તો એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. વિજ્ઞાને બતાવી આપ્યું છે કે આપણે સૃષ્ટિના નિયમો પ્રમાણે જ ચાલવું પડશે. આમ તો સૃષ્ટિના નિયમો અનેક છે પણ એમાંથી મૂળભૂત નિયમ એ છે કે 'વાવો તેવું લણો'. આંખાની ગોટલી વાવશો તો કેરી પામશો ને. વાવળ વાવશો તો કાંટા પામશો. આમાં ફેર પડે તેમ નથી. આમ તો એ વાતની આપણને પહેલેથી જ ખબર છે પણ આજે વ્યાપક થયેલા વિજ્ઞાને એ વાત ખૂબ મોટા પાયા પર પ્રગટ કરી. એટલે સૃષ્ટિ અંગેનો આ અનુભવ આપણે સૃષ્ટિ પૂરતો મર્યાદિત રાખી શકીએ તેમ નથી. સમાજશાસ્ત્ર પણ આપણે એ અનુભવના આધારે રચવું પડશે. આજ સુધી ખૂરાઈનો સામનો ખૂરાઈથી કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા, પણ વિજ્ઞાન કહે છે કે એનાથી તો ખૂરાઈ વધતી જ જાય, ઘટે બટે નહીં. વિજ્ઞાનને કારણે લોકોને આનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

એવી જ રીતે વિજ્ઞાને સામૂહિક પ્રયત્નોની દિશા બોલી છે. આજ સુધી સામૂહિક ભાવના સંકુચિત હતી તે હવે વિશ્વવ્યાપી બની ગઈ છે. આપણે ત્યાં કેટલા મોટા મોટા સમ્રાટો ને રાજાઓ સામ્રાજ્યો ધર્મ ગયા પણ દુનિયાને બીજે છેડે શું ચાલે છે તેનું એમને ભાન થયું નહોતું. ન્યારે આજે તો નાનકડો નિશાળિયો પણ દુનિયામાં શું ચાલી રહ્યું છે તે જાણે છે અને દેશવિદેશના રાજકારણમાં પણ એને રસ છે. પહેલાં આમ નહોતું. કારણ કે તે વખતે વિજ્ઞાન આટલું વિકસ્યું નહોતું. મોટે ભાગે તો કોઈ વ્યક્તિને કંઈ અનુભવ થયો હોય તો તેની એને જ ખબર. પણ આજે વિજ્ઞાને એવી હાલત કરી મેલી છે કે હવે તો જે કંઈ થશે તે બધું સામૂહિક રીતે જ થવાનું. હિંસા મારેનાં હથિયારો બનાવવાનાં હશે તો તે પણ વિજ્ઞાન પાયા પર, અને અહિંસાનું સંગઠન થવાનું હશે તો તે પણ વિજ્ઞાન

પાયા પર. કૂરતાભર્યા કામો પણ થશે તો વિશાળ પાયા પર થશે અને
ધ્યાનાં કામો થશે તો તે પણ વિશાળ પાયા પર થશે.

વિજ્ઞાનના જમાનામાં સામૂહિક પ્રયોગ

ભગવાન શુદ્ધ જોવાનો અવાજ દુનિયામાં ફેલાતાં સેંકડો વર્ષ વહી ગયાં,
ન્યારે આજે મારા જેવા સાધારણ માણસનો અવાજ પણ દુનિયાભરમાં
ધડીના છટા ભાગમાં ફેલાઈ જાય છે. એટલે હવે જે કંઈ કામ, ચિંતન કે
પ્રયોગ થશે તે સામૂહિક રીતે જ થવાનાં. તેથી તો મેં કહી રાખ્યું છે કે
હિંદુસ્તાનમાં: જે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થયું તેનાથી વ્યક્તિગત ક્ષેત્રમાં કેટલુંક
સંશોધન થયું. હવે પશ્ચિમમાંથી આવેલા વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ પડવા
માંડ્યો છે. અને એ ખેતી મિત્રાણમાંથી સામૂહિક અહિંસા પેદા થઈ
રહી છે. તમે જાણો જ છોકાં આજે વિશાળ પાયા પર શસ્ત્રોનો પ્રયોગ
થઈ રહ્યો છે. પાકિસ્તાન અમેરિકા પાસેથી મદદ માંગે છે ને પેલો અને
મદદ આપે પણ છે. આખા એશિયા પર એની અસર પડે છે. કેટલાક
વિચારમાં પડ્યા છે તો કેટલાકને ફિકર પડી છે. આખા એશિયાના દેશોને
આ પ્રભાવે લાગણી થાય છે તેથી એની અસર પણ તમામ એશિયાવાસીના
જીવન પર પડી શકે. એશિયાના ભાગલા પડી જાય અને એ બધા અંદર
અંદર લડવા મડિ એમ પણ બને. પણ મને એની ચિંતા નથી થતી.
આજે તો જે કંઈ યોજના થશે કે જે કંઈ સંગઠન થશે તે બધું જ ખૂબ
મોટા પાયા પર થવાનું. એટલે હવે પહેલાંની જેમ એક જાતિ ને બીજી
જાતિ વચ્ચેના ઝગડા નહીં થાય. દેશ દેશ વચ્ચે પણ લડાઈ નહીં થાય, હવે
થશે તો એક રાષ્ટ્રસમૂહ અને બીજા રાષ્ટ્રસમૂહ વચ્ચે લડાઈ થશે વિજ્ઞાન
તો બોલી ચૂક્યું છે. એ કહે છે કે ધૂરાઈનું ફળ ખૂડું અને ભવાઈનું ફળ
સવું આવશે. વ્યાપક રીતે એનો પ્રયોગ કરીને અનુભવ કરી જુઓ.

તેથી લોકો ન્યારે વિશ્વયુદ્ધની વાત કરે છે ત્યારે મને તો ઉત્સાહ જ
આવે છે. એમ લાગે છે કે લોકો જોરથી અહિંસા તરફ દોટ મૂકી રહ્યા છે.
વિજ્ઞાન અને હિંસાનો હાથ-મેળાપ થયો તો નક્કી માનવ જાતિનું ધનોત-
પનોત નીકળી જવાનું છે. અને તેથી વિજ્ઞાન સાથે અહિંસાને જોડવાની

વૃત્તિ જ બરાબર છે. હિંસાના નાના નાના પ્રયોગ થયા કરશે તો એનો પાર નથી આવવાનો પણ જો મોટો પ્રયોગ થશે તો તરત જ પરિણામ આવીને ઊભું રહેશે. એમાં ક્યાં તો માણસની બુદ્ધિ ફેરવાશે અને ક્યાં તો માણસ જાતે ખતમ થઈ જશે. પણ મને ખાતરી છે કે માણસમાં અક્લ છે, અને તેથી એ પોતાની જાતને નિર્વાર્ધ બનાવે નહીં. દે. અને આ (હિંસાના) પ્રયોગોનો થોડા જ વખતમાં અંત આવવાનો છે. પછી અહિંસા આવશે તે વિશાળ પાયા પર આવશે. એટલે આ બનાવો મને તો મામૂલી લાગે છે.

મહાયુદ્ધ સૃષ્ટિ-શક્તિનું પરિણામ

૭ મહિના પર આપણા વડા પ્રધાને કહ્યું હતું કે 'હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનના સંબંધો સુધરી રહ્યા છે.' હવે એ જ કહે છે કે 'દરમિયાન ફેરવાઈ રહ્યું છે અને બીજી જ સ્થિતિ' પેલા થઈ રહી છે.' આનો શો અર્થ? એનો અર્થ એ જ કે માણસની બુદ્ધિ આ બધાં કામ કરતી નથી, પણ સૃષ્ટિ-દેવતા એ બધું કરી રહ્યા છે. ધરતીકંપ થવાનો હોય તેની ખબર કંઈ પહેલેથી નથી પડતી, તેવી જ રીતે વિશ્વયુદ્ધ પણ થવાનું હોય તો તેની પણ પહેલેથી ખબર કોઈને નથી પડતી-નથી તો ખબર પડતી ભારતના વડા પ્રધાનને કે નથી પડતી અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટને. તો ધરતીકંપ એ જોમ સૃષ્ટિ-શક્તિનું પરિણામ છે તે જ રીતે મહાયુદ્ધ પણ વિશ્વ-શક્તિનું પરિણામ છે. એ માનવ-બુદ્ધિથી નથી થતાં. માણસ તો માત્ર હથિયારો લે છે અને પછી એનાથી લડીને નાશ પામે છે. બાકી માનવનો સંહાર થાય એવી લડાઈ કોઈને ખબર નથી. દુનિયામાં આવી ઇચ્છા ધરાવનારો કોઈ શેતાન પાક્યો નથી. પણ સૃષ્ટિનું ચક્ર ચાલે છે અને ગતિ મળે છે.

વિજ્ઞાન હલેસાં અને આત્મજ્ઞાન સુકાન

ગતિ આપવી એ વિજ્ઞાનનું કામ છે. પણ અમુક ચોક્કસ દિશામાં દોરી જવાનું કામ વિજ્ઞાનથી નથી બનતું. એ તો આત્મજ્ઞાનથી જ થાય. વિજ્ઞાન ગતિ આપે અને આત્મજ્ઞાન દિશા ચીધે છે. મોટરમાં ગતિ આપનારું યંત્ર જડું હોય છે અને એને અમુક દિશામાં લઈ જનારું યંત્ર જડું હોય છે. દોરીમાં પણ ગતિ અમુક રીતે અપાય છે અને દિશામાં વાજવાનું બીજું

રીતે થાય છે. તો આમ દિશા ચીધનારી અને ગતિ આપનારી એ અવગ અવગ શક્તિઓ છે. વિજ્ઞાન ગતિ છે, દિશા ચીધવાની શક્તિ એનામાં નથી. એ તો આત્મજ્ઞાનમાં છે. પણ હવે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન નજીક આવી રહ્યાં છે એટલે પ્રયોગો કરીને થોડુંક નુકસાન વેઠ્યા પછી માણસ 'પાછો સીધે રસ્તે ચઢી જશે' અને ઉત્તમ સમાજસાચ રચાશે, ત્યાં સુધી એ કામાડોળ અને અસ્થિર રહેશે.

દુનિયામાં કેાઈ દેશ આઝાદ નથી

જનતા સાચી સ્વતંત્રતા અનુભવી શકે, બંધાને સાચી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય એવું આપણે ઇચ્છીએ છીએ. દુનિયામાં આજે કેટલાક દેશો આઝાદ તો કેટલાક ગુલામ છે, પણ મને તો એક દેશ આઝાદ દેખાતો નથી. બીજા મહાયુદ્ધની શરૂઆત અને અંત આપણે જોયાં. હિટલરના રાજ્યમાં જર્મની સ્વતંત્ર ગણાતું હતું. ત્યાં સેનાપતિનો હુકમ, મળનાંની સાથે દસ દસ ને પંદર પંદર લાખ સૈનિકો બિના થઈ જતા અને બીજાઓ પર હુમલો કરતા. એ જ રીતે સેનાપતિનો હુકમ આવ્યો કે 'હથિયાર હેઠાં મેલો ને શત્રુને શરણે જવ' એટલે લાખો સૈનિકો શસ્ત્ર હેઠાં મેલીને શત્રુને શરણે ગયા. આને હું આઝાદી નથી માનતો. આખા દેશની કુલ પ્રજા દસ વીસ માણસોની આજ્ઞા પ્રમાણે હથિયારો લેવાયેલા હોવાં મેલે, એને હું આઝાદી નથી માનતો.

સરકાર સરેરાશ બુદ્ધિની હોય

આજે જુદા જુદા દેશોમાં ચૂંટાયેલા લોકો રાજ્ય કરે છે. લોકોએ એમને ચૂંટ્યા છે. પહેલાંના જમાનામાં રાજ્યો ચૂંટાતા નહોતા, એ તો એમની મેળે થતા. પણ આજે રાજ્ય કરનારા ચૂંટાય છે. પણ સુરદાસે જે આક્ષેપ કર્યો હતો તે આજે પણ એટલો જ ખરો છે, આજે પણ એમાં કશો ફેર પડ્યો નથી. એમણે કહ્યું હતું :

‘ऊषो कमन की गति न्यारी !

मूरख मूरख राजे कन्है, पण्डित फित्त मिलायी !’

આજે ચૂંટાયેલા લોકો જ રાજ્ય ચલાવે છે. એ સર્વોત્તમ બુદ્ધિવાળા

નથી હોતા પણ સરેરાશ બુદ્ધિવાળા હોય છે. ડેરીનું દૂધ હોય છે તે સારામાં સારી ગાયના દૂધ જેવું સારું પણ નથી હોતું અને ખરાબમાં ખરાબ ગાયના દૂધ જેટલું ખરાબ પણ નથી હોતું. તેવી જ રીતે સર્વસાધારણના મતથી ચૂંટણી થતી હોય ત્યાં ચૂંટાનારા સર્વોત્તમ બુદ્ધિવાળા નથી હોતા પણ સરાસરી બુદ્ધિવાળા હોય છે. જનતા સર્વોત્તમ બુદ્ધિ પારખી નથી શકતી. તેથી જ સત્તાધારી લોકોથી ક્રાંતિ નથી થતી. એ તો લોકોને જે તરફ જવું હોય તે તરફ માત્ર લઈ જઈ શકે. એ લોકો આશા માનનારા હોય છે. અમેરિકાની જનતાને દારૂ પીવો છે તો ત્યાંની સરકાર દારૂબંધી નહીં કરી શકે કારણ કે એ તો સેવક છે, ગુરુ નથી. એ લોકોને આગળ દોરી જઈ શકે નહીં, એ તો લોકોની જોડે રહી શકે. એટલે માર્ગદર્શકનું કામ એ ન કરી શકે. ત્યાં કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞના હાથમાં સત્તા નથી. ત્યાં જેમની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) સામાન્ય માણસની પ્રજ્ઞાની બેરોખરીની છે એવાની પ્રજ્ઞાથી કારભાર ચાલે છે. અને તેથી તો દુનિયામાં સત્તાધારીઓની સત્તા ચાલે છે. લોકો એમને પોતાના પ્રતિનિધિ માને છે અને એમની સત્તા સ્વીકારે છે. પેલા પણ એટલું નથી સમજતા કે પોતે ધારે તો જનશક્તિ પેદા કરી શકે, એ તો આજની પદ્ધતિએ જનતાનું રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે તેનો જ વિચાર કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે બધે શાસન ચાલે છે અને લોકોને અનુશાસન (શિસ્ત)ના પ્રાદો પદાવવામાં આવે છે. અનુશાસનને બધા ગુણોનો રાજ મનાવે છે. હું પણ એને એક ગુણ માનું છું, પણ આજે તો શિક્ષણ પર પણ રાજ્યની સત્તા ચાલે છે. આને હું સૌથી વધારે નેખમકારક સમજું છું.

વિચારની સ્વતંત્રતા

મેં કેટલીયે વાર કહ્યું છે કે 'ન્યાયાધીશ પર સરકારની સત્તા ન હોવી જોઈએ એ જોમ સ્વીકારાયું' છે તેમ શિક્ષણ પર પણ સત્તા ન હોવી જોઈએ. શિક્ષણ પર પ્રાત્ન-સંતા જ ચાલવી જોઈએ. આજે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ખોલતી વખતે મેં કહ્યું હતું કે આજની દુનિયામાં જે નેખમ ગંભીર થયું છે તેનાથી વિદ્યાર્થી બચીને ચાલે. સત્તાધારીને જેવાં વિચારની જરૂર હોય તેવો જ વિચાર એ બધાના મગજમાં ફાંસવો મગે છે. એ લોકો સમાજને પોતાને ફાવતો આકાર આપવા માટે શિક્ષણને પોતાનું આગર

બનાવે છે. પણ જો તમારે દેશને ઉત્તમ આકાર જ આપવો હોય તો શિક્ષણ પર સરકારની સત્તા ન હોવી જોઈએ. ગામના હાથમાં શિક્ષણ રહેવું જોઈએ, તો જ વિચારની સ્વતંત્રતા જળવાશે. વિચારોની સ્વતંત્રતાથી મોટાં, મોટાં સામ્રાજ્યોવાળા હાલી-જોડે છે. કોમ્યુનિસ્ટો એમ માને છે કે 'રાજ્યસત્તા' ખરી પડવી જોઈએ. પણ એ લોકો સુદાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્યથી ગંભીર છે અને આજની એમની જે સત્તા છે તેને મંજૂર બનાવવા મથે છે. તો પછી બીજા કે જે રાજસત્તા તો કાયમ રહેવી જ જોઈએ એમ માને છે એમની તો વાત જ શી કરવી? તો સત્તાધારીઓ દેશને અમુક એક વિચારમાં જકડવા મથે છે તે ખૂબ જોખમકારક બાબત છે. એને કારણે કોઈ પણ દેશમાં વિચારની આઝાદી નથી. આમ વિચારની સ્વતંત્રતા ન રહે અને ગણ્યાગાંઠ્યા લોકોના હાથમાં સત્તા રહે તો માથ જોખમ લટકતું જ રહેવાનું.

કેન્દ્રિત અને વિકેન્દ્રિત આયોજન

આજે મૂડીભર માણસો દિલ્હીમાં બેસીને દેશ આખાની 'યોજના' ઘડે છે. એ લોકો શુદ્ધિમાન છે અને નિઃસ્વાર્થ શુદ્ધિથી વિચાર કરે છે એ કમૂલ, છતાં પણ પાંચ લાખ ગામડાની યોજના ઘડવાનું કામ ગણ્યાગાંઠ્યા 'માણસોના હાથમાં રહે તે ખૂબ જ જોખમકારક છે. દરેક ગામ પોતપોતાની યોજના કરે તો એમાં થોડો દોષ રહી ગયો તો પણ એનાથી બીજા ગામને તો નુકસાન નહીં જ થાય, અને બધાની 'શુદ્ધિનો વિકાસ પણ થશે. પણ જો દિલ્હીવાળા પ્લાનિંગ કમિશન-યોજના કરનારાઓની જે 'કેઈ સૂક્ષ્મ ધર્મ' ગઈ તો પાંચ લાખ ગામડાંને નુકસાન પહોંચશે. ઉપરાંત, એમાં બધાની શુદ્ધિનો ઉપયોગ પણ થતો નથી. હવે આપણે જે સમાજશાસ્ત્રની રચના કરવી છે તેમાં તથા સામૂહિક અહિંસામાં સત્તાનું વિલાંબન અત્યંત જરૂરી છે. એ વિના શોષણનો અંત આવવાનો નથી. બધાને પૂરી સ્વતંત્રતા મળે એવી જો આપણી ઇચ્છા હોય તો સત્તાનું-પૂરેપૂરું વિલાંબન થવું જોઈશે. તમે કહેશો કે એની પણ મર્યાદા તો હશે ને? હા, મર્યાદા જરૂર હશે. કેટલીક બાબતો એવી હશે કે જે ગામડાંવાળાઓ નહીં વિચારી શકે. એવી બાબતોનો નિર્ણય કરવાનો બોલો એમના પર નંખાવો ન જોઈએ. આમ

વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજશાસ્ત્ર

છતાં ગામ પર તો ગામની જ સત્તા હોવી જોઈએ. ગામનું શિક્ષણ ગામવાળાઓના જ હાથમાં હોવું જોઈએ. ગામમાં કમો માલ આવે; ગામમાંથી બહાર કમો માલ જાય, ગામની દુકાન કેવી રીતે ચલાવવી : આ બધી બાબતો પર કેન્દ્રમાંથી સલાહ લેલી મળતી પણ એનો અમલ કરવાની જવાબદારી તો ગામની જ રહેવી જોઈએ. એમ બનશે ત્યારે જ સ્વરાજ્ય આવશે, ત્યારે જ વ્યાપક અહિંસાનો પ્રયોગ પણ થઈ શકશે અને ત્યારે જ દેશમાં શાંતિ પણ જળવાશે.

જોખમ બંધારનું નથી, અંદરનું છે

કેટલાક એવો વિચાર કરે છે કે જોખમ જેવું લાગે છે. મારે હિંદુસ્તાનને મંજૂરૂત બનાવવું જોઈએ. પાકિસ્તાન અમેરિકા પાસેથી લશ્કરી મદદ લે છે. તમને એમ લાગે છે કે ગરમી ધણી પડે તો જોખમ છે, અથવા તો ઠંડી ધણી પડે તો જોખમ છે, પણ તમને એ વિચાર નથી આવતો કે પેટ બગડ્યું હોય તો પણ જોખમ છે. પેટને બરાબર હોય તો ઠંડી વધારે હોય કે ગરમી, એનાથી તુકસાન નથી થતું. પાંચ મહિના પહેલાં તો તમને જોખમ નહોતું લાગતું અને આજે જ હવે કેમ લાગવા માડ્યું છે ? એવું તે શું થઈ ગયું છે ? પહેલાં જો જોખમ હતું તો આજે પણ છે અને પહેલાં નહોતું તો આજે પણ નથી. એક મોટા દેશ માથે નાનકડી બાબતથી જોખમ હતું ન હતું થાય એ કેવી વિચિત્ર વાત છે ? આજે પણ આપણા દેશમાં આભડછેટ છે. મારા જેવો દેવદર્શને જાય છે તો એને માર પડે છે. આ ઝોણું જોખમ છે ? આજે ભૂમિહીનોતો કોઈ ભાવેય નથી પડે છે. આ ઝોણું જોખમ છે ? અને રામમોહન રોયથી માંડીને ગાંધીજી પૂજીને એ જેવું તેવું જોખમ છે ? અને રામમોહન રોયની લીધે ફરી સુધીના બધાએ જે નતિભેદ પર પ્રહાર કર્યા તે આજે ચૂંટણીને લીધે ફરી માથું બચ્છી રહ્યો છે એ ઝોણું જોખમ છે ? આ તો બહાર કશુંક થાય છે તો આપણે ફફડી ઊડીએ છીએ કે આફત આવી મડી. પણ જરા ઝીણી નજરે જોવું જોઈએ. આ દેશ સ્વનંત્ર નહોતો ત્યારે એક નાતનું જોખમ

* તે વખતે પાકિસ્તાન અને અમેરિકા વચ્ચે લશ્કરી મદદ - અગે કાલકારો

યથા હતા.

હતું. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ જોખમ છે. આપણને અંદરનું જોખમ છે તેટલું બહારનું નથી. આ અંદરખાનેનું જે જોખમ છે તે દૂર કરીએ તો દેશ મજબૂત બને. છતાં ગમે તે રીતે પણ જનતા દેશને મજબૂત બનાવવો જોઈએ એ વાત સમજવા માંડી છે એટલું સારું છે

નીતિ ખીજ પર આધાર રાખનારી નહીં પણ સ્વતંત્ર જોઈએ

કેટલાક વળી એમ કહે છે કે પાકિસ્તાન અમેરિકાની મદદ લે છે તો આપણે રશિયાની મદદ લઈએ એટલે કે આપણે આપણો દેશ કેવો બનાવવો તે પાકિસ્તાન પર છોડીએ છીએ એ લશ્કર વધારે તો આપણે પણ વધારીએ. એમને વિશ્વયુદ્ધ કરવાનો અભિપ્રાય થાય તો આપણે પણ એમ કરીએ. એ પોતાનો દેશ ખીજને સોંપી દેતા હોય તો શું આપણે પણ એમ જ કરવું છે? એ નથાવે તેમ આપણે નાચીએ. આનો અર્થ શું? વળી કેટલાક કહે છે કે રશિયાની તે શી મદદ લેવી હતી? અમેરિકા પાસેથી જ મદદ લઈએ, એ આપણને મદદ કરશે જ. એ બિચારીઓ લંકાશે તો વાંદરાભાઈ ન્યાય આપવા જરૂર આવવાના અને બનેને ઘટતો ન્યાય આપવા મથવાના! આપણા વડવા આ વાત બરાબર સમજાવી ગયા છે. આમ છતાં તમારી એવી ઇચ્છા છે? ત્રીજા વળી એવું કહે છે કે આપણે ખીજ કોઈ પાસેથી મદદ તો ન જ લેવી પણ પોતાની મેળે તાકાત વધારવી જોઈએ. આનો તો અર્થ એવો થયો કે ગરીબોના કસ્યાણુ માટેની યોજનાઓ બંધી ખતમ કરીને આપણે આપણી બંધી દોષત સેના પાછળ ખરચી નાંખીએ એટલે કે ગરીબોનું બલિદાન દઈ દેવું. એ એક સલામત કહ્યું હતું કે ગરીબોનું બલિદાન દેવું જ હોય તો પહેલાં ગરીબોને બલવાન બનાવો. બલવાનનો બલિ ચક્રાવશે કે કમજોરનો? જે લોકો બલિ ચક્રાવે છે તે લોકો જાણે છે કે બલિના બકરાને ખવડાવી પીવડાવીને તાજાં-માજાં કરવો પડે છે. નહીં તો એ તો અબલિ-દાન થયું. તો પછી ગરીબોને બલવાન શી રીતે બનાવશે? લશ્કર પાછળ પૈસા ખરચીને? માટે આપણે આપણી અક્કલ સાંખૂત રાખવી જોઈએ. મહાપ્રલય વખતે એકલા માઈડેય ઋષિએ તરતા રહીને (એટલે કે પોતાનું નાથું ઠેકાણે રાખીને) દુનિયાને બચાવી તેની જ રીતે જે માણસ પોતાનું

વિજ્ઞાનતા પાયા પર નવું સમાજશાસ્ત્ર

માથું ઠેકાણે (સમતોલ) રાખી શકશે તે જ દુનિયાને બચાવી શકશે. જે પોતાની અક્ષલ ગુમાવીને કંઈનું કંઈ કરી બેસશે એનાથી કશું વળવાનું નથી.

ગામવાળા આભોલોગનો સંકલ્પ લે

એટલે આજે તો એકેએક ગામડું ગઢ જેવું પાકું બને એ જરૂરી છે. સરદેશીની ચળવળ વખતે આપણે જે વસ્તુઓનો બહિષ્કાર કર્યો હતો તે આજે છોડ્યોયે આવી રહી છે. કપડાં પણ અમેરિકાથી આવે છે અને સસ્તાં પડે છે એટલે લોક એ ખરીદે છે. છેવટે દેશનું નાક જેવું કંઈ હોય છે કે નહીં? એને બદલે આ લિખારી વૃત્તિથી વિચારીએ કે જેમ તેમ કરીને આજનો દહાડો નીકળી ગયો એટલે બસ, તો આપણે ઉન્નતિ નહીં કરી શકીએ. બૂદ્ધાનયસનો વિચાર સમજાવવા હું જાઉં છું ત્યારે કહું છું કે સ્વરાજ્યનું પારસણ આવ્યું તો ખરું પણ એમાંથી કેટલુંક દિલ્હીમાં રહી પડ્યું ને કેટલુંક પટણામાં. ગામડાંમાં હજી સુધી એ પહોંચ્યું નથી. હું ગામડાંના લોકોને સમજાવું છું કે જાગો, બેડા થાવ, અને પાણી મેલો કે અમારે ત્યાં જે કાચો માલ પાકે છે એનો પકો માલ અમે જ બનાવીશું. અમે એ શહેરમાંથી વેચાતો નહીં લાવીએ. મુસલમાન સુલતનને હિંદુ ગાયનું માંસ નથી ખાતા, પછી બનેને એ કાવે તેટલું સસ્તું મળે, તેવી જ રીતે ગામવાળાઓ ગામમાં બનતો માલ ખરીદે, એ જ માલ ખરીદે, અને શહેરમાં બનતો માલ કદી ન ખરીદે.

શહેરવાળા પરદેશી માલ અટકાવે

શહેરવાળા પૂછશે કે તમને અમારી કશી ફિકર નથી? હું એમને કહું છું કે મને તમારી ફિકર છે જ. તેથી તો ગામવાળાઓને હું કહું છું કે શહેરનો માલ ના ખરીદશો. એમ થશે ત્યારે જ શહેર અને ગામડાં બન્ને મજબૂત બનશે. શહેરવાળાઓ સુતરની મીઠ, લોટ દળવાની મીઠ, ખાંડની મીઠ વગેરે ઊભી કરે છે. એટલે કે ગામમાં પાકતા કાચા માલનો પકો માલ તમે બનાવો છો. ઉપરાંત, પરદેશથી આવતા માલનો પણ તમે વિરોધ નથી કરતા. આ લાડિ રપીકર (પ્રતિવર્ધક યંત્ર) અને આ ચરમા પરદેશથી આવે છે. આપણને જેનો રાગિદો ખપ છે એવું તાવ માખણ

ચર્મોન્નિટર પણ પરદેશીથી આવે છે. આમ શહેરો પર પરદેશનું આક્રમણ થઈ જ રહ્યું છે. અને હવે આ બાજુથી ગામડાંવાળા એકાર બનતા જાય અને પછી શહેર પર આક્રમણ શરૂ કરે તો શહેરો તો ઘંટીના બે પડમાં પીસાઈ જવાનાં. મારે પરદેશી માલ આવતો અટકે એવા ધંધા એમણે કરવા જોઈએ. અને ગામડાંવાળા પણ પોતાને ખપતી વસ્તુઓ ગામડાંમાં જ પેદા કરી લે.

ઉદ્યોગોની વહેંચણી

ભૂદાનની સાથે સાથે હું લોકોને એ પણ કહું છું કે પુરુષો સ્ત્રીઓનું જે શોષણ કરે છે તે બંધ કરે. અંગ્રેજીમાં 'પતિ'વાચક શબ્દ 'હસ્બંડ' છે તેનો એક અર્થ 'એતર ખેડનારો' થાય છે, અને તેવી રીતે 'પત્ની'વાચક શબ્દ 'વાઈફ'નો અર્થ 'કાપડ વણનારી' થાય છે. આપણે ત્યાં જૂના જમાનામાં એમ જ બનતું હતું. તાણી ભરવાનું કામ સ્ત્રીઓ કરતી. પણ આજે સ્ત્રીઓનું વણવાનું કામ પુરુષોએ લઈ લીધું છે. પહેલાં સ્ત્રીઓ સોમથી સીવતી. પછીથી સોય ગઈ અને 'સિંગર' મશીન આવ્યું. સોય ગઈ તેનો વાંધો નથી પણ પેયું 'સિંગર' પુરુષોના હાથમાં ગયું તે ખોટું થયું. હવે તમે એને ક્યો ધંધો આપશો? પરદેશોમાં તો વળી હાલતે ને ચાલતે હોટલ હોય છે એટલે કે રસોઈ પણ એના હાથથી ગઈ. દુકાનમાં સ્ત્રીઓ મારેતા કેટલાક ઉદ્યોગો હોય છે તે એમને મારે રહેવા દેવા જોઈએ. નહીં તો આપણે સ્ત્રી-શક્તિનો લાભ નહીં લઈ શકીએ.

આજે મધ્યમવર્ગના લોકોની તો એથી પણ વધારે બૂરી હાલત છે. એ તો બધું જ વેચાતું હાથવા તાકે છે એટલે ધરના બેરાં મારે તો કશું જ કામ ન બચ્યું. અને એ બહેનો બધી કંઈ કમાવા પણ જતી નથી. અને પછી પુરુષો કહે છે કે અમે કમાનારા એક અને ખાનારાં દસ જણાં છે. હું એમને સામો સવાલ કરું છું કે દસ મોંઢાં ખાનારાં છે તો તેવા વીસ હાથ રળનારા પણ છે ને? ભગવાન એક હાથ ને બે મોંઢાં આપત તો શું થાત? પણ ભગવાને એમ નથી કયું. એણે તો આપણને બે હાથ ને એક મોંઢું આપ્યાં છે. તેમ છતાં પણ બે તમે કહો કે એક કમાનારો અને દસ ખાનારાં

વિજ્ઞાનના પાયા પર નવું સમાજશાસ્ત્ર

છે તો પછી એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે જે હાથ ને દસ મોંઢા-વાળો રાવણ જ બનાવ્યો. કહેવાનો સાર એટલો કે આ પ્રમાણે આપણે સ્ત્રીઓને બેકાર બનાવતા જઈએ છીએ. સ્ત્રીઓ તો રાખવી છે પણ પેટગુળરાનું સાધન આપણે એની પાસે રાખવા માંગતા નથી. તેથી જ રીતે આપણે ગામડાંવાળા તો જોઈએ છે પણ પેટગુળરાનું સાધન એમની પાસે રાખવા માંગતા નથી, અને તેથી જ હું જ્યાં બૂદ્ધાનનો વિચાર સમજાવું છું ત્યાં એ પણ સમજાવું છું કે ઉદ્યોગોની વહેંચણી થવી જોઈએ અને સત્તાનું વિભાજન થવું જોઈએ.

સત્તા હોય અને ઝઘડા ન થાય તો તેની કીમત છે

અમલસમાજવાદીઓએ ઠરાવ કર્યો કે ગ્રામપંચાયતની ચૂંટણીઓમાં પક્ષભેદ ન રાખવો. કોંગ્રેસવાળાઓએ એ કબૂલ રાખ્યું ને ઠરાવ્યું કે ગામડાંઓની પંચાયતોની ચૂંટણીમાં પક્ષના ઝઘડા નહીં કરવા. મારું કહેવું એ છે કે તમે ગામડાંમાં કંઈ સત્તા રહેવા દીધી હોત અને પછી આ ઠરાવ કર્યો હોત તો તો એનો કંઈક અર્થ હતો. પણ આજે તો ગામડાંને કંઈ સત્તા જ નથી. ગામડાંમાં જઈને ઝાડું વાળવા નથી તો કંઈ અમલસમાજવાદી તૈયાર કે નથી કંઈ કોંગ્રેસી તૈયાર. અને તેથી તો એ કૃષ્ણાર્પણ કરવા તૈયાર થયા છે. મારે આટલા જ સારું ગામડાંમાં આંમોઘોગો સ્થાપવા છે.

એક ગામમાં આમોઘોગ સંપત્તિ તરફથી કોણું ચાલતાં હતાં. એક જગે ત્યાં જઈને મીઠા નાંખી એટલે બધાં કોણું બધાં એ લોકો મારી પાસે આવ્યા. હું પણ એમને ગામ ગયો હતો. લોકો કહે છે કે બંધારણમાં તો 'કોઈ પણ માણસ ગમે ત્યાં ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકે' એવું લખ્યું છે. મારે એમને પણ માણસ ગમે ત્યાં ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકે એવું લખ્યું છે. મારે એમને બંધારણમાં આપી છે કે ? અમારા એક ભાઈ મણિપુર ગયા હતા, એ કહેતા હતા કે મણિપુરમાં બંધાઓ ભાંગતા જાય છે. આ બધું શું છે ? ગામને એક વાર સત્તા આપો અને પછી અમલસમાજવાદી અને કોંગ્રેસીઓ દોડે કે અમે ત્યાં જઈએ નહીં કરીએ તો હું માનીશ કે આમનામાં હિટ્લર પણ અક્કલ આવી ખરી !

સામ્યયોગી સમાજ

ભૂદાન મારફતે આપણે સામૂહિક રીતે રાજકીય, ઔદ્યોગિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં સમતા આણવી છે, અને આ એના જ પ્રયત્ન છે. લોક કહે છે કે સરકાર અમારે ત્યાં શાળા ખોલે ! પણ મને એ વાત પસંદ નથી. સરકાર એક પાઠ્યપુસ્તક ઠરાવે અને તે બધા નિદલામાં ચાલે. આમ તો એનું યંત્રીકરણ જ થઈ જાય. હું તો ‘ સર્વોદય ’ એને કહું કે ગામેગામ શિક્ષણ અને ગ્રામોદ્યોગની યોજના થાય; ગામેગામ જમીનની વહેંચણી થાય, એના રક્ષણની યોજના થાય, ગામની પોતાની દુકાન હોય; અને સાથે એવાં મંડળો અને કે જે કયો માલ બહારથી લાવવો અને કયો માલ વેચવો તે ઠરાવે. સામ્યયોગી સમાજરચનાનો આ જ આરંભ છે. આ માત્ર ગામડાંવાળાના જ હિતની વાત નથી, શહેરીઓના હિતની પણ વાત છે. એટલે શહેરીઓ પણ આમાં લાગ લે. શહેરવાળાઓ આજ સુધી ગામડાં ખાસેથી ભરીભરીને પામ્યા છે, હવે એમણે આપવા વારો આવ્યો છે.

૫૮૭૫, ૧૦-૧-૧૯૫૪.

સજ્જન અને સત્યાગ્રહ

: ૨૧ :

જે ત્રણ દિવસથી પેપરોમાં એક ચર્ચા નીકળી પડી છે. અમેરિકાએ હાઇડ્રોજન બોમ્બ બનાવ્યો છે. એને એનો પ્રયોગ કરી જોવો છે. એ વિદ્વાનની પ્રગતિ ક્યાં સુધી થઈ અને જે ચીજ બનાવી છે તે કાતીલ બની છે કે નહીં તે એમને જોવું છે. એટલા માટે એમને પ્રયોગ કરવો છે. ઈંગ્લેન્ડવાળા કહે છે કે એ પ્રયોગ આટલાંટિક મહાસાગરમાં ન થાય. આપણા પંડિત નહેરુ કહે છે કે એ પ્રયોગ કરવો એ જ ભૂલ છે. એ પ્રયોગમાંથી જોખમ ઊભું થવા સંભવ છે. ગમે ત્યાં પ્રયોગ થશે તો પણ એની અસર સેંકડો માઈલ સુધી પહોંચવાની. અને એની ખબર પડે ન પડે, દેખાય ન દેખાય, એવાં કેટલાયે પરિણામો આવશે તેની કોને

મને થાય છે કે પ્રયોગ નથી કરવો તો પછી એ ધંધો જ શા સારુ કરવો ? ઉદ્યોગ કરવો જરાબર છે તો પછી પ્રયોગ પણ જરાબર છે. પ્રયોગ વગરનો ઉદ્યોગ શી રીતે ચાલશે ? પણ જે લોકો સરજાગળમાં માને છે તે પણ એની એક મર્યાદા તો સ્વીકારે જ છે. તેવી જ રીતે હાઇડ્રોજન બોમ્બનો પ્રયોગ કરવાનું છોડી દેવા જોઈતી મર્યાદા માની લેવી એટલો જ એ સૂચનાનો અર્થ છે.

હિંસાને નાથવાના અસંદેહ પ્રયોગ

આ રીતે હિંસા પર મર્યાદા મૂકવાના પ્રયોગો હિંસામાં માનનારાઓએ (એટલે કે જેમણે હિંસા વગર છૂટકો નથી એમ માની એને પોતાની મર્યાદા માની તેવા લોકોએ) કેટલીયે વાર કર્યો છે. મહાભારતમાં આપણે જોઈએ છીએ કે યુદ્ધ માટે નિયમો ઘડ્યા હતા અને નિયમો ઘડનારામાં બન્ને બાજુવાળા ન્યાય અને નીતિમાં નિપુણ પુરુષો હતાં તોયે યુદ્ધમાં જ એ નિયમો તોડવામાં આવ્યા. આ તરફ ભીષ્મ ને દ્રોણ જેવા હતા તો બીજી તરફ ધર્મરાજ અને અંશુન જેવા હતા. અને વચમાં કૃષ્ણ ભગવાન હતા. બધાએ મળી એમના પૂર્વજોએ ઘડેલા નિયમો સ્વીકાર્યા. પણ એન ધડીએ એ લોકો પણ આ મર્યાદાઓનું પાલન નહોતા કરતા.

એક નિયમ એવો હતો કે ગદાયુદ્ધમાં કમરની નીચેના ભાગમાં પ્રહાર ન કરવો, પણ યુદ્ધમાં એમ થયું જ. એક સનજનને જ એ પ્રમાણે પ્રહાર કર્યો, બીજા સનજનને એને ટેકાં આપ્યો અને ત્રીજા સનજનને વળી એનાં વખાણ કર્યાં, અને માની લીધું કે એમ ન કરત તો છતાંત નહીં. એટલે આ નિયમની કેદ માની લેવી એ મૂખર્તા છે એમ એને ટેકો આપનારાએ કહ્યું. આવી રીતે એકલા પર પ્રહાર ન કરવો, રાતે લડાઈ ન કરવી, એવા એવા તો કેટલાયે નિયમો ઘડાયા અને તોડાયા. હિંસામાં બીજા ગમે તે દોષ દરો પણ એક મોટો દોષ એ છે કે એને પોતા પર કાબૂ રાખવાની અક્ષમ નથી. હિંસા તો ખાલી શક્તિ છે, અને શક્તિમાં શુદ્ધિ ક્યાંથી દોષ ? શુદ્ધિના દેવ વળી જ્યાં જ છે.

હિંસાથી બન્નેનો અંત

એટલે એક વાર આપણે હિંસાને સ્વીકારી, પછી એની કેટલીક મર્યાદા ઠરાવીએ છીએ અને પછી બંને તેટલું એનું પાલન કરવા મથીએ છીએ. એટલું જ થઈ શકે છે. મે મહાભારતને ઇતિહાસનું નામ આપ્યું છે. એક મહાભારત વાંચી લીધું એટલે પછી બીજે કોઈ ઇતિહાસ વાંચવાની જરૂર નથી. એટલું વ્યાપક સમાજશાસ્ત્ર એમાં અનુભવને આધારે આપ્યું છે. એ કોઈ બંનેવા બનાવને આધારે લખેલો ઇતિહાસ નથી, એ તો સનાતન ઇતિહાસ છે. એની શરૂઆતમાં અને અંતે વ્યાસ ભગવાને કહ્યું છે કે મોહનું આવરણ દૂર કરવા માટે હું આ 'ઇતિહાસ-ત્રીપ' પેટાણું છું. સનાતન ઇતિહાસ તો મનુષ્યના હૃદયમાં પેટતો હોય છે. આ બધું એમણે પરિણામ સાથે એ મંથમાં બતાવ્યું છે. એ યુદ્ધમાં બન્ને બાજુ મહાપુરુષો હતા અને છતાં યુદ્ધમાં અંકુશ ને રહ્યો. એ યુદ્ધથી કૌરવો ખતમ થયા અને પાંડવો પણ ખતમ થયા. પણ એટલેથી જ યુદ્ધ ન પડ્યું. યાદવો પણ ખતમ થયા ત્યારે એ પૂરું થયું. આમ યુદ્ધથી નાશ સિવાય બીજું નીપળ્યું નહીં. એમાં હારેલા ને જીતેલા બન્નેનો નાશ થયો, કોઈ ન બચ્યું. એ યુદ્ધની જ વચ્ચે ગીતા જેવું મહાન તત્ત્વજ્ઞાન પણ કહેવાયું. એમાં કહ્યું છે કે શક્તિની પાછળ પડવામાં માણસનું કલ્યાણ નથી.

શુદ્ધિનું શરણું લઈએ ।

હવે વિજ્ઞાનનો જમાનો આવ્યો છે. એમાં ખૂબ જ અસરકારક અને સારાં સારાં હથિયારો શોધાયાં-લોકસેવાનાં તેમ જ લોક-સંહારનાં પણ. એ પણ શક્તિ જ છે તો. અને તેથી જ એ સારા તેમ જ ખરાબ બન્ને ઉપયોગમાં બપ લાગે છે. પણ સારા કે નકારા ઉપયોગનો આધાર તો હિં છે. એટલે આપણે શુદ્ધિનું શરણું લેવું જોઈએ. ભગવાને કહ્યું છે, 'બુદ્ધૌ શરણમન્વિષ્ઠ ।'

હિંસામાં માનનારાઓનો સત્યાગ્રહથી સામનો

તુલસીદાસે કહ્યું છે, 'દંડ જાતિન કર'—સંન્યાસીના હાથમાં દંડ હોવો જોઈએ. એટલે કે જે ઝાની-વિઝાની છે એમને સમાજ-નિયમનની શક્તિ સોંપવી જોઈએ એવી એમની સૂચના હતી. પણ દંડશક્તિને પોતાને તો એવી અકક્ષ હોતી નથી કે એ ખીજના હાથમાં જવાની ના પાડે અને સંન્યાસીના જ હાથમાં જાય. આવી કુશળતા દંડશક્તિમાં નથી, એ તો પોતે જડ છે. એટલે જે સનનંન છે, ધર્મશીલ છે અને ભોગવિહારી નથી છતાં ઐશ્વર્યશાળી હોવાનો દાવો કરે છે એવા માણસો તરફથી આપણને વધારેમાં વધારે જોખમ હોય છે. એમનો દાવો હોય છે કે અમે તો પરોપકાર મોટે સત્તા ધારણ કરી છે. અમે અનાસક્ત અને વિકાર વગરનો રહીને સંહારની આરા આપીએ છીએ. વિકારહીન રહીને સંહાર કરવાની આરા આપવાનો દાવો જૂના જમાનામાં થોડાધણો ખરો હોવા સંભવ હતો, કારણ કે એ જમાનામાં વિજ્ઞાન આટલું વધ્યું નહોતું. એટલે હિંસાશક્તિને રોકવાની સંભાવના એ જમાનામાં થોડીધણી પણ હતી. અને તેથી એ જમાનામાં સંહારમાં ગીતાની અનાસક્તિ થોડીયે ચાલી શકતી. પણ આજે તો વિજ્ઞાન વંધી ગયું છે અને એને આપણે નાથી શકીએ તેમ નથી. એટલે આજે તો સનનંનમાં પણ હિંસાશક્તિનો તટસ્થ ભાવે ઉપયોગ કરવાની અને કાવે ત્યારે પાછી એવી લેવાની શક્તિ નથી. એટલે હિંસાશક્તિનાં સ્વામી બનીને એનો ઉપયોગ કરે એ વિજ્ઞાન-યુગમાં સંભવિત નથી રહ્યું.

આટલું સાફ સમજાઈ ગયા પછી આપણી સામે સવાલ એ આવે છે કે જેમને આ સમજાયું નથી એવા જે સનનંનો ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી હિંસાને ઉત્તેજન આપે છે, એનો ઉપયોગ કરે છે, એમનો સામનો શી રીતે કરવો? હવે આપણી સામે દુર્જનોનો સામનો કરવાનો સવાલ રહ્યો નથી. પણ સવાલ એ છે કે ભોગવૃત્તિ વિનાના ઐશ્વર્યવાદી સનનંનોનો સામનો શી રીતે કરવો? એ મારે પોતાના અંતઃકરણની તીવ્રતા દોવી જોઈએ. દુઃખ વેદવાથી જ એ આવી શકે. એને મારે નિરંતર અંતરૂપોદયન કરવું

અને નમ્રતાપૂર્વક, ધર્મ સમજીને દુઃખ વેઠવું જરૂરી છે. આ જમાનામાં
એને જ હું 'સત્યાગ્રહ' કહું છું.

માત્ર શાબ્દિક નહીં, સક્રિય વિરોધ કરીએ

આજે એ શબ્દ આટલો અર્થ પ્રગટ કરે છે કે નહીં તે નથી જાણીતો.
પણ વિચારનિષ્ઠા હોવી અને દુઃખ વેઠવાને ધર્મ માનવો આટલો ભાવ
'સત્યાગ્રહ' શબ્દનો સમજવો જોઈએ. એ એક અત્યંત શુદ્ધ, રચનાત્મક,
પ્રેમમય અને વિધાયક શક્તિ સાબિત થશે. અને જે રસ્તો ભૂલ્યા છે એવા
સમજીતોનો વિરોધ આપણે એના (સત્યાગ્રહના) જ પ્રયોગથી કરી શકીશું.

ત્યારે ખીજે સવાલ એ આવે છે કે આનાથી જનતામાં કંઈ ગેરસમજ
થવા સંભવ છે કારણ કે જેમનો સામનો કરવાનો છે તે સમજીતો ઠીક ઠીક
તટસ્થ છે અને સમાજને એમના પર ભરોસો છે. એટલે એવી હાલતમાં
જે આપણે એમનો શાબ્દિક વિરોધ કરીએ તો જનતામાં ભ્રમ પેદા થઈ
શકે અને જનતા આપણી વાત માનશે કે નહીં તે કહેવાય નહીં. મારે
શાબ્દિક વિરોધ ન કરવો. પરંતુ આપણને જે વાત બરાબર લાગતી હોય
તેનો તમામ શક્તિથી અમલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ભૂદાનપત્ર શરૂ થયો ત્યારે એક જરા-અમથી વસ્તુ હતી. હવે એનું
સ્વરૂપ કંઈકે મોડું થયું છે. આમ છતાં મેં તમારી સામે જે વાત મૂકી
તેની સરખામણીમાં આ ઘણી નાની વસ્તુ છે. મારે આપણે કરવું તો એ
જોઈએ કે સત્તાની અભિલાષા છોડી દઈએ. આપણે જેમ હિંસાની ભક્તિ
છોડી તેવી જ રીતે સત્તા અને દંડશક્તિની ભક્તિ કરવાનું છોડીને
સમાજશક્તિ પેદા કરવાની કોશિય કરવી જોઈએ. ભૂદાનપત્ર તો એનું
એક સાધન જ છે. આગળ ઉપર બીજાં પણ સાધનો જડી રહેશે. હું આ
રીતે વિચાર કરું છું ત્યારે ખૂબ શક્તિ અનુભવું છું. ભૂદાનપત્રમાં દહાડે દહાડે
જે મુશીબતો આવતી જાય છે તેનાથી પણ મને શાંતિ જ મળે છે.

લોકો સેવાનું નામ લેતાં લેતાં છેવટે સત્તાપરાયણ બની જાય છે. પહેલાં એ સત્તાને સેવાનું સાધન સમજે છે અને પછી ધીમે ધીમે સત્તા એમની દેવી બની જાય છે. અને જ્યાં એ દેવી બની કે પછી એની રક્ષાનો સવાલ આવે છે. પછી હિંસાનો આશરો લેવાય છે અને આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં એનું પરિણામ ખૂબ જ જોખમકારક છે. કેટલાક વિચારકોને હવે આનું ભાન થવા લાગ્યું છે, પણ આમાંથી શી રીતે છૂટવું તેનો રસ્તો કોઈને સૂઝતો નથી. મેં સૂચવ્યું છે કે આપણે જનતાના મોટા મોટા પ્રશ્નો જનશક્તિથી ઉકેલવા પ્રયત્ન કરીશું તો સત્તાપરાયણ બનવાની દૃષ્ટિમાંથી છૂટી શકીશું. તેથી બુદ્ધાન આદોક્ષ્ય તરફ જાંડી નજરે જોવું જોઈએ. સત્તાનિરપેક્ષ સેવા કેવી રીતે થાય, સેવા મારફતે શી રીતે શક્તિ પ્રગટ થાય, સમાજ માત્ર સુરક્ષિત જ નહીં, સ્વરક્ષિત શી રીતે બનાવી શકાય વગેરે શોધી કાઢવું જોઈએ. બુદ્ધાનયત્ર એનો પાયો છે. આ એક મહાન કામ છે. આટલી વ્યાપક દૃષ્ટિથી બુદ્ધાનયત્રનું કામ કરવું જોઈએ. નહીં તો એમ પણ બની શકે કે બુદ્ધાનયત્રમાં ગમે તે રીતે જમીનો લેવાય અને કાર્યકર્તાઓ એમાં ભાગલેખનું દબાણ લાવે. તો એવું કામ અહિંસા અને શક્તિની દિશામાં નહીં હોય, એ તો હિંસાનું જ કામ હશે. ભલેને એ શક્તિનો ઉપયોગ ન કરે, પણ જો એમાં ડરાવવા ધમકાવવાનું આવશે તો એ હિંસા જ થશે અને એનાથી બુદ્ધાનયત્ર સાર્થક નહીં થાય.

ચૂંટણીથી જોટો લાભ

પ્રજાસમાજવાદી પક્ષના એક નેતા સાથે વાત ચાલતી હતી. એમણે કહ્યું કે આજકાલ લોકોને ચૂંટણીમાં વધારે રસ પડે છે. બુદ્ધાનયત્ર જરૂરી કામ છે એ તો બધા સ્વીકારે છે છતાં જુદી જુદી પદ્ધતિ ચૂંટણીમાં રસ દાખવે છે એટલો એમાં નથી દાખવતા. કેટલાક બુદ્ધાનયત્ર વિશે વિચાર પણ કરે છે તો પણ તે એવી રીતે કે 'એ કામ મારફતે આપણે જનસંપર્ક વધારીશું' તો આપણને ચૂંટણીમાં લાભ થશે । કેટલાક આ રીતે વિચારે છે એ હું કબૂલ કરું છું. કોઈ સામે કામ સારી દૃષ્ટિ રાખીને કરતા હોઈએ

તો એનો ઉપયોગ કરવામાં ખોટું નથી. આમ ભૂદાનયજ્ઞના કામથી બીજાં કામો પણ થવા સંભવ છે.

ચૂંટણી કરતાં અહિંસક જનશક્તિ-નિર્માણનું કામ વધારે શક્તિશાળી ધણુંખરું લોક માને છે કે ચૂંટણીમાં ભારે શક્તિ છે. પણ અહિંસક જનશક્તિ પેદા કરવામાં એના કરતાં ઘણી વધારે શક્તિ છે એ એમને સમજાશે ત્યારે એમની વિચાર કરવાની પદ્ધતિ જ બદલાઈ જશે. એને વિશે જરા વિચાર કરવાની જરૂર છે. પશ્ચિમમાંથી આવેલી ચૂંટણીની પદ્ધતિ આપણા દેશમાં એચાર વર્ષ તો નહીં પણ એથી પણ વધારે ચાલશે. વિચારવાની વાત એ છે કે એમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે કે નહીં? , આજે જે રીતે કામ થાય છે તેનાથી લાભ થાય છે કે નહીં? પોતપોતાના દેશની પરિસ્થિતિ જોઈને તે પ્રમાણે એમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. આપણે એમ ન કરતાં માત્ર પશ્ચિમનું અનુકરણ જ કર્યું રાખીએ તો તે બરાબર નથી. બીજા દેશની કોઈ વસ્તુ અપનાવવામાં વાંધા નથી પણ એ અપનાવતી વખતે પોતાના દેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એમાં સુધારો કરી લેવો જોઈએ.

ચૂંટણીને લીધે ભતિભેદમાં વધારો

આપણા સમાજમાં ભતિભેદ છે. રાજા રામમોહન રોયથી માંડીને ગાંધીજી સુધીના તમામ ચિંતનશીલ મહાપુરુષોએ ભતિભેદ પર પ્રહારો કર્યા અને એને પરિણામે એ સંસ્થા (ભતિભેદ) ખારી ખખડી ગઈ હતી. પણ આજકાલ જોઈએ છીએ તો હવે વળી એ વધારે મજબૂત થતી જાય છે. આ બધું શાથી થાય છે?

ચૂંટણીમાં ભતિભેદનો વિચાર થાય છે અને તેથી એને બળ મળે છે એ વાત દીવા જેટલી સાફ છે. ચૂંટણીના બીજા દોષ એ છે કે એનાથી પરસ્પર દ્રેષ પેદા થાય છે. એનાથી પૈસા અને સમયની બરબાદી થાય છે. ચૂંટણીને વધારે પડતું મહત્ત્વ અપાયું છે. કોઈ મહત્ત્વની વસ્તુને પણ વધારે પડતું ખોટું મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો માનવસમાજ રસ્તો ચૂકે છે. સ્વરાજ્ય પહેલાં રાજનીતિમાં જે શક્તિ હતી તે હવે સ્વરાજ્ય મળી . ૧ પછી સામાજિક અને અર્થવિજ્ઞાનના કામોમાં શી રીતે આવે તેનો

સત્તાનિરપેક્ષ સેવા

વિચાર થવો જોઈએ. અને એ દષ્ટિએ આજની ચૂંટણીમાં શા શા ફેરફાર કરવા જોઈએ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આજ સુધીનું કરેલું કારવેલું ધૂળ મળી રહ્યું છે તે શી રીતે બચાવી શકાય તેવી પદ્ધતિ શોધાવી જોઈએ.

સામૂહિક કાર્યક્રમ જરૂરી

મેં આ વિગે કેટલીયે વાર વિચાર કર્યો છે અને એ વિગે બોલ્યો પણ છું. એને માટે જોડાણથી વિચાર થવો જોઈએ. હું એ જ રીતે વિચાર કરું છું અને એનાથી મને કંઈક રસ્તો જડે છે. મને જે કંઈ વિચાર મળે છે તેમાંથી આજની પરિસ્થિતિમાં જે અમલમાં મૂકી શકાય એવા છે તે વિગે કંઈક કહીશ. પહેલી વાત એ છે કે ચૂંટણીનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત બનાવાય. ન્યાં માત્ર જનસેવાનાં જ કામ કરવાનાં હોય ત્યાં રાજકીય પક્ષોનો વ્યર્થ આગ્રહ ન હોવો જોઈએ. એવી ચૂંટણી પક્ષો ન લડે. દા. ત. મ્યુનિસિપાલિટિ, લોકસભા બોર્ડ, ગ્રામપંચાયત વગેરેમાં જનસેવાનાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે. એમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને વધારે લેવાદેવા નથી અને હોવી પણ ન જોઈએ. હિંદુસ્તાન જેવા વિશાળ અને પહોળા દેશમાં આ જ દષ્ટિ રાખવી પડશે. મેં 'પહોળા' કહ્યો તેનો અર્થ એ કે અહીંનું જીવનધોરણ નીચું ગયું છે અને શિક્ષણ ઓછું છે. એવી હાલતમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોને કોઈ એક સામાન્ય કાર્યક્રમ મળે અને બધા એના પર જ શક્તિ અજમાવે એ જરૂરી છે. એમનો જે રાજકીય વાદ છે, જે કંઈ વિચાર અને દર્શન છે એ છોડી દેવાની વાત હું નથી કરતો. પણ એટલું તો હું જરૂર કહ્યું કે પ્રજાનું કલ્યાણ વાંછનારા, લોકસત્તામાં જેમને શ્રદ્ધા છે અને જેઓ ચાંનિની વાતો કરે છે તેવા જુદા જુદા પક્ષો સૌને માન્ય એવો એક સામૂહિક કાર્યક્રમ વિચારી શકે.

વિચારનું વલોલું ભલે ચાલે, પણ આવ્યારની અચકામણ ન હોવી જોઈએ

કોઈ એમ કહે કે એનો તો કોઈ સામૂહિક કાર્યક્રમ નથી મળતો. તો પછી કરેનું પડશે કે એ બધી દુર્ગતિની જાન બેગી મળી જાય.

પરથી અહિંસક જીવનનિષ્ઠા ફલિત થાય છે અને એના પરિણામે છેવટે પરમ ગતિ ફલિત થતી જતારી છે. આમ એક જ સ્લોકમાં આખા વિશ્વના આદિથી અંત સુધી (મૂળથી ચોરી ગુધી)નો જરૂરી સમન્વય ગીતાએ અદ્ભુત રીતે બનાવ્યો છે.

સત્ય અને વેદાંત

બાપુ વેદાંતને બદલે સત્યનું નામ લેતા અને એની સાથે અહિંસાને જોડી આપતા. ‘સત્ય અને અહિંસા’ એ એક જ મગતી બે ફાડ છે. બન્ને મળીને એક જ તત્ત્વ બને છે. આમ એ સત્ય શબ્દને વધારે પસંદ કરતા. મને વિચાર કરતાં લાગ્યું છે કે સત્યનું સંશોધન જેટલી તીવ્રતાથી વેદાંતમાં કરવામાં આવ્યું છે તેટલી તીવ્રતા. ૧૧ બ્રીજ કોર્ષ પ્રક્રિયામાં નથી થતું. એટલે ‘સત્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘વેદાંત’ જ બની જાય છે. વેદાંત એટલે વેદનો સાર, તત્ત્વજ્ઞાનનો સર્વસાર એટલે કે જે કંઈ સત્ય છે તે. વેદાંતમાં જ આ પશુ કહેવાયું છે કે અંતિમ શબ્દ ‘સત્ય’ જ છે અને એની અંદર બાકીના બીજા બધા જીવનવિચાર સમાઈ જાય છે. સાર એ કે બાપુ જેને ‘સત્ય’ કહેતા તે જ હિંદુસ્તાનની અને આમ જનતાની લાપામાં વેદાંત કહેવાય છે.

‘સત્ય’ શબ્દ પરમ તત્ત્વનો સૂચક છે, અને વેદાંત સમન્વયનો સૂચક છે. એટલે સત્યના દર્શનને અનેક પાસાં હોય છે. જ્યાં બધાં પાસાં મળી જાય છે, તેમાં થઈ જાય છે, એક થઈ જાય છે ત્યાં કોઈ એક વિચારના અંગનો આગ્રહ મરી જાય છે અને જ વેદાંત કહે છે. આચાર્ય ગૌડપાદે સ્પષ્ટ રીતે ફહી દીધું છે:

સ્વસિદ્ધાત્મ્યવસ્થાસુ દ્વિતિનો નિર્દિવતા દદમ્ ।

પરસ્પરં વિરુદ્ધજ્ઞને તૈરય ન વિરુદ્ધયતે ॥

એટલે કે ‘તમે કહે તે અંદર અંદર લડવા કરો, બાકી તમે અમારી સાથે લડી નહીં શકો; કારણ કે તમે બધા અમારા પેટમાં સમાય છો.’

‘સમન્વયનું’ કાર્ય

હા, તો સર્વાંગીણ સંમત્ર-સંત્ય-દર્શન અને એની સાથે અહિંસા એ દર્શનને વેદાંત કહે છે. આપણે આપણા જીવન અને દર્શનમાં આ જ એ તરવોનો સમન્વય કરવો પડશે. આજ સુધીમાં સમન્વય માટે જે જે પ્રયત્નો થયા તેમાંથી આપણને એક દિશા મળી ગઈ છે. આમ છતાં એની પરિપૂર્ણતા આવી નથી અને કદાચ ક્યારેય નહીં આવે. આજે ભગવાને આપણે માટે સમન્વયનો ભારે કાર્યક્રમ ધડી કાઢ્યો છે અને ભગવાન જાણે આ ભૂદાનયજ્ઞ આપણને ક્યાંથી ક્યાં લઈ જશે! એનો કશો અંદાજ આવતો નથી. પણ આપણે એક પછી એક પગલું ભરવું પડે છે. એની પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રની આ કદખના—એને તમે ‘સમન્વય-આશ્રમ’ યા તો ‘સમન્વય-મંદિર’ જે કંઈ નામ આપવું હોય તે—પૂરી થાય છે.

આપણે શૂન્ય જાનીએ

આ કામ માટે હું સૌનો હૃદયપૂર્વકનો સહકાર ઇચ્છું છું. દુનિયામાં સહકારનો સામાન્ય રીતે જે અર્થ ઘટાવવામાં આવે છે તેવો અર્થ મારા મનમાં નથી. એક જ પરમેશ્વરની હસ્તી છે અને આપણે બધા જે કાંઈ છીએ તે બધા શૂન્ય છીએ એવો ભાવ આપણે હૃદયમાં રાખીએ. એની જ અંદર, અને એની જ લીનાથી આપણને આ બધાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થયાં છે. શૂન્યનું પણ એક સ્વરૂપ હોય છે. એને પણ એક આકારથી દર્શાવવામાં આવે છે. એ નિરાકાર નથી હોતું. તેવી જ રીતે આપણને પણ આકાર મળ્યો છે તેમ છતાં આપણે શૂન્ય જાનવાનું છે.

બોધગયા, ૧૮-૪-૧૯૫૪.

મંદિર-પ્રવેશબંધીથી મોટો ગુનો

: ૨૪ :

એક ભાઈએ કહ્યું કે ‘જમીન એ ઉત્પાદનનું ભારે મોટું સાધન છે અને તેથી એ કોઈની માલિકીની ન હોય એ વાત ગમે જિતરે છે.’

એ સાંભળી મેં કહ્યું, “માત્ર ઉત્પાદનનું જ સાધન નહીં, પરમેશ્વરની ભક્તિનું પણ એ સાધન છે.”

આ વાત મેં મારા અનુભવ પરથી કહી હતી. એનો મેં જાતે અનુભવ કર્યો છે. ઈશ્વરની ભક્તિનાં સાધનો જપ, તપ, યાન વગેરેનો થોડાધણો અનુભવ છે. એ બધાં વડે જેટલી ઈશ્વરભક્તિ થાય છે એટલે કે મનુષ્યના વિકારશમન માટે એ બધાં વડે જેટલી મદદ મળે છે તેથી વધારે મદદ જમીન પર મહેનત કરવાથી અને ખુલ્લી હવામાં કાદાણા લાઇને કામ કરવાથી થાય છે. એટલે કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં હરિજનોને પેસવા ન દેવામાં જેટલો ગુનો મને દેખાય છે તેથી મોટો ગુનો કાઈ ખેતી કરવા માંગતો અને ખેતી કરી શકે તેવો હોય તેવા માણસને 'આ જમીનનો તો ફલાણો માલિક છે' એમ કહીને જમીન આપવાની ના પાડવામાં છે. અને એ માલિકો કેવા છે? તો કે' વગર નોટિસે દુનિયામાંથી ચાલતી પકડે છે અને જમીન તો પાછળ જ્યાંની ત્યાં રહી જાય છે! આવું હવે ચાલી નહીં શકે.

હરિજનોને મંદિરમાં ન પેસવા દો તે તો એક વાર ચાલ્યું જશે, કારણ કે ઈશ્વરની ભક્તિ કરવાનાં એથી અડિપાતાં સાધનો મોજૂદ છે, પણ જમીન ધિનાનાઓને માટે જમીનની સેવા એ ઈશ્વરભક્તિનું સર્વોત્તમ સાધન છે. એ સાધનથી કોઇને પણ વિખૂટાં રાખી શકાશે નહીં.

ભાધગયા, ૧૮-૪-૫૪

ભૂદાનયજ્ઞમાં હિરસો ન આપવો એ દેશદ્રોહ છે : ૨૫ :

ગોકુળ-વૃંદાવનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવવાની યોજના રજૂ કરી ત્યારે બધા ગોત્રાણિયાઓને કહ્યું હતું કે આ પહાડ જિંચકવામાં તમારા બધાના હાથ અને લાકડીઓનો ટેકો થવો જોઈએ. પછી ગોકુળ-વૃંદાવનનાં તમામ બ્રાહ્મ-ગોપાલોએ પોતપોતાની લાકડીઓનો ટેકો કર્યો. પહાડ તે કાઈ દહાડો લાકડીથી જિંચકાતો હશે? પણ બધાએ જ લાકડીનો ટેકો કર્યો અને હાથ પણ દીધા. કવિ લખે છે કે ભગવાને આ જોયું એટલે છેવટે એમણે પોતાની ટચલી આંગળી પહાડને અડાડી. પછી શું જોઈતું હતું? ગોવર્ધન પર્વત ઊડીને, જિંચો થયો. ત્યારથી ભગવાનનું નામ 'ગોવર્ધનધારી' પડ્યું.

નારાયણ-શક્તિની શોધ

કહેવાનો સાર એ કે કામ તો ભગવાનના નામથી જ થાય છે. એની આંગળી અડવાથી જ ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકાય છે. પણ એને જ્યારે તમામ લોકોના હાથોનું, નરસમુદાયનું બળ મળે છે, ટેકા થાય છે ત્યારે એમાં નારાયણ-શક્તિનો પ્રવેશ થાય છે. નરોના સમુદાયમાં જે નવી શક્તિ દાખલ થાય છે તે 'નારાયણ-શક્તિ' કહેવાય છે. પાંચ જણા ભેગા થાય તો બધાની એક એક શેર શક્તિ મળીને પાંચશેર શક્તિ નથી થતી પણ પચાસ શેર થઈ જાય છે. આ વિજ્ઞાનનો વિષય છે. સમૂહ અથવા સમુદાયમાં એક નવી શક્તિ દાખલ થાય છે. આ નવી શક્તિ તે ઇશ્વરીય શક્તિ છે, નારાયણ-શક્તિ છે, એનાથી જ કામો પાર પડે છે. પણ એ તો જ્યારે બધા જ લોકોનો સહકાર મળે ત્યારે દાખલ થાય છે.

ભૂદાનયજ્ઞમાં ન ભળવું એ દેશદ્રોહ છે

જે કામમાં બધાનો સહકાર મળે તેને યજ્ઞ કહે છે. દેશ પર કોઈ આક્રમણ આવી તો યજ્ઞ કરાય છે. આજે આપણા દેશ પર આક્રમણ તોળાઈ રહેલી છે. કોઈ નવી આક્રમણ જાગી છે એવી ભારી કલ્પના નથી. સંકટ તો અંદર જ પડ્યું છે. મજૂર-માલિકનો ભેદ છે, કરોડી સાધન-વિદ્યોળાં છે, હરિજનો અને ખીજાઓમાં આલસછેટ ભરી પડી છે, અનેક ધર્મ-ભેદના ઝઘડાઓ જીવતા પડ્યા છે. આ બધી આક્રમણ દેશને માથે તોળાઈ રહી છે. એવી પરિસ્થિતિમાં દેશને બચાવવા માટે કોઈ યજ્ઞ શરૂ થાય અને તેને એકલ દોકલ વ્યક્તિ કરવા બેમે કે કોઈ પાંચ-પચાસ જણા કરવા બેસે તો તેનાથી કશું નહીં વળે. હોળીમાં દરેક ઘેરથી લાકડાં જાય છે તેમ યજ્ઞમાં દરેક પોતાનો ભાગ આપવો પડે છે. આ યજ્ઞમાં જે પોતાનો ભાગ નથી આપતો તે દેશદ્રોહી છે એ વાત હું જાહેર કરવા માંડું છું. આજે દેશની રક્ષા છે કે ભૂમિહીનોનો સત્તાજ ઊઠેલવા માટે, આ પહાડ ઉઠાવવા માટે એકે એક જણ પાસેથી દાન-પત્ર મળવું જોઈએ.

જીવનદાન

: ૨૬ :

[શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે ભૂદાન કાચ મા પોતાનું જીવનદાન બહેર ક્યું ત્યાંથી જીવનદાન થઈ શકે તેથી ત્યાર પછી વિનોબાએ જયપ્રકાશજી પર એક કામળ લખીને નીચેના શબ્દોમાં પોતાનું પણ જીવનદાન બહેર ક્યું]

શ્રી જયપ્રકાશ,

તમે કાલે જે આદ્વાન આપ્યું તેના જવાબમાં—

ભૂદાનયત્—મૂલક, આમોલોગ—પ્રધાન અહિંસક ક્રાંતિ માટે મારું જીવન સમર્પણ

—વિનોબા

સર્વોદયપુરી, ૨૦-૪-૧૯૫૪

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

: ૨૭ :

આ વિજ્ઞાનનો જમાનો છે વિજ્ઞાનની ગતિ તેજ હોય છે આપણે ગોકળગાયત્રી ગતિથી સમાજ—સુધારાનું કામ કરીશું તો જમાનો આપણી રાહ જોઈને એમાં રહેવાનો નથી તેથી દાંમની ગતિ વધે એ જરૂરી છે આ વખતના બોધગયા સર્વોદય સમેલનમાં એક નવી ધમ્મત્તા બની એજે આખા દેશને પ્રભાવિત કર્યો એ હતો ‘જીવનદાન’નો ઝરો ભૂદાનમાંથી સ પતિદાન, ઝમદાન એ બધા નીમ્યા પણ જીવનદાનથી એ બધાની પૂર્તિ થાય છે એની અસર આખા દેશ પર પડશે એનાથી ભૂદાનના દામની ગતિ વધશે

છઠ્ઠા ભાગનું દાન અને ચત્ત્વ ભૂમવામાં વિરોધ નથી

સમાજમાં પરિવર્તન આણવાની વાત ભૂદાનના મુગમાં છે ભૂમિનો સનાત એ આખા એશિયાનો સનાત છે એ મીઠા ઝનારે દેશોમાં પણ છે, ૫૯ હિંદુસ્તાનનો એ સૌથી મોટો સનાત છે એ સનાત ઉઠાવીને અમે

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

બધાં કામ કરીએ છીએ. એ બુદ્ધાન્યત્વનું બહારનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ બુદ્ધાનનું અંદરનું જે સ્વરૂપ છે તે વધારે મહત્ત્વનું છે. લોક જોટલું એને સમજશે તેટલો એનામાં જોશ આવશે. એનું અંદરનું સ્વરૂપ એ છે કે આપણા સમાજનું માળખું બદલી નાંખવું. પણ લોકોને એ નથી સમજાતું. એ તો એમ સમજે છે કે આનાથી ગરીબોને મદદ મળશે, સારું કામ છે. અને તેથી આપણાથી બનતી મદદ એને કરવી. આવી દૃષ્ટિથી પણ લોકોએ બુદ્ધાનને મદદ કરી છે.

હમણાં મેં 'આમર્થ' પર એક વ્યાખ્યાન આપતાં કેટલીક મૂળભૂત વાતો સમજાવી હતી. એમાં એક વાત એ હતી કે ભૂમિ પર કોઈની માલિકી નથી. લોકો કહે છે કે આ તો નવી વાત આવી. અમે તો એમ ધારતા હતા કે આપણા માલિકી હંકનો સ્વીકાર કરે છે અને તેથી તો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. એમ ન હોત તો એણે તો તમામે તમામ જમીન માંગી હોત. પણ હું તો આજે ચાર ચાર વર્ષથી રટતો આવ્યો છું કે હવા, પાણી અને સૂરજનો પ્રકાશ એ બધાની જેમ જમીન પણ પરમેશ્વરની દેણગી છે. તેથી એ બધી ચીજો બધાના ઉપયોગ સારુ છે. જેમ હવા પાણીને કોઈ માલિક નથી તેમ જમીનનો પણ કોઈ માલિક નથી. જમીન પર કોઈની માલિકી નથી; એ વાતમાં કશો પણ વિરોધાભાસ નથી.

ઉપનિષદના પાયા પર નવી સમાજરચના

આપણે સત્યવિચાર પર સમાજરચના કરવી છે. ભંગવાને આપણને જે કંઈ ભુદ્ધિ, શક્તિ અને સંપત્તિ આપી છે તે સમાજસેવા માટે છે. એ એકલાં જોગવવું બરાબર નથી. સમાજને ધરાવી દીધા પછી જ એ જોગવી શકાય. આ પાયાની ભાવના આપણે ફેલાવવી છે અને એના પાયા પર સમાજરચના કરવાની છે. આ કોઈ નવો વિચાર નથી. આપણાં ઉપનિષદોમાં એ જ લખ્યું છે.

इशावास्यामिदं सर्वं यद्विदं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन मुंजोयाः ...:.....

એટલે કે આ સમસ્ત જગત્ ઈશ્વરમય છે. એને સમર્પણ કરીને જ પ્રસાદ તરીકે એ ભોગવવું જોઈએ. આથી ચડિયાતો સદેશો કોઈ શાસ્ત્રમાં અપાયો નથી. સામ્યવાદમાં પણ આ ભાવના જોવા મળે છે પણ એ બહુ ઘોડી છે. એનું કારણ એ છે કે એ લોકો ઈશ્વરમાં નથી માનતા. એટલે એમની પાસે દાનની વાત નથી, ખૂંટવા લેવાની વાંત છે. એ લોકો ઈશ્વરને સમર્પણ નથી કરતા. સામ્યવાદની આ જ ખામી છે. બાકી તો ઈશાવાસ્થોપનિષદમાં સદૃજ જ પરિશુદ્ધ પદ્ધતિ અને નિર્દોષ રીતે જે કહેવાયું છે તે જ સામ્યવાદનું તત્ત્વ છે. આજ સુધી આ વાતનો વિચાર તો થયો છે પણ એના આધાર પર સમાજ-રચના કરવાની વાત નથી થઈ. આજના સમાજમાં વ્યક્તિગત માલિકીનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આપણી સરકાર, આપણો કાયદો, આપણું રાજ્ય-અંધારણ વગેરે બધું જ એ પાયા પર રચાયું છે. પણ આપણે એ વિચારને ધરમૂળથી પસંદવા માંગીએ છીએ. આપણે એ રાજનીતિને જ પસંદી નાંખવી છે. એટલું જ નહીં, આપણે એ ‘રાજનીતિ’ શબ્દને બદલે ‘લોકનીતિ’ શબ્દ દાખલ કરી એને જ ચલાવવો છે.

નિત્ય દાનની આવશ્યકતા

ભગવાન શંકરાચાર્યે દાનની વ્યાખ્યા કરી છે. એમણે કહ્યું છે ‘દાનં સંવિમાન’ દાન કરવું એ ખીજ પર ઉપકાર નથી, પણ ચીજની સમાન વહેંચણી કરવી એ છે. અને આ પાછી શંકરાચાર્યની શૈક્ષણિક નથી. એ પરિભાષા તો આખા વૈદિક-દર્શનમાં છે. એમાં બધે દાનનો અર્થ ‘સમ-વિભાજન’ જ કરવામાં આવ્યો છે. આમ છતાં હું પૂરેપૂરાની માંગણી નથી કરતો, ફક્ત જો ભાગજ માંગું છું. જે કે ક્યાંક ક્યાંક આખાં ગામનાં ગામ મળ્યાં છે. ઓરિસ્સામાં સોળ-સત્તર ગામ, ઉત્તર પ્રદેશમાં બે-ત્રણ, ગયા જિલ્લામાં બે-ત્રણ, અને પાલમ જિલ્લામાં પંદર-સોળ ગામ મળ્યાં છે. આટલી મોટી ક્રાંતિ લાવવા માટે આપણે એક પછી એક પગલું ભરવું પડશે. પ્રથમ તો લોકો વિચાર પસંદ કરે, પછી એને સ્વીકારે. શરૂઆતમાં જો ભાગ મળે એટલે પ્રથમ લોકો જશે. પાંચ કરોડ એકર

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

જમીન મળે તો આજનું કામ તો નબી જાય. આગળ ઉપર ફરી માંગી લેવાશે.

પણ એટલો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ કે એક વાર દાન દીધાથી છૂટી નથી જવાતું. એક વાર આધારી પતી નથી જતું અને શરીરના નિભાવ માટે ટકે ટકે જમણું પડે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી સમાજમાં ભોગ-ક્રિયા ચાલે છે ત્યાં સુધી દાનક્રિયા પણ ચાલશે. દાનમાં જે ધર્મ છે તે તો સતત કરવાનું કામ છે. ધર્મ અને દાન રોજ કરવાં જોઈએ. કાળામાં દાન આપવું એ નિત્ય કર્તવ્ય નથી પણ બૂદ્ધાનનું કામ નિત્ય કર્તવ્ય છે. જ્યાં સુધી તમને ધર્માચરણ કરવાની જરૂર લાગે ત્યાં સુધી બૂદ્ધાન દેવું એ તમારું કામ છે. એ તો તમારો પ્રાણ હોવો જોઈએ. છઠ્ઠો ભાગ એ તો આરંભનું દાન છે, અતે જતાં તો બધી જ જમીન આપી દેવી પડશે. બધી જમીન ગામની થશે. સગવડ ખાતર એ જુદી જુદી વહેંચવામાં આવશે ખરી પણ એ વહેંચણી કાયમની નહીં હોય. પંદર વીસ વર્ષે ફેરવેંચણી થશે. એ વખતે કુટુંબનાં જણ વધ્યાં ઘટ્યાં હશે તે પ્રમાણે વહેંચણી થશે.

તો આમ દાન અને માણિકી વચ્ચે ફરો વિરોધ નથી. આત્મા શરીરથી લિન્ન છે અને એ અમર છે. હું શરીર નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શરીરને પરિપુષ્ટ બનાવીને પછી જ કાપવું જોઈએ. દેહને એના આધાર વડે મજબૂત બનાવ્યા પછી કાપવાનો છે. તો આ રીતે ખુદ દાન જ કપાઈ જશે-દાનની જ જરૂર નહીં રહે ત્યાં સુધી દાનની પ્રવૃત્તિ ચાલશે. અને ત્યારે જ દાન સાર્થક થશે. ઘસારીદાસે કહ્યું છે કે પછી તો માંગવાપણું જ નહીં રહે. આમ દાન પોતે કપાઈ ન જાય ત્યાં સુધી છઠ્ઠા ભાગનું દાન આપવાનું ચાલવું જ રહેશે. આ ધરમણથી ફેરફાર કરવાની વાત છે.

સમાજશાસમાં ભારત સુરેષધી આગળ છે.

પશ્ચિમવાળાઓ એમ માને છે કે 'સમાજમાં મુજબૂત પરિવર્તન કરવું' હોય તો તે સત્તા મારફતે જ થઈ શકે. રાજનીતિમાં એક પણ રાજ્ય સલાવે છે અને ખીજે પણ વિરોધી હોય છે. આમ એક બીજાને

શુદ્ધ કરતા રહે છે. આમ કરતે કરતે સત્તા મારફતે પરિવર્તન આવી જશે. ' આપણે પણ એમની જ નકલ કરીએ છીએ. પણ પશ્ચિમનું સમાજશાસ્ત્ર ખૂબ જ પછાત છે તેની તમને ખબર નથી. હિંદુસ્તાનમાં આજે મરાઠી, ગુજરાતી, તામિલનાડ, મલબાર વગેરે જુદા જુદા પ્રાંતો છે. એ જ રીતે યુરોપમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારા દેશો છે. આપણા દેશમાં ભાષાવાર પ્રાંત-રચનાની માંગણી કરવામાં આવે છે પણ કોઈ પોતાનો જુદો દેશ રચવા માંગણી કરતું નથી. કોઈને પણ દિલ્હીથી છૂટા થવાનો વિચાર આવતો નથી. એથી બિલ્ડરું, યુરોપમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, જર્મની, બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ વગેરે નાના નાના દેશો છે. આજે પણ એમને ત્યાં જાતિવાદ છે. આખર યુરોપના ભાગલા જાતિવાદના ધારણે પડ્યા છે. ત્યાં કોઈ કુદરતી સીમા આ બધાને જુદા નથી પાડતી. ફ્રાંસ અને જર્મની વચ્ચે કોઈ પહાડ નથી. આમ છતાં માણસોએ જ ' સીગફ્રીડ લાઈન ' અને ' એલ્પીનો લાઈન ' જેવી દીવાલો બની કરીને દેશો છૂટા પાડ્યા છે. ફ્રેંચ અને જર્મન ભાષાઓ એટલી બધી એક બીજીને મળતી આવે છે કે ત્યાંના લોકો ધારે તો પંદર દિવસમાં જ શીખી જાય. પણ એ નહીં શીખે અને શીખે તો આખો એક દેશ કરી નાંખે. પણ આપણે ત્યાં એવી હાલત નથી. ભાષાવાર પ્રાંતની માંગણી પણ એડૂતોની સગવડ ખાતર કરવામાં આવે છે. કોઈને પોતાનું આગવું રાજ્ય કે આગવી સેના નથી જોઈતી. આ પરથી સાફ દેખાઈ આવે છે કે સમાજશાસ્ત્રની રચનામાં યુરોપ હિંદુસ્તાન કરતાં ખૂબ પાછળ છે.

ખીજો દાખલો. સ્ત્રીઓને મતાધિકાર હોવો જોઈએ કે નહીં એ વિષે અહીં કોઈને શંકા નથી. આપણી સ્ત્રીઓ વધારે પછાત છે એ હું સ્વીકારું છું. આપણે એમને બંધે લાવવી પડશે. આમ છતાં એમને મતાધિકાર તો આપણે વગર સંકેતે આપી જ દીધો છે. આથી બિલ્ડરું, યુરોપમાં આજે પણ કેટલાયે દેશોમાં સ્ત્રીઓને મતાધિકાર નથી મળ્યો. આજથી આઠીસ વર્ષ પર ઇંગ્લેન્ડમાં પુરુષો વિરુદ્ધ સ્ત્રીઓનું અદિલન થયું હતું. ધારાસભા પર ઈડાં ફેંકવા ત્યારે માંડ માંડ એમને મતાધિકાર મળ્યો. આપણા દેશમાં આવો કોઈ ઝઘડો નથી થયો, તો આ રીતે

રાજનીતિનું લોકનીતિમાં પરિવર્તન

પણ 'સાફ દેખાઈ' આવે છે કે દુનિયાના બીજા દેશો કરતાં આપણે સમાજ-શાસ્ત્રમાં આગળ છીએ.

આજની ખામીલરેલી ચૂંટણીની રીત

આમ છતાં આપણે આંખ મીચીને પશ્ચિમની પદ્ધતિ સ્વીકારી લઈએ છીએ એ નવાઈ જેવું છે. એનું પરિણામ શું આવશે એનો વિચાર પણ નથી કરતા ! આપણે ત્યાં ' પાંચ બોલે પરમેશ્વર 'ના ન્યાયે કામકાજ થતાં, ન્યારે પશ્ચિમમાં ચાર વિરુદ્ધ એકે અને ત્રણ વિરુદ્ધ બેએ કરાવ પાસ થાય છે. કોરટમાં કેસ ચાલે છે તેમાં પણ ત્રણ વિરુદ્ધ બેએ ચુકાદા અપાય છે ને ખૂનીને ફાંસીએ લટકાવાય છે. એને ફાંસીથી કાઢી દળવી સગા કેમ ન કરવી એનો પણ વિચાર નથી કરતા. આમ આ બહુમતીવાળો વિચિત્ર વિચાર આપણે પશ્ચિમ પાસેથી લીધો છે તે ખરેખર લખંદર છે.

સર્વોદય સંમેલનમાં ખુદ પંડિત નહેરુએ કહ્યું કે, " ચૂંટણીની પદ્ધતિ આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક અપનાવી છે છતાં એમાં જોઈએ તેટલી ખામીઓ છે અને એમાં સુધારો કરવો જરૂરી છે. " તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જે વસ્તુ લઈએ તે સમજી કરીને લેવી જોઈએ. ચૂંટણીનું આ ખૂલ દુનિયાના તમામ દેશોને માથે ચઢી બેઠું છે અને એનાથી કંઈક નુકસાન પણ પહોંચે છે. પણ હિંદુસ્તાન પર તો એનું પરિણામ ખૂબ જ દુઃખદાયક નીવડ્યું છે. રામ રામબોદન રાયથી માંડીને ગાંધીજી સુધીના બધાએ જ જે નાતિમેદ પર પ્રદારો દર્શાવતા અને જેની કમ્મર તૂટી ચૂકી હતી એ નાતિમેદ આ ચૂંટણીને લઈને ફરી વાર માથું ડાંચકવા માંડ્યો છે.

ક્રાંતિ પશ્ચાતીત જ હોય છે

સત્તા મારફતે કે પદ્ધતિ રાજનીતિ દ્વારા કદી પણ ક્રાંતિ થતી નથી. એ તો જન-માનસમાં જ થાય છે. એટલે એ તો પશ્ચાતીત જ હોવી જોઈએ. એ માટે સૌએ ખુલ્લા દીવે વાત કરવી જોઈએ. પણ આગ્રહાય તો એક પદ્ધતિના વિરોધી પણ હોઈ શકાય છે. આજના પંચીઓ જેમ રૌપ-પંચીઓની એકેય વસ્તુ અપનાવતા નથી એવો જ ભાર નિરરકાર આ પદ્ધતિના એકબીજાનો કરે છે. એમને અનંતો ~

પક્ષનાં પુસ્તકો જ વેદવાક્ય જેવાં હોય છે. ખીજના સાહિત્યને તો અડતા જ નથી. એમના વિચારો સંકુચિત હોય છે. આમ આ વાદોને પાપે દળ-બંધી તો હીક પણ દિવજબંધી ફેલાઈ રહી છે, અને દિવજબંધી એ દળજબંધી કરતાં ક્યાંયગણી ખરાબ છે. આવી હાલત હોય ત્યારે ક્રાંતિ રૂંધાય છે. એ લોકોને એટલું નથી સમજતું કે હવા પ્રસરાવવા માટે અવકાશ-પ્રુલ્થી જગ્યા જોઈએ. વિચાર-પ્રચાર માટે દિવ પ્રુલ્લાં હોવાં જોઈએ. પક્ષોની સમાજો થાય છે તેમાં અમુક અમુક જ પ્રકારના લોકો આવે છે અને એ લોકો ક્રાંતિને આગળ ધપવા જ દેતા નથી. પણ ભૂદાનના કામે લોકોના દિવમાં કંઈક શંકા જગાડી છે. હજુ જગ્યા ત્યાંથી સવાર કરીને લોક આ વાત સમજી જાય તો ધણું સારું.

કોઈ પણ મોટું આંદોલન જનશક્તિથી જ થઈ શકે. જરા અક્કલથી તો વિચારો કે પાર્ટી બાંધવાથી વિચાર સમજવામાં મદદ થાય છે કે પાર્ટી વગર ? બાબાએ પાર્ટી બાંધી હોત તો એનું આંદોલન શી રીતે ચાલત ? આજે તો એ બેઘડક ધેરેધેર જાય છે. હજાર હાથવાળા લગવાનને જગાડવા એ આજે નારદની જેમ ધર ધર ધૂમે છે. જ્યારે એથી ઊલટું પાર્ટીવાળા નાના મનના અને સંકુચિત દષ્ટિવાળા થઈ જાય છે. ભૂદાન એક પક્ષાતીત-પક્ષબાહ્યથી વેગળું આંદોલન છે. અને તેથી બધા જ એને સારું કામ સમજે છે. પક્ષાતીત પદ્ધતિથી જ ક્રાંતિ પાંગરવાની છે, સત્તાથી નહીં. જનશક્તિથી ક્રાંતિ થાય છે એટલી વાત જો સાબિત થશે તો રાજકીય વિચારોમાં એક ભૌલિક પલટો આવશે અને એકલા આપણા દેશને જ નહીં, આખી દુનિયાને નવો રસ્તો મળશે. આવી સર્વશક્તિ અને સ્વયંશક્તિ સમાજમાં ભરી પડી છે. અને એનું ઝરણું હવે છૂટથી વહેવા લાગ્યું છે એ આપણાં સારાં નસીબ છે.

પક્ષબેદને કારણે આજનો સમાજ વટિયાં વટિયાં થઈ ગયો છે. સતત રાજનીતિમાં જ માનવાવાળા જ્યોત્સનાઓ પણ આ વાન માનતા થઈ ગયા છે એ એક વિચારવાની વાત છે. એમના ફેરફાર પાછળ ઊંડા વિચાર અને ચિંતન છે. પ્રત્યક્ષ દર્શનથી એ આ નિર્ણય પર પહોંચ્યા છે અને જીવનદાન દીધું છે.

શાસનમુક્ત સમાજ લાણી

અખિલ ભારત સર્વ સેવા સંઘે એ વર્ષમાં દેશભરમાંથી પચ્ચીસ લાખ એકર જમીન ભેગી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એમનો આ સંકલ્પ જનતાએ ઉપાડી લીધો છે. હળવે જણ એ સંકલ્પને પાર પાડવામાં લાગી ગયા અને એ પાર પડી પણ ગયો. સંઘ પાસે કોઈ સત્તા, કાયદો કે અનુશાસન નથી. લોકોને એ સંકલ્પ સાચો અને અર્થવાળો લાગ્યો અને એમણે એ પૂરો કર્યો. આ પ્રસંગ પરથી લોકોને એક વિશ્વાસ બેઠો કે સત્તાના આધાર વગર પણ એક સંસ્થા કોઈ સંકલ્પ કરી શકે અને એ સંકલ્પ પાર પણ પડી શકે. લોક એની સફળતા સારું મંડી પડે છે. એના પરથી ખીછ પણ એક આશા બંધાય છે કે શાસનમુક્ત સમાજ અને પક્ષભેદથી વેગળ એવું રાજ્ય સ્થાપવું શક્ય છે. એ માટે જનશક્તિ જગાડવી પડશે. આ ભૂદાન-આદોલન પણ એના જ એક સાધન તરીકે શરૂ થયું છે.

મે ૧૯૫૪

અહિંસાના ત્રણ આધાર : સંયમ, અસ્તેય,
અસંગ્રહ

: ૨૮ :

આજે વૈશાખી પૂર્ણિમા છે. આજ દુનિયા આખીમાં અને ખાસ તો એશિયા ખંડમાં શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ-દિવસ ઉજવાય છે. શુદ્ધ ભગવાને દુનિયાને જે સંદેશો આપ્યો તે એમણે પોતાના જીવનમાંથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. એમણે જ્યારે આ સંદેશો આપ્યો ત્યારે હિંદુસ્તાનને દુનિયા સાથે કોઈ વિશેષ સંબંધ નહોતો. દુનિયાને તે વખતે એ સંદેશોનો એટલો ખપ પણ નહોતો. પણ આજે દુનિયા આખીને એ સંદેશોની જરૂર છે. એમનો સંદેશો આટલો છે : 'વેરથી વેર સમતું નથી, ક્રોધથી ક્રોધ સમતો નથી, જુઠાણથી જુઠાણું નાશ-પામતું નથી.' વેરથી વેર વધે છે અને ક્રોધથી ક્રોધ લાગે છે. માટે વેરનો સામનો ત્રેમથી, ક્રોધનો સામનો શાંતિથી અને અસત્યનો સામનો સત્યથી જ કરવો રહેશે.

આજે વિવેને શુદ્ધતા સંદેશાની ભૂખ છે

આજે દુનિયાને શુદ્ધતા આ સંદેશાની ખૂબ જ જરૂરત છે. આજે દુનિયામાં અસાંતિ અને અસમાધાન ફેલાયેલાં છે. દુનિયા આખી શાંતિ માટે વલખે છે પણ એ ક્યાંયથી મળતી નથી. આખી દુનિયામાં તાણાતાણી ચાલે છે ને સામસામે ભય વધી રહ્યો છે. એકબીજાથી અટ-ઊતર તાકાતવાળા દેશો એકબીજાથી ભયભીત છે. નાના દેશ તો જાણે બીએ જ છે એની તો વાત જ જવા દઈએ, પણ અમેરિકા અને રશિયા જેવા મોટા મોટા દેશો પણ 'ડરવા લાગ્યા છે. આ પહેલાં કોઈ દિવસ દુનિયા આટલી બાવરી બાવરી નહોતી દુનિયાના દેશોને એકબીજા વિષે ખબર જ નહોતી ત્યાં ડરવાની વાત તો ક્યાં જ રહી? પણ આજે તો દુનિયાને કોઈ એક ખૂણે જરા ઉચ્ચપાચવ થઈ કે આખી દુનિયા પર એની અસર પડે છે. વિજ્ઞાનને કારણે આમ બનવા પામ્યું છે. એટલે હવે તો અંતે જતાં થશે એવું કે વિજ્ઞાનને કારણે ક્યાં તો માણસ-જાત હિંસા ને વેર ખૂબ ખૂબ વધારીને પોતાનો જ નાશ કરી બેસશે અથવા તો આપણી અછલ ઠેકાણે આવશે અને માનવતા હિંસાના દુષ્ટ-ચક્રમાંથી છૂટશે. હવે વચલી હાલત ચાલે તેમ નથી. અને તેથી શુદ્ધ ભગવાનના નિર્વૈરતાના સંદેશાનો આજે ખૂબ જ ખપ છે.

વેરનાં કારણો ટાળીએ

પચાસ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં શુદ્ધ જ્યોતિ ઉજવાતી નહોતી પણ આજકાલ એ શરૂ થઈ છે. આનું કારણ શોધવા જવું પડે તેમ નથી, ભગવાન શુદ્ધતા સંદેશાની આજે ખૂબ જ ખપ છે એમ આપણને લાગે છે. એમનો એ ઉપદેશ કંઈ નવો નથી. ગીતામાં પણ કહ્યું છે “નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ...” નિર્વૈર બનવાનો આદેશ વેદોએ પણ આપ્યો છે. ભગવાન શુદ્ધ પહેલાંના સતોએ પોતાના જીવનમાં એને ઉતાર્યો હતો. આમ છતાં દુનિયાની હાલત ફેરવાઈ નહીં. કારણ, કોઈ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં નિર્વૈર બની ગયો તો લોક એને આદર-માન આપતા પણ એની વાતને

પહેવારુ નહોતા ગણતા. 'નિર્વેર થવું જોઈએ?' એની એ લોકો ના તો નહોતા પાડતા પણ એને આચરણમાં નહોતા ઉતારતા.

એમાં વાત એમ છે કે જ્યાં સુધી વેરઝેરનાં કારણો જાય નહીં ત્યાં સુધી વેર જાય નહીં. કોઈને ખૂબ તરસ લાગી ને એને ચોક્કસ સ્વચ્છ પાણી ન મળે તો એ ગંદું પાણી પણ પી લેવાનો. એને જોઈએ તો છે ચોક્કસ પાણી, પણ નથી જ મળતું તો ગંદું પાણી પીવાં પણ મેન તૈયાર થઈ જાય છે. એ જ રીતે દુનિયાને પણ વેરની જૂખ નથી. સમાજમાં આગ લાગે એવું કોઈ જાણી જોઈને માંગતું નથી. પણ દુનિયાના કેટલાં પ્રશ્નો છે, એ પ્રશ્નો શાંતિમય રીતે ઉકલતા હોય તો એ તો શાંતિમય રીતે આક્રમણ તૈયાર છે. પણ એ પ્રશ્નોનો શાંતિથી નિકાલ ન આવે તો પણ દુનિયા શાંતિ જળવી રાખે એમ તો ન બને. તેથી આપણે કોઈ એવી તરફથી શોધી કાઢવી જોઈએ કે જેથી શાંતિ સ્થપાય, શાંતિમય શક્તિ પેદા થાય અને દુનિયાના અત્યંત અધરા સવાલો ઉકલી જાય. આમ ક્યાં વગર દુનિયાનો વિશ્વાસ અહિંસાની શક્તિ પર એસે તેમ નથી. એ વિશ્વાસ એસે એટલા સારુ જ આપણે આ જૂઠાનયન આદર્યો છે.

વિજ્ઞાને આજે આપણને નાના મટાડી મોટા કરી મૂક્યા છે. જૂઠાનયન એ નિર્વેરતાની પદ્ધતિથી સવાલો ઉકેલવાની કોશિશ છે. શાંતિની શોધ માટે આ આદાલત આવે છે. શાંતિમાં રહેલી શક્તિને એ શોધે છે. તેથી જ આપણે ગામે ગામે જઈએ, લોકોને પ્રેમથી સમજાવીએ છીએ અને જૂમિહીનો માટે જમીન માંગીએ છીએ. જૂમિહીનોને આ રીતે જમીન મળશે તો શાંતિ જળવાઈ રહેશે. બાકી આપણે ઠાલા ઉપદેશ જ દેતા રહીએ કે 'શાંતિ જળવો, નિર્વેરતાથી રહો.' તો શાંતિ શી રીતે જળવાશે? આજ સુધી તો આપણે બીજાઓ પાસેથી પડાવી લેતા હતા, સંકુચિત ભાવના રાખતા હતા. પણ આવી સંકુચિત ભાવના વિજ્ઞાનને શોભે તેવી નથી. વિજ્ઞાને એ સંકુચિતતા ધટાડી નાંખી છે. બુદ્ધિ તો વ્યાપક થઈ પણ હજી હૃદય સાંકડું જ રહ્યું છે. તેથી 'આપવધી નિર્વેરતા આવશે' એનું શિક્ષણ દરેકને મળવું જોઈશે. એ વિના ભગવાન બુદ્ધનો સંદેશો ફેરો જ રહેવાનો, એનો અમલ નહીં.

ત્રણ આંધાર : સંયમ, અસ્તેય, અસંગ્રહ

લગવાન બુદ્ધ, મહાવીર અને બીજા જ્ઞાની પુરુષોએ અહિંસાની સાથે સાથે બીજીં પણ વાતો કહી છે. એમણે અહિંસાની સાથે સાથે અસ્તેય (ચોરી ન કરવી), અપરિગ્રહ (સંધરો ન કરવો) અને સંયમ પણ રાખવા કહ્યું છે. એ વગર અહિંસા અને સમાજ-રચના ટકી ન શકે એની એમને પાકી ખાતરી હતી. હું જેમ જેમ વિચારું છું તેમ તેમ મને એમાં એમની લાંબી સૂઝ દેખાય છે. આપણે સંયમ ન પાળીએ અને ભોગ-વિલાસમાં ડૂબીએ તો દુનિયા માટે કપરો સવાલ આવીને બિભો રહે અને માણસ માણસને કાપવા લાગે. આજે લડાઈમાં તો જરાયે ખટકા વગર માણસની કતલ થાય જ છે, પણ કાલ બિહીને કોઈ ડોક્ટર કહેશે કે માણસનું તાણું માંસ પુષ્ટિકારક હોય છે, તો લોક માણસનું તાણું માંસ પણ ખાવા લાગશે. ભોગ-વિલાસ વધશે તો સંખ્યાસુર પેદા થશે. પુરાણોમાં અનેક અસુરોનું વર્ણન આવે છે. વસ્તી વધી પડશે તો માણસ માણસને ખાવા લાગશે. તમે સાંભળ્યું હશે કે પશુઓમાં કેટલાંક પોતાનાં બચ્ચાં ખાઈ જાય છે. હું માનું છું કે મનુષ્ય પોતાના ભોગ-વિલાસ નહીં છોડે તો એની પણ એ જ દશા થવાની છે. તેથી જો અહિંસા લાવવી હશે તો સંયમ જાળવવો જરૂરી છે.

બીજી વાત છે અસ્તેય એટલે કે ચોરી ન કરવાની. આ વાત આપણે અમુક હદ સુધી તો અજાણી છે. કાયદો જેને ચોરી કહે છે એવી કોઈ ચોરી કરે તો તેવા ચોરને આપણે પકડીને જેલમાં પૂરીએ છીએ. પણ કાયદામાં જ ચોરી નથી ગણાવાઈ એવી ચોરી આપણે રોકતા નથી. વધારે પડતો ખજાનો, વધારે પડતો નફો, વ્યાજ, દલાલી એ બધું પણ આખરે તો એક જાતની ચોરી જ છે. એટલે આપણે એમાંથી પણ છૂટવું જોઈએ. સંધરા પર પણ કાળૂ હોવો જોઈએ. સંધરો ફાવે તેમ વધે અને અહિંસા પણ વધે એ બન્ના જોગ નથી. લોક પૂછશે કે રેડિયો, લાઉડ સ્પીકર એ બધું સંધરો નથી શું? ના, જો આખા સમાજની સંપત્તિ વધતી હોય તો એમાં હિંસા નથી. પણ બીજાને લૂંટીને પોતાનાં

અહિંસાના ત્રણ આધાર : સંયમ, અસ્તેય, અસંગ્રહ

ધર ભરે તો એમાં હિંસા થાય છે. આખો સમાજ લક્ષ્મીવાન થાય તેમાં તો આપણે રાજ ન છીએ. પણ તમે લક્ષ્મીવાન કેને કહેશો ? ધારો કે આખો સમાજ ખીડી ફૂટે છે, દરેક વ્યક્તિ રોજની એક રૂપિયાની ખીડી-સીગરેટ ફૂટે છે તો એ કંઈ સારું નથી. ખીડી-સીગરેટની આવી સમૃદ્ધિ વધી પડે તો તેથી એમ્બર્થ વધ્યું-સંપત્તિ વધી એમ ન કહેવાય. સારી વસ્તુઓ વધવાથી જ જીવન સમૃદ્ધ બને છે. ખીજા પાત્રી ન શકે એવી રીતે વસ્તુઓ હું લઈ લઉં એ સંધરો છે, ગુનો છે. મોટે ભાગે બધી વાતમાં સૌ પોતપોતાનું જ તાકે છે, ખીજાનો તો વિચાર ન નથી કરતા. તેથી જ અહિંસાની સાથે અસંગ્રહ, અસ્તેય અને સંયમ જોડી આપીએ તો જ એ ટકી શકશે.

પૃથ્વીના રખેવાળને છઠ્ઠો ભાગ

શાસ્ત્ર કહે છે કે જમીનના રખેવાળને છઠ્ઠો ભાગ આપવો જોઈએ. હું માનું છું કે આજે પૃથ્વીનું રક્ષણ મનુષ્ય જ કરે છે. બધો જોળો એને જ માથે છે. એ લોકો જ દુનિયાના નાથ અને જગતના તાત છે. ગાંધીજીએ એમને આ નામ આપ્યું હતું. એટલે મનુષ્યને છઠ્ઠો ભાગ મળવો જરૂરી છે. "इदं तैमित्तः सर्वो येषां साग्वे स्थितं मनः।" જેમણે આ જ નિંદગીમાં સામ્યભાગ સાધ્યો તેણે આ જ નિંદગીમાં સંસારને છડ્યો. ગુલરીદાસે કયું છે :

‘કો જાને કો જૈદે જમપુર, કો સુમપુર વરપામ કો ।
 ગુલરીદિં સહુત મલો હામત, જગ-જીવન રામ-ગુલામ કો ॥’

કોણ જોવા ગયું છે કે કોણ સ્વર્ગે ગય છે ને કોણ નરકે ગય છે ? તેથી એ તો આ જ નિંદગીમાં ભગવાનના દાસ બનીને રહેવાનું પસંદ કરે છે.

જીવનદાન માટે આહવાન

આ આંદોલન આ જ લોહને-પૃથ્વીને સ્વર્ગ બનાવશે. વિજ્ઞાનની સાથે અહિંસાને જોડી દઈએ તો આપણે આ જ દુનિયામાં સ્વર્ગ ખડું કરી શકીએ. બુદ્ધાનપદા સૌને સારું છે. એનું નામ જ ‘સર્વોદય’ છે. આ

સર્વોદય ક્યે દહાડે આવશે? યતિ-સંઘ, ભિક્ષુ-સંઘ, ભગવાન બુદ્ધના અનુયાયીઓ વગેરે નીકળી પડ્યા હતા તેમ જીવનદાનીઓ નીકળી પડશે ત્યારે આ કામ થવાનું છે. ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ સમજી ગયા હતા કે હમરો મરજીવા ભિક્ષુઓના સંઘ જ્યારે દેશમાં ફરશે ત્યારે આ કામ થવાનું છે. ભગવાન બુદ્ધ તો કહેતા પણ કે 'નનિકતે રમન્તિ.' શાની હોય તેને ધરમાં ગોઠવું નથી. એમને તો રખડવામાં ઉત્સાહ આવે છે. એ લોકો નિરંતર ફરે છે, સેવા કરે છે, રાગદ્વેષ, નિંદા-સ્તુતિ, માન-અપમાન એ બધું ભગવાનને ચડાવીને કામ કરે છે. તેવી જ રીતે આજે પણ લોકો જનસેવા સારુ, 'बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय' નહીં પણ 'सर्वहिताय, सर्वसुखाय'—સૌના કલ્યાણ સારુ, સૌના સુખ સારુ નીકળી પડશે ત્યારે જ આ કામ થવાનું છે. તમારે અહિંસક સમાજ-રચના જોઈતી હશે તો જીવનદાનીઓ નીકળી પડે એ જરૂરનું છે.

બોધગયામાં આના પણ શ્રીગણેશ મંડાયા છે. તથાગતને જે બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું ત્યાં ગાંધીજીને માનનારા ભક્તો ભેગા મળ્યા હતા. એમને એક પ્રેરણા થઈ અને જીવનદાન શરૂ થયું. એની શરૂઆત તમારા પ્રિય નેતા જયપ્રકાશજીએ કરી હતી. નવો સમાજ રચવા માટે આ આંદોલન શરૂ થયું અને આ પ્રવાહ એમાંથી ચાલ્યો. હવે આગળ ઉપર અહિંસાના પાયા પર સમાજ-રચના કરવાનું આંદોલન જોશબેરથી ચાલશે. શીપજી વગરનો અને શાસનચુકત સમાજ રચવાની ભગવાનની ઇચ્છા મને સ્પષ્ટ વરતાય છે. મારું આહ્વાન છે કે જેમના જીવનમાં કંઈક તત્ત્વ હોય, જેમના શરીરમાં પ્રાણ હોય, જેમની બુદ્ધિમાં વિવેક હોય એ આ કામમાં મંડપલાવે અને ભગવાનના આશીર્વાદ પામે.

મોહનિયા, તા. ૧૬-૫-૫૪

ચોરી અને સબ્જ

મને કોઈક સવાલ પૂછ્યો કે ‘આજકાલ ચોરી, ખૂન, ધાડ વધતાં જાય છે તો એને રોકવાનો શો ઉપાય ? આપું સાંભળીને મને નવાઈ નથી. લાગતી, બિલકુલ નવાઈ તો એ વાતની લાગે છે કે આજની હાલતમાં આટલા ઘોડા અપરાધ કેમ થાય છે ! અપરાધ ઘોડા થવાનું કારણ એ છે કે અહીંના અલભ્ય-ગામડિયાઓના લોહીમાં સભ્યતા છે. અને તેથી જ અહીંના લોકો સ્વભાવે શાંત, સૌમ્ય અને સંયમશીલ છે.

અહિંસાની શક્તિ

હસ બાર વર્ષ પરની વાત છે. બંગાળોના દુકાળમાં લાખો માણસ મરી ગયું. એ દિવસોમાં અમે જેલમાં. તે વખતે ત્યાં કેટલાક ભાઈઓ કહેતા કે ‘આપણા દેશની એટલી બધી પડતી થઈ છે કે લાખો લોકો એમનેમ જ મરી ગયા ! બીજો દેશ હોય તો લોકો ચોરી કરે ને ધાડ પાડીને અનાજ લૂંટી જાય.’ આ સાંભળીને મારું તો મન એવેન થઈ ગયું. રાતે મને તો બિંધ ન આવે. મને થયું, ‘ખરેખર આપણી પડતી થઈ છે ?’ અંદરથી અવાજ આવ્યો, ‘ના, ના, એમ નથી.’ આપણા દેશનાં અપિમુનિઓ અને સતોની આપણને શીખ છે કે આપણે તો મરવા જ પડ્યા છીએ તો પછી જે જીવે છે એમને શા સારું સતાવવાં ? આપણા દેશનો આ એક મોટો ગુણ છે. પ્રાચીન કાળથી આપણને આ મર્યાદા શીખવાઈ છે. બંગાળમાં જે લોકો મર્યા તે પણ ભગવાનનું નામ લેતાં લેતાં ગયા હશે. આ નજીવાઈ નથી. આમાં તો અહિંસાની, સત્યાગ્રહની શક્તિ રહેલી છે. આપણે મરીએ તો લલે પણ બીજાને દુઃખી નહોં કરીએ. વેળી લેવું એ જેમને મારે સહજ છે એમનામાં અહિંસાત્મક પ્રતિકાર-સામનો કરવાની શક્તિ સહજ જ પેદા થાય છે.

ચોરીની સબ્જ

આજકાલ કેટલાક લોકો કામ ન મળતું હોવાથી ચોરી કરે છે. એ લોકો પોતાના બાળબચ્ચાંનાં પેટ ભરવા સારું ચોરી કરે છે. એમને પકડીને

ન્યાયાધીશ સામે ઊભા દરે છે ત્યાં ન્યાયાધીશ એમને બે કે ત્રણ વર્ષની સજા ફટકારે છે. પણ ખરી રીતે નોંધ એ તો સજા થાય છે એનાં બૈરી-છાકરોને, કારણ કે પેલાને જેલમાં રોકવા મળી જ રહે છે. મારે જો ન્યાય તોલવાનો હોય તો હું જુદી જ જાતની સજા કરું. પહેલાં તો સારી પેટે તપાસ કરું. સાબિત થાય કે ફલાણુ ફલાણુએ ચોરી કરી છે તો પછી હું એને કહીશ કે, 'તે' ચોરી કરી છે માટે તને ત્રણ એકર જમીનની સજા, ત્રણ વર્ષની નહોં. એ જમીન પર સારી પેટે રળાને તારાં બાળખડ્યાંનું પોપણુ કર.' મને તો લાગે છે કે આવી સજાઓ કરવામાં આવે તો ચોરીઓ થતી અટકી જાય.

આજના સમાજમાં એક વિચિત્ર ન્યાય ચાલે છે. આમતેમ થોડા અમસ્તો હાથ મારીને ભાગનારને 'ચોર' કહે છે, અને સંધરો કરવાવાળાને પ્રતિષ્ઠા અપાય છે. વિચાર કરવા જેવી વાત છે કે તાળાં-ફંચી વધે છે તેમ તેમ ચોરી પણ વધે છે. અમેરિકાના પહેલા પ્રમુખ જ્યોર્જ વોશિંગ્ટને પોતાની ડાયરીમાં એક વાક્ય લખ્યું છે : 'Fence is a temptation to jump' એટલે કે વાડ બાંધો એટલે કૂદવાની લાલચ જ થવાની. સમાજમાં ચોરી ન થાય એવી આપણી ઇચ્છા હોય તો આપણે જમીનની વહેંચણી કરીને સૌને કામ આપવું પડશે. આમોઘોગ વગર બંધાને કામ આપવું અશક્ય છે. તેથી તો આપણે એકલા 'રામ'નું નામ નથી લેતા પણ 'સીતારામ' કહીએ છીએ. સીતા એટલે જમીનની વહેંચણી અને રામ એટલે આમોઘોગ.

ઉપરાંત આપણું ચિંતન પણ સુધરવું જોઈએ. સંધરો કરવો એ પાપ છે, શરીર-અમ ટાળવો એ પાપ છે. આવા વિચાર સમાજમાં પાકા બંધાવા જોઈએ. થોડું કામ કરીને વધારે લે, કશી જાત-મહેનત કર્યા વગર કાઢના ઘરમાં ધૂસીને હજાર રૂપિયા તફાવે તેને આપણે 'ચોર' કહીએ છીએ. પણ તો પછી ન્યાયાધીશ, પ્રોફેસર વગેરેને પણ ચોર જ ગણવા જોઈએ કારણ કે એ લોકો માંડ ત્રણ ચાર કલાક કામ કરે છે અને ખૂબ મોટા પગાર ઉપાડે છે. એટલે પરસેવો પાડીને રોકલો રળનારા મજૂર અને

કાંતિનો ત્રિકોણ

બેઠતને બાદ કરતાં આપણે બધા ચોરમાં જ ખપીએ. તેથી એકે એક જાણે.
 મત લેવું જોઈએ કે કંઈ ને કંઈ ઉત્પાદક પરિશ્રમ કર્યા વગર નહીં ખાઈએ.
 પકડિહાર, તા. ૧૯-૬-૧૯૫૪

: ૩૦ :

કાંતિનો ત્રિકોણ

હું ત્રણ ત્રણ વર્ષથી ક્યાં જ કરું છું. આમ છતાં ક્યાં કરવા મારેનો
 મારો ઉત્સાહ વધતો જ જાય છે. આમ શી રીતે થઈ શક્યું? કારણ કે
 બુદ્ધાનયજ્ઞના મૂળમાં એક તત્ત્વજ્ઞાન પડેલું છે. જેને એનું દર્શન થાય છે
 તેને એમાંથી રસ મળતો જ રહે છે. આ ઝાડવાં અહીં વર્ષોથી ઊભાં
 છે. એમને પેટાળમાં રસ મળ્યા કરે છે તેથી તાપમાં પણ એ સુકાતાં
 નથી. એટલું જ નહીં, માથે સૂરજ જેમ વધારે તપે તેમ વધારે જ
 લીલાં થતાં જાય છે. વાત એ છે કે અંદરથી રસ મળતો હોય છે ત્યારે
 બહારનો તાપ સતાવી શકતો નથી. તેવી રીતે અંદરથી તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ
 મળતો રહે છે ત્યારે તપસ્યાથી ઉત્સાહ વધતો જ જાય છે અને તકલીફ
 લાગતી નથી.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવનો આલેખ

હમણાં મેં જાપામાં એક સમાચાર વાંચ્યા. ઉત્તર પ્રદેશની બુદ્ધાન-
 સમિતિના સભ્ય આચાર્ય નરેન્દ્રદેવે કહ્યું કે 'બુદ્ધાન કામ તો સારું, પણ
 એની પાછળ કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન નથી.' હવે આનો શો જવાબ વાળું? એટલું
 જ કહું કે એની પાછળ તત્ત્વજ્ઞાન ન હોત તો ત્રણ વર્ષમાં બાબાના
 ટાંટીયા લીલા પડ્યા હોત. પણ બાબાના ટાંટીયા લીલા પડ્યાને બદલે
 એમાં તો જોર જ આવતું જાય છે. કોઈ જેવો તેવો મામૂલી વિચાર
 પકડીને કોઈ માણસ કામ કરવા બેસે તો થોડા વખતમાં જ થાક્યાના
 ગાઉ ગણવા માંડે છે. પણ જ્યાં વિચાર ઊડે છે ત્યાં ધીમે ધીમે કામની
 ઝડપ વધતી જાય છે. રોજ રોજ નવા વિચારો સ્ફુરે છે, રોજ નવી કુંપળો
 ફરે છે. તમે જાણો છો કે બુદ્ધાનયજ્ઞમાંથી સંપત્તિદાન નીકળ્યું, શ્રમદાન

નીકળ્યું ને હવે જીવનદાન પણ નીકળ્યું. આ બધા ભૂદાનવચના નવા નવા ફાંટા છે. વધતે વધતે એ એટલું વધવાનું છે કે જેટલાં રચનાત્મક કામો છે તે બધાં એમાં સમાઈ જવાનાં છે. એટલું જ નહીં, સમાજ-જીવનનાં બીજાં જે કંઈ નૈતિક અંગો છે તે પણ એમાં સમાઈ જશે. આના મૂળમાં જો કંઈ જગત્તું તત્ત્વજ્ઞાન ન હોત તો આ બધું ન થાત.

આચાર્ય નરેન્દ્રદેવે એમ તો નથી કહ્યું કે હૃદય-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા નકામી છે. હા, એમણે એટલું જરૂર કહ્યું છે કે એ તો વર્ગ-સંઘર્ષમાં માનનારા છે, અને માત્ર હૃદય-પરિવર્તનથી કામ સરસી એવું એ માનતા નથી. એનો અર્થ, તો એટલો જ થયો કે એક જાણુ મનમાં પાકી ગાંઠ વાળીને બેસી ગયો છે. એમણે જે ગાંઠ વાળી છે તે કાર્મિક અનુભવને આધારે જ વાળી હશે. પણ સૃષ્ટિમાં નિત નવા અનુભવો થતા હોય છે. ક્રાંતિની પ્રક્રિયાઓ જુદી જુદી જાતની હોય છે. અને જેની નવી નવી જાતની પ્રક્રિયા હોય તે જ ક્રાંતિ કહેવાય. એની પ્રક્રિયા પહેલેથી પાકી કરાવી રાખેલી હોય તો એ ક્રાંતિ ક્રાંતિ જ નથી.

ક્રાંતિનો ત્રિકોણ

મારું કહેવું આમ છે, વર્ગ-સંઘર્ષથી જ ક્રાંતિ થાય એવી જેમણે ગાંઠ વાળી છે એ પણ જો મગજના દરવાજા ખુલ્લા રાખે તો હૃદય-પરિવર્તન અને વિચાર-પરિવર્તનથી પણ ક્રાંતિ થઈ શકે છે એવો પણ અનુભવ એમને થાય. મોઢમાં ફસાયેલાનું હૃદય-પરિવર્તન કરવું પડે છે અને સજ્જનોનું વિચાર-પરિવર્તન કરવું પડે છે. બન્ને મળીને ક્રાંતિની પૂરી પ્રક્રિયા બને છે, અને આપણો એ જ કાર્યક્રમ છે. એક તરફથી આપણે વિચાર સમજાવીએ છીએ અને બીજી તરફથી આપણું તપ થાય છે. સમજાવટથી વિચાર-પરિવર્તન થાય છે અને તપથી હૃદય-પરિવર્તન અને એ બેની સાથે જ, એ બેના પરિણામ સ્વરૂપે જ એક ત્રીજી વાત એની મેળે ઘડાઈ આવે છે, તે છે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન. આમ ક્રાંતિનો ત્રિકોણ રચાય છે. તમે પૂછી શકો કે પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન મારે શું કરવું જોઈએ ? કેટલાકે એમ માને છે કે કાયદાથી આવું પરિવર્તન થશે, પણ

ક્રાંતિનો ત્રિકોણ

તો પછી કાયદો કરવા શું કરવું પડશે? સત્તા શી રીતે હાથ કરીશું? એ જ રીતે ને કે લોકોને સમજાવીશું, એમનું વિચાર-પરિવર્તન કરીશું અને એમ સત્તા હાથ કરીશું? લોકચાલીમાં આ સિવાય બીજો રસ્તો ન હોઈ શકે. આમ અંતે વિચાર-પરિવર્તનવાળો જ માર્ગ બાકી રહે છે.

અસહકારનું શસ્ત્ર

વળી આપણી પાસે તો વિચાર-પરિવર્તન ઉપરાંત હિંસા-પરિવર્તનનો એટલે કે તપસ્યાનો પણ રસ્તો છે. તપસ્યાના કેટલાયે પ્રકાર હોય છે. ગામેગામ પગપાળા કરવું એ પણ તપસ્યાનો એક પ્રકાર છે. એનાથી આપણે લોકોને સમજાવી શકીએ કે પાપમાં ભાગીદાર ન બનશો. આજે ઠેકઠેકાણે, કબજા છોડાવવાનું ચાલી રહ્યું છે. કબજા છોડાવવા એ પાપ છે એ વાત આપણે જમીનદારોને ગળે ઉતારી શકીએ. આમ છતાં એ ન સમજે તો પછી અસહકારનો માર્ગ રહે છે. જનતા એમના કામમાં સાથ નહીં આપે. આપણી પ્રક્રિયામાં અસહકાર અને સત્યાગ્રહ પણ આવી શકે. એમાં કાયદો પણ આવી શકે. હું એ પણ માનવા તૈયાર છું કે જનતા નિરાશ થાય તો લોહિયાળ ક્રાંતિ પણ થઈ શકે. પણ એક ચોથી વાત પણ થઈ શકે, બૃહાનપત્તથી પણ આ સવાલનો ઉકેલ આવી શકે-હા, બધા કાર્યકર્તાઓ ચારે બાજુથી આમાં મંડી પડે અને લોકોને વિચાર બરાબર રીતે સમજાવી દે તો. અને જનતાનો મને જે કંઈ અનુભવ થયો છે તે પરથી હું કહી શકું કે આ વાત જરા પણ અશક્ય નથી. અને એ જ આશાએ હું તો કામ કર્યું જાઉં છું.

અમે કાયદા આડે આવતા નથી

પણ ધારો કે એ રસ્તો ન ફાળ્યા. તો પછી તીવ્ર માર્ગ બાકી રહે છે. એમાંથી લોહિયાળ ક્રાંતિનો રસ્તો એ તો કોઈ રસ્તો જ નથી, અને નથી તો એ કોઈ ક્રાંતિ. પછી વિચારવા જેવા બે જ માર્ગ બાકી રહે છે: એક તો કાયદાનો ને બીજો અસહકારનો. અમે કાયદા આડે હાથ દેતા નથી. કાયદો ભણે થતો, પણ કાયદાનો ટોંગ ન થાય. કાયદો અસરકારક થવો જોઈએ. કોઈ માટી સત્તા હાથ કરીને કાયદો કરવા માગતી હોય તો

આડે અમે નથી આવતા. દરેક પાર્ટી એ તો સ્વીકારશે જ કે આ આંદોલનથી કાયદો કરવામાં બળ પુરાશે.

કાયદાની વાત થાય છે ત્યારે મથાળું (સીડિંગ) બાંધવાની વાત મારે છે, બીજાં બીજાં લક્ષણં નીકળી પડે છે અને એમાં જ સમય ગોવાઈ જાય છે. અને ત્યાં સુધી તો લોકો જમીન વગેસગે કરી નાંખે છે. હમણાં જ હૈદરાબાદમાં કાયદો થયો. એ કાયદા પ્રમાણે એક જાણ સોથી સવાસો એકર જમીન ચોમાસુ ખેતીની રાખી શકે. ત્રણ વર્ષ પર હું તેલંગણામાં ફરતો હતો. તે વખતે આ કાયદાની વાત ચર્ચાતી હતી. લોકોએ તો તે જ વખતની જમીન વગેસગે કરી લીધેલી. પૈસાદાર લોકો વખત વરતીને ચાલનારા હોય છે. જેમની પાસે દોલત છે, જમીન છે એમનામાં અડકણ પણ હોય છે. એટલે કાયદો કરવો જ હોય તો એવો કરો કે સામાવાળા તમને બેવડુંકુળાવી ન જાય.

પ્રેમ એ અસરકારક દારૂગોળો છે

હવે બાકી રહ્યા અસહકાર અને સત્યાગ્રહ. આ રસ્તો ન્યાય અને ધર્મનો છે. એમાં કોઈ જાતનો દ્વેષ નથી. દ્વેષથી સત્યાગ્રહ અને અસહકારની શક્તિ ઘટે છે. એટલે દેખાણો અસહકાર એ હવાઈ ગયેલો દારૂગોળો છે. અસરકારક દારૂગોળો તો પ્રેમ જ છે. સત્યાગ્રહની શક્તિ પ્રેમમાં જ છે. જેટલો પ્રેમ તેટલો સત્યાગ્રહનો અધિકાર. હું તો એટલે સુધી કહું કે જેનાથી દ્વેષ જન્મે એ સત્યાગ્રહ જ નથી. દેટલાક સત્યાગ્રહને ધમકી સમજે છે. તો પછી પ્રેમને જ ધમકી ગણવી પડશે. આજના જમાનામાં બંદૂક ને રૂપિયાથી ધમકી અપાય છે. પિસ્તોલની સત્તા ચામે છે તેવી જ રીતે મૂડીવાદીઓએ પૈસાનો પણ જાદુ ચલાવ્યો છે. એ ખેડૂત પાસે જશે ને દસ રૂપિયાની નોટ કાઢીને સામે ધરશે, અને ખેડૂત પણ ગભરાઈ જઈને એને ધી-માખણ કાઢી આપશે.

પણ પિસ્તોલ ને પૈસાને ઠેકાણે પ્રેમની શક્તિ ધણુખરું સહકારના રૂપમાં અને ખાસ પ્રસંગે અસહકારના સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. મા બાળકને પ્રેમથી ખવડાવે છે અને ક્યારેક એને ઠેકાણે લાવવા તમાચો પણ ચોડી દે છે. પણ

ક્રાંતિનો ત્રિકોણ

આજકાલ જાણે છે કે એ પ્રેમનો તમાચો છે. તમાચાની જ વાત નીકળી તો એ પણ કહી દઉં કે કોઈનું અનાજ બીજના ધરમાં જોડી રીતે દબાવી એકા હોય તો એને લૂટવાનું અહિંસાની મર્યાદામાં આવી શકે. શુદ્ધેવશ્યે કૃષ્ણ ભગવાનની ચોરીના ગીતો ગાયાં છે. ગાંધીજીના જમાનામાં 'કુ'ગળીચોર' પણ ગૌરવવાળું ગિરુદ બની ગયું હતું. આ તમામ વસ્તુઓનો પ્રેમમાં સમાવેશ થાય છે. આટલો પ્રેમ પેદા કરવા માટે ઘેરઘેર જવું અને સમજાવવું જોઈએ. આ બધું થઈ શકે તો ધણાખરા લોકો તો જમીન આપી જ દેશે. અને ધારો કે ન જ આપી તો પણ આપણી પાસે જીમ્ હથિયારો પડ્યાં જ છે. પણ આપણાં હથિયારો જ એવાં છે કે સામાવાળાને તકલીફ આપવાને બદલે એમની હૃદય-શુદ્ધિ કરે છે.

કાર્યકર્તા આત્મવાદી બને

બૂદ્ધનયત્રની પ્રક્રિયામાં શું શું આવે છે તેનું મેં વર્ણન કર્યું. પણ એટલામાં પૂરેપૂરો વિચાર આવી જતો નથી. આપણા કાર્યકર્તાઓએ આત્મવાદી બનવું જોઈએ. આપણે આત્મવાદી નહીં હોઈએ તો આપણું બૂદ્ધાનનું તત્ત્વજ્ઞાન વૃદ્ધી પડશે. આત્મવાદીનો અર્થ એ કે દરેકમાં આત્મા વસેલો છે અને તેથી દરેકનું હૃદય-પરિવર્તન થઈ શકે તેમ છે. મનુષ્યના હૃદયમાં એકબીજા માટે સહાનુભૂતિ પડેલી હોય છે. અહીં કોઈને વીંછી કંપ માટે તો આપણાથી મગ વાળીને એસી નહીં રહેવાય. એનું કારણ એ છે કે માણસના હૃદયમાં કોઈકે એવી વસ્તુ પડેલી છે જેનો તાર બીજના હૃદયને જોડેને અડે છે. આમાં જે ન માનતો હોય તેને માટે હૃદય-પરિવર્તન અને બૂદ્ધાન પણ નકામું છે. આપણે જો માનતા હોઈએ કે દરેકમાં આત્મા રહેલો છે તો હૃદય-પરિવર્તન, વિચાર-પરિવર્તન અને એ બંનેના મેળમાંથી પરિસ્થિતિ-પરિવર્તન-આમ ક્રાંતિની ત્રિકોણાત્મક પ્રક્રિયા ટકી શકશે. બૂદ્ધનયત્રના મૂળમાં આ બધો વિચાર ભરેલો છે. આપણે જીલાનગેડીમાં કે ખંડન-મંડનમાં ન પડતાં આપણા પોતાના વિચારની સફાઈ કરી લેવી જોઈએ.

કેટલીક બહેનોએ કૂવા કરાવવા ધરેણાં દાનમાં આપ્યાં છે. મને એથી આનંદ થયો. ખરી રીતે તો ધરેણાંએ બહેનોને દબાવી મારી છે. બહેનો ધરેણાંને લઈને છેક ડરપોક બની ગઈ છે. પુરુષોએ એને પોતાની બેંક બનાવી મૂકી છે. એ બધું પોતાનું ધન એના પર ભેગું કરે છે. પછી જેમ ધનને પેટીમાં પૂરીએ છીએ તેમ બહેનોને પણ પડદા પાછળ પૂરે છે. અરે, સંસ્કૃતમાં તો સ્ત્રીનાં વખાણ કરતી વખતે એમને ‘બીરુ’ કહે છે. આ બીરુતા-ડરપોકપણું એ ધરેણાંને લઈને છે. એટલે બહેનો ધરેણાં આપે છે ત્યારે કૂવો કરાવાશે એટલાનો જ મને આનંદ નથી થતો, પણ એમ કરવાથી બહેનો એમનું બીકણુપણું પણ છોડી શકશે તેનો મને ધણો આનંદ થાય છે.

એક વાર ધરેણાં આપી દીધાં પછી ફરી એ ન જ પહેરવાનો નિશ્ચય કરો. ધરેણાંને ક્યારા તોલે ગણીને ફેંકી દો. એનું દાન નહીં પણ ત્યાગ કરો, કારણ કે દાન તો સારી વસ્તુનું થાય, ક્યારાનું નહીં. ક્યારાનો તો ત્યાગ થાય. આ ધરેણાં તમને દબાવી મારે છે માટે એ આપી દો. અમને ધરેણાં નહીં મળે તો તેથી અમારું કામ અટકી બેસવાનું નથી. પણ સ્ત્રીઓ ધરેણાં આપશે તો દેશનું કામ તો થશે જ, સાથે સાથે એમનું કામ પણ થશે. એનાથી બહેનો બહાદુર બનશે અને બીકણુપણું છોડી શકશે. તો આનાથી બેવડું કામ સરે છે.

સર્વોદયના કાર્યક્રમોમાં બહેનોના કાર્યક્રમનું એક વિશેષ સ્થાન છે એમ મારું માનવું છે. એ કાર્યક્રમ યોગ્ય રીતે ધરાવવામાં આવે તો એનાથી સમાજ ધણો બદલાઈ શકે. અને તેથી હું એને મહત્વ આપું છું.

ક્રાંતિ સારુ બહેનો વૈરાગ્ય-સંપન્ન બને

કેટલીયે વાર હું કહી ચૂક્યો છું કે શિક્ષણની જોટલી જરૂર પુરુષોને કે તેટલી જ સ્ત્રીઓને પણ છે. એકલા હિંદુસ્તાનમાં જ નહીં, દુનિયા બાપીમાં આજે સ્ત્રીઓનું ક્ષેત્ર જાણે બંધાઈ ગયું હોય એવું થયું છે. ફરતી અને સામાજિક નીતિ-નિયમોને કારણે કેટલીક વાડો બની થઈ ગઈ છે. પરંતુ ખરી રીતે તો જે બહેનોએ સમાજમાં જઈને કામ કરવાનું છે તેમને ઉત્તમ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. એ શિક્ષણ સુખનું કે ભોગનું નહીં હોય, પણ જીવન-શિક્ષણ હશે. મને તો ગડ બેસી ગઈ છે કે શંકરાચાર્ય જેવી કે એનાથી પણ ચાર ચંદ્રવા ચક્રે એવા આત્મજ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન થઈને બહેનો બહાર પડશે ત્યારે જ દેશમાં ક્રાંતિ થશે. ભગવાનને જે હિંદુસ્તાનનું લઘુ કરવું હશે તો મને તો ખાતરી છે કે આવી બહેનો જરૂર બહાર પડશે.

હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓ આડે આવતી અડચણો

હિંદુ સમાજમાં બહેનો બહુ પાછળ છે. કાયદા અને સામાજિક અડચણો ઉપરાંત આધ્યાત્મિક વિચારોની પણ અડચણો છે. એક એવા પણ જમાનો હતો કે જ્યારે સ્ત્રીઓને વેદ શીખવાનો અધિકાર નથી એવું કહેવાતું. પણ આજ પુરુષને પણ એ અધિકાર નથી ખપતો. આજે એની કશી કીમત નથી. પણ જે દહાડે એની કીમત હતી તે દહાડે સ્ત્રીઓને એનો અધિકાર નહોતો. ધર્મના સારા સારા જાણકારો અને શાસ્ત્રીઓ પણ એમ માને છે કે સ્ત્રીઓને આજન્મ-ન્યજ્ઞચારિણી રહેવાનો અધિકાર નથી. આવી આવી વાતો આવે છે ત્યારે એમને માટે આધ્યાત્મિક અડચણો આવીને ખડી થાય છે. અને એનું પરિણામ એ આવે છે કે દીકરી માત્ર પિયર છોડીને પારકે ઘર જવાનું છે એવો જ આદર્શ એમની સામે મૂકવામાં આવે છે. એને બધી કેળવણી જ એ રીતની અપાય છે. એના મનની કેળવણી પણ એ જ રીતની થાય છે. સ્વતંત્ર અને પરાક્રમી સ્ત્રીની દરખા હિંદુસ્તાનમાં નથી થતી.

સ્ત્રી પતિની કે પુત્રની સેવા બજાવીને તે મારફતે સમાજની સેવા બજાવે, એની માન્યતા પ્રચલિત છે. આ સેવા બિનરતી છે એવું દુ ક્યારેય નથી

કહેતો, પણ એટલું તો હું જરૂર માનું છું કે સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર પરાક્રમેનો અધિકાર હોવો જોઈએ. હિંદુઓમાં એક દીકાકાર તો એટલી હદ સુધી કહી ચૂક્યા છે કે ‘પુરુષાર્થ’ શબ્દ જ બતાવે છે કે એ પુરુષો માટે છે અને સ્ત્રીઓએ પુરુષમાં સમાઈ જવું જોઈએ. મારું મન આ માનવા તૈયાર નથી. આમાં તો આત્માના ગૌરવને હાનિ પહોંચે છે. સ્ત્રી-સ્વરૂપમાં મર્યાદિત શક્તિ છે અને પુરુષ-સ્વરૂપમાં અમર્યાદિત શક્તિ છે એવો તે આત્મા આત્મા વચ્ચેનો ભેદ કેવો ?

સ્ત્રીઓને અધ્યાત્મજ્ઞાન પહેલું અપાય

સ્ત્રીઓના શિક્ષણને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી તો સ્ત્રીઓને તે પહેલું, અપાવું જોઈએ. અગાઉ આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ અધ્યાત્મ-પરાયણ હતી. મહાભારતમાં જનક અને સુલભાનો સંવાદ આવે છે. સુલભાએ જનકને જ્ઞાન આપ્યું છે. આવી તો બીજી પણ કથાઓ છે. હિંદુસ્તાનમાં એક કાળે સ્ત્રીઓનું આટલું બધું ગૌરવ હતું પણ આજે એ હાલત રહી નથી. આજે એને સૌ પહેલાં અધ્યાત્મજ્ઞાનની જ જરૂર છે. ‘આપણે દેહથી વિન્ન છીએ, આત્મા અવિનાશી છે, ધરિયો પર સયમ રાખવો જોઈએ, આપણામાં પરમેશ્વર વસે છે, આ જ જન્મમાં તેનાં દર્શન થઈ શકે છે, પ્રાણી માત્ર આપણું જ સ્વરૂપ છે, વગેરે વાતો એમને શીખવાવી જોઈએ આ રીતે બહેનો અધ્યાત્મ-વિચારમાં પ્રવીણ બને. તમામ શિક્ષણનો પાયો આત્મજ્ઞાન હોવું જોઈએ. સ્ત્રીના શિક્ષણમાં સત્ય-નિષ્ઠા અને જીવન-તપસ્યાની ખાસ જરૂર છે, એનાથી સ્ત્રીઓમાં આજના સમાજ સામે બળવો કરવાની તાકાત આવશે. જેને અધ્યાત્મજ્ઞાન છે તેને દુનિયા આખી દયાવવા આવે તો પણ તે નહીં દયાય. મને તો ખાતરી છે કે આપણે અધ્યાત્મ-વિદ્યાથી જળરદસ્ત ક્રાંતિ કરી શકીએ તેમ છીએ. પુસ્તકોની પણ મદદ મળી શકે, ગીતા, ઉપનિષદ જેવા ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથો પણ છે, ચાલુ જમાનાના પણ ગ્રંથો છે. પણ મારો ભાર પુસ્તકો પર નથી. મારો ભાર તો મૂળ વિચાર પર છે. એ મને તો આગળ બીજી વાતો સારી રીતે ચાલી શકે.

કાંતિ સારુ બહેનો! વૈરાગ્ય-સંપન્ન બને

શ્રીઓના ઉદ્યોગો અનામત રહેવા જોઈએ

ઉદ્યોગની વાત લઈએ તો મને લાગે છે કે કેટલાક ઉદ્યોગો બહેનોના જ છે. શહેરવાળાઓએ જેમ ગામડાવાળાના ઉદ્યોગો પડાવી લીધા છે તેવી જ રીતે પુરુષોએ શ્રીઓના ઉદ્યોગો પડાવી લીધા છે અને એમને માત્ર ભોગ-વિલાસનાં સાધનો સમજી રાખ્યાં છે. આપું એકલાં ગામડાંઓમાં જ બન્યું છે એમ રખે ધારતા. 'દેશનેબલ સોસાયટી' - લાલુલાં ટાપટીપ-વાળાંઓમાં પણ આમ જ છે. ત્યાં તો વળી શ્રીઓને ટીંગલીની જેમ રાખે છે. એમને માથે કોઈ જાળાંબદારી હોતી નથી અને આખું જીવન ભોગ-વિલાસમય હોય છે. આં તો આખા સમાજને છિન્ન-ભિન્ન અને નિર્વીર્ય બનાવી મૂકવાનાં ધંધા છે.

એક કાળે શ્રીઓનું ખાસ કામ વણાટ ગણાતું. પણ આજે પુરુષો વણે છે અને શ્રીઓ કોકડાં ભરે છે. એવી જ રીતે સીલાઈનું સિંગર મશીન આજે ત્યારથી પુરુષોએ એ કામ પણ પડાવી લીધું છે. આમ એક પછી એક ધંધા શ્રીઓના હાથમાંથી છૂટતા ગયા. હવે આજે હાલત એ આવીને ઊભી છે કે બધાં કામ પુરુષો દબાવી એકા છે અને કહે છે કે શ્રી અમારે માથે બોજાઈ પડે છે. શ્રીઓની આં પરાધીનતાનું કારણ એ છે કે એની પાસે કોઈ ખાસ ઉદ્યોગ રહ્યા નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસોઈ કરવામાં એ પ્રવીણ બની શકે. ફક્ત ભોગસાધક ચટાકેદાર રસોઈ જ નહીં, આરોગ્ય-દાયક અને માંદાઓને માથે આવે એવી રસોઈ બનાવવામાં એ જરૂર પ્રવીણ બની શકે. શાકલાજીની વાડી કરી શકે. ઉપરાંત, ગાય દોહવી, ગાયની ચાકરી, સફાઈ વગેરે કામો પણ કરી શકે.

સ્વતંત્ર જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા

આ બધાંની સાથે સાથે એમને કોઈ એક લાપાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે, પછી તે ફાવે તો માતૃ-લાપા હોય, ફાવે તો પ્રાંત-માપા હોય અને ફાવે તો રાષ્ટ્ર-લાપા. એમની જ્ઞાનની મૂડી કદી પણ ઓછી ન હોય. જ્ઞાન ઉત્તમ અને પરિપૂર્ણ હોવું જોઈએ. 'પરિપૂર્ણ' એટલે કે સ્વતંત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ, જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં પોતાના પગ પર ઊભા

રહેવાની શક્તિ. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે છોકરીઓ બસ ભણ્યા જ કરે અને સેવા-કાર્ય ન કરે. સેવા કરવા માટે એમને અનુભવી બહેનોના હાથ નીચે મૂકવામાં આવે, અને હું જેને પરિપૂર્ણ વિદ્યા કહું છું તે પણ એમને શીખવાય. અને જ્યારે પાકો અનુભવ થાય ત્યારે જ એને કોઈ ક્ષેત્રમાં એકલી મોકલી આપવામાં આવે.

લોકશક્તિ વધારવામાં સ્ત્રીઓનો સહકાર

સ્વરાજ્ય પછીથી કેટલાંક કામો સરકારે કરવાનાં છે. પણ ધણી કામો સરકારથી નથી બનતાં, એવાં કામો આપણે કરવાનાં છે. સ્ત્રીઓને પરદામાંથી બહાર કાઢવાની છે. એ કાણ કાઢશે ? ચાંદલાનો ચાંચ બંધ કરવો છે. એ શી રીતે બંધ થશે ? સ્ત્રીઓની લગ્નની વય-મર્યાદા વધારવી છે, એ શી રીતે વધશે ? એવી જ રીતે ખીમારોની સેવા અને શિક્ષણનાં કામો કરવાં છે. આ બધું કાણ કરશે ? સરકાર આ ક્યારેય નહીં કરી શકે, આપણે જ એ બધાં કરવા પડવાનાં છે. લોક-શક્તિના ટેકાથી અને ધર્મ-નિઃકા-પૂર્વક આપણે આ કામો કરવાનાં છે. મને આશા છે કે આપણા દેશમાં એવી બહેનો પાકવાની છે જે સર્વ જેવી પ્રતાપી હશે. એમનાં કિરણોથી અજવાળાં પથરાશે અને અધારાં ઓસરી જરો.

આજે શિક્ષણ અપાય છે તે તો શુભામ બનાવનારું, ખેડાકું અને ભોગની ઇચ્છા જગાડનારું શિક્ષણ છે. મને તો ગામડાની બહેનો જ વધારે સ્વતંત્ર લાગી છે. રહેરમાં મેં એવી એવી બહેનો જોયેલી બહેનો જોઈ છે કે જે આરામ-ચીધુ હોવાને કારણે બહુ જ ખરાબ રીતે પતિથી દનાયેલી રહે છે, અને એનાથી નથી તો એમની ઉન્નતિ થતી કે નથી તો એમના પતિની. આપણે સામાજિક રૂઢીઓ તોડવી છે. એ માટે તમારા માત્ર-સેવિકા વિદ્યાપથો પાસેથી અપેક્ષા છે. ઊંચો આદર્શ સામે રાખીને સતત પ્રયત્ન કરતા રહેશો તો જરા નીચું રહેનારા જનાં કશું બગડી નહીં. આપણે આપણું કામ સતત પ્રયત્નપૂર્વક ચાલુ રાખવું જોઈએ.

તમે જાણો છો કે હું ક્યા કામે કરું છું. બિહારની હવામાં એ વાત ફેલાઈ ગઈ છે કે જમીન વહેલામાં વહેલી વહેંચાઈને રહેવાની છે. એક પશુ માણસ એવો ન રહેવો જોઈએ કે જેને ખેતી કરવી છે અને તે માટે જમીન માંગે છે છતાં એને જમીન નથી મળતી. જે પ્રદેશમાં રેલ આવી હતી તેમાં હું અત્રી મહિના ફર્યો હતો. ત્યાંની વાત કરું છું. કાર્યકરો ત્યાં કંઈ ખાસ કામ કરી શક્યા નહોતા. ત્યાં કેટલીક વાર એવું પણ જન્યું કે અમારા ખાવાની કશી અવસ્થા થઈ નહોતી. આમ તો બિહારમાં હું સાડાત્રણ વર્ષ થી કરું છું, પણ આવું તો એ રેલવાળા પ્રદેશમાં જ જન્યું હતું. બીજો કોઈ જો નહોતું જન્યું. આમ છતાં હું ત્યાં ગયો કે તરત જ સંકડો લોક ત્યાં આવી કામે લાગ્યું.

રેલ-ખીડિતોનો એ ઉત્સાહ !

એક જગ્યાએ તો કહ્યું કે લગભગ અસો જેટલી હોડીઓ આવી હતી. સંકડો સ્ત્રી-પુરુષ હતાં. બહેનો બાળકોને કાપમાં ઉપાડીને આવી હતી. મીની જમીન અને ઉપરથી વરસાદ ! છતાં બધાંએ ઊમાં ઊમાં શાંતિપૂર્વક પ્રાર્થનામાં ભાગ લીધો. એમને જમીન તો ન મળી પણ એટલો સંદેશો જરૂર મળ્યો કે 'ગરીબનો જમીન પર હક છે. હવા, પાણી ને પ્રકાશ એ જેમ ભગવાનની દેણગી છે તેમ જ ધરતી પણ ભગવાનની દેણગી છે. એનો કોઈ ધણી ન થઈ શકે. જે ધરતીની સેવા કરવા માંગતો હશે તેને જમીન મળશે.' મને ત્યાં ઘનપત્રો પણ મળ્યાં આવા ઉત્સાહનાં મને ત્યાં દર્શન થયાં.

આમ આખા બિહારની હવા ઉત્સાહ ભરેલી છે અને દરેકને સમાન ધાન છે. બિહારમાં મને બે વર્ષ થી થોડું વધારે ચણું, હજી બીજા બે મહિના દુઝડો છું. જેટલી જમીન માટે મેં દહેશ નાંખી છે તેટલી આ બે મહિનામાં પૂરી નહીં થાય એવું મનવાને કોઈ કારણ નથી. કાર્યકર્તાઓ આમાં મન મૂકીને કામે લાગે તો મામે આમ જમીન મળશે.

દાનપત્ર-પરત-આંદોલનની ફલ-શ્રુતિ

વચમાં મેં એક નવું આંદોલન આદ્યું હતું. એ દાનપત્ર પાછાં વાળવાનું આંદોલન. કેટલાંક દાનપત્ર પાછળ મેં શેરો માર્યા. કે ‘પૂરતું દાન ન હોવાથી પરત.’ અને એની નીચે મેં મારી સહી પણ કરી. પચાસ વીધાંના ઘણીએ અડધું વીંધું આપ્યું હોય તો તે મેં પાછું વાળ્યું હતું. લોકોએ કહ્યું હતી કે કંઈક તો આપો ! એટલે એણે આપી દીધું હતી. સાંજે એવા ભાઈ મારી પાસે આવતા. પશ્ચાત્તાપને કારણે મોડું જુઓ તો સાવ નંખાઈ ગયેલું. જાણે કાંઈ ગુનો કર્યો હોય એવી એની નજર જોઈ હોય તો ખંખેર પડે ! થોડીક વાત કરીને છઠ્ઠો ભાગ આપીને ચાલ્યો જાય. એકાદ અપવાદ જતો કરતાં જોટલા આવ્યાં તેટલા આ પ્રમાણે દાનપત્ર સુધારી સુધારીને ગયા. મેં આ આંદોલન મજદૂરપુરમાં શરૂ કર્યું હતું અને પછી તે ચાલુ રાખ્યું. મને આમ દાનપત્રો પરત કરવાનો શો અધિકાર ? એનો અર્થ એટલો જ કે લોક મારો પ્રેમનો હક સ્વીકારશે જ. બાબા છઠ્ઠો ભાગ માંગે છે તો લોક એ સ્વીકારશે જ. પણ લોકો પર એની બારે અસર થઈ, એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

કળિયુગમાં સત્યયુગ

એક જગ્યાએ તો એવું બન્યું કે એક ભાઈએ જમીન આપી. મેં કહ્યું, ‘બધી સારી જ જમીન આપજો.’ તો એણે કહ્યું, ‘મેં તમને ભાઈ ગણીને ભાગ આપ્યો છે, પછી માત્ર સારી જ જમીન કેવી રીતે માંગો છો ?’ જાણે ભાઈઓ માંદોમાંદો વાત કરતા હોય ! મેં કહ્યું, ‘સારું, હું બનેલાંથી ભાગ લઉંશ. પણ તમારે એક કામ કરવું પડશે. જેને તમે જમીન આપો છો તેની પાસે કશું સાધન નથી. એને બેઠો દરવાની સગવડ તમારે ગોઠવવી રહેશે. ખરાબ જમીન હોય તે તોડાવી આપજો.’ આ વાત એ તરત જ માની ગયો. આ જે વાતચીત મેં તમને સંભળાવી તે કળિયુગમાં થયેલી વાત છે, સત્યયુગની નથી. આપણા તરફ આટલો સદ્ભાવ હોય અને એનો આપણે ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો આપણાં જ નસીબ ફૂટેલાં ગણાય.

ઈશ્વરનું આ કામ પાર પડીને જ જંપશે

ભગવાન આપણી સાથે છે

મને ત્યાં રેલવાળા વિસ્તારમાં કેટલી જમીન મળી તે વિશે એક લાઇએ
 ધાપામાં લખ્યું; 'જરા તરા...' પણ આ કેવી સ્થિતિની વચ્ચે બન્યું તે
 તો જુઓ !. ઊલટું લોકોએ આપ્યું જ શી રીતે એ જ. નવાઈની વાત
 છે. એ લોકો પોતે દાન લેવાને પાત્ર હતા, દાન દેવાની એમની સ્થિતિ
 નહોતી. મેં એમને સમજાવ્યું કે આવા સંકટ વખતે તો ધર્મભાવના
 ઊભરી દૃઢ થવી જોઈએ. દાનપત્રની કશી વિસાત નથી, પણ ત્યાં સહ-
 ભાવનાનાં જે દર્શન થયાં તે જોઈને મને લાગ્યું કે આપણી પાછળ ભગવાન
 છે. ધણુંખડું હું આમ કહું પણ છું: એક લાઇએ લખ્યું કે 'વિનોબા
 ભગવાનને ચાર હાથ છેડા રાખે અને એકલી આર્થિક વાતો કરે તો જ
 ઠીક થશે.' મારે એ કહેવાનું છે કે જે ઈશ્વરને વેકુંઠવાસી માને છે તેણે
 ઈશ્વરને ચાર જ હાથ શું, દુનિયાની બહાર જ કાઢી મેલ્યો છે ! પણ
 જે ઘટ ઘટમાં વસે છે એને છેટા શી રીતે કરાંય ? મને તો પાકો ભરોસો
 પડતો જાય છે કે ભગવાન આની પાછળ છે, અને જો એ હાથ તો મને
 કશી ચિંતા ન થવી જોઈએ. અને હકીકતમાં એવી ચિંતા થતી પણ
 આવે છે. એનાથી પણ સાબિત થાય છે કે ભગવાન આની પાછળ છે.
 એટલે તમારે તો માત્ર ઈશ્વરના હાથનું હથિયાર બનવાનું છે. ભગવાનનું
 નામ લઈને જાંભા ચર્મ જવાનું છે. નિમિત્ત માત્ર બનવાનું છે, ખોટું
 કશું કરવાનું નથી. 'આંદોલનમાં ગતિ શી રીતે આવે ?' વગેરે વાતો
 ચર્ચાઈ છે. આપણે માણસ છીએ તે વિચાર તો કરવો પડે. પણ આટલું
 જ ને આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે નાલાયક ફરીશું, બાકી તો
 આંદોલન તો સફળ થવાનું જ છે. ઈશ્વર આપણી પાસેથી નહીં તો બીજા
 પાસેથી કામ લેશે. આપણે કેવળ નિમિત્ત બનવાનું છે. વેદનાથ બ્રાહ્મણો
 દાખલો સામે જ છે. એ જયો સમય આમાં જ ખરચે છે. મને આશા
 છે કે પૂર્ણિમાનો કોરા પૂરો થશે અને પૂર્ણિમાનું પૂર્ણ નામ સિદ્ધ થશે.

ઇસલામપુર (પૂર્ણિમા), ના. ૨-૧૧-૧૯૫૪

એક વાર મારા સાથીમાંથી એકે કહ્યું કે ‘આપણું’ કામ મૂડીવાદ સામેની લડાઈનો મોરચો છે. એમને મૂડીવાદ સાથે વેર છે. વાત એની સાચી છે. પણ પહેલો મૂડીવાદી દુશ્મન તે આપણું શરીર છે કારણ કે એ મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં પોપાણું છે. શરીરને કેટલીક કુટેવો પડી ગઈ છે તે કાઢવી પડશે અને જાતે મહેનત કરવી પડશે. આમ પહેલો મોરચો આપણા ધરમાં જ છે. એને જીતીએ તો જ મૂડીવાદ ખતમ થાય. મૂડીવાદ અનેક જાતનો હોય છે. મૂડીવાદ એટલે કે મૂડી ભેગી કરવી. આ કામ વિકેન્દ્રિત રીતે નહીં પણ કેન્દ્રિત રીતે કરવામાં આવે છે.

આજકાલ તો પોતાની જાતને સામ્યવાદી કહેવડાવનારા પણ સારી પેઢે મૂડીવાદી જ હોય છે. એમને ઉત્પાદનમાં મૂડીવાદ અને વહેંચણીમાં સમાનતા જોઈએ છે. એ વળી મોહના એવા ચક્કરમાં પડ્યા છે કે ઉત્પાદન કેન્દ્રિત થાય અને વહેંચણી સમાજ કરે. આવા લોકો પૂંજવાદનાં જ સંતાન છે, એનું જ પ્રત્યાઘાતસ્વરૂપ છે. એ કોઈ સ્વતંત્ર વિચારવાળા નથી. જીવન વિષેનું એમનું દર્શન સ્વતંત્ર નથી. મૂડીવાદને કારણે દેશમાં જે ખરાબીઓ ઊભી થઈ એની સામેની પ્રતિક્રિયા સ્વરૂપે સામ્યવાદ જન્મ્યો. એ synthesis-સંવાદ નથી, મૂડીવાદના thesis-વાદની સામે ઊભો થયેલો antithesis-પ્રતિવાદ છે. synthesis-સંવાદ તો તે કહેવાય જેમાં પૂરેપૂરું જીવન-તંત્ર હોય. પણ એનામાં એ નથી એટલે એણે ઉત્પાદનમાં મૂડીવાદનો સ્વીકાર કર્યો. પણ આપણું કામ પ્રતિક્રિયાત્મક વિચારથી નહીં ચાલે. આપણે તો જીવનનો પાયો નાંખવો પડશે અને એના પર આખો સમાજ ઊભારવો પડશે.

ઈસુ ભારતને માન્ય છે

ભારત-ભૂમિ માટે તો એ એક વિશેષ પવિત્ર દિવસ છે. બધાને એ વાતની ખબર નહીં હોય કે ઈસુના ગયા પછી થોડાક જ સમયમાં મધ્યારને કિનારે એક ખ્રિસ્તી મિશન આન્યું હતું ત્યારથી આ દેશની ભૂમિ પર ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા છે. પણ એ એક દુર્ભાગ્યની વાત છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મની સાથે ઇગ્નેક, ફ્રાન્સ, પોર્ટુગાલ વગેરે દેશોની રાજનીતિને સાકળી દેવામાં આવી. એને લઈને અહીં કેટલાંયે ન દરવાનાં કામો થયાં અને પરિણામે ખ્રિસ્તી ધર્મનું જેટલું ગૌરવ થયું ઘટે તેટલું ન થયું. અને સાચું પુઠાવો તો એક જાતનો પ્રત્યાઘાત જ બિડ્યો. એમાં વળી અંગ્રેજ રાજ્ય ભળવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ વિશે એક મિથ્યા ભાવના પ્રચલિત બની, એક પૂર્વગ્રહ બંધાઈ ગયો. આ એક ભારે દુઃખની વાત છે પણ એ ભાવના હવે બૂ સાવા માંડી છે, અમુક અશે બૂંસાઈ ચૂકી પણ છે. હવે તો એવો વખત આવી રહ્યો છે કે જ્યારે હિંદુસ્તાનને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ પોતાનો એક ધર્મ છે એમ લાગે.

મારા એક ખ્રિસ્તી મિત્ર કહેતા હતા કે ‘આપું હિંદુસ્તાન ઈસુ ખ્રિસ્તને કૃપૂલ કરે.’ હું આખા દેશ વતીથી જાહેર કરું છું કે ઈસુ ખ્રિસ્ત આખા ભારતને માન્ય છે અને એમનો સંદેશો અમારા માથાબેર છે. એનો પૂરેપૂરો અમલ કરવા અમે ઉત્કટ છીએ. અમે એને અમારા કુટુંબના જ માનીએ છીએ. ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશનો અમલ જેટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં અને સામૂહિક રીતે મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વ તળે ભારતે કર્યો છે તેટલો બીજો ચથેલો અમે જાણ્યો નથી. અમારા આ દાવામાં અભિમાન નથી, નમ્રતા છે. અમને એનું અભિમાન નથી, બિલકુલ અમે તો નમ્રતાપૂર્વક એ કહીએ છીએ કે મહાત્મા ઈસુ ખ્રિસ્તના સંદેશનો અમલ કરવાની શુદ્ધ ભાવનાને અમને આપી તેથી અમારું લાલું જ થયું છે. હું તો કહું છું કે આજનો દિવસ હિંદુસ્તાન અને આખી દુનિયા માટે પોતાના અંતરની પરીક્ષા માટેનો દિવસ અણુવો જોઈએ.

ધર્મુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે

વિજ્ઞાનને કારણે માણસ ધર્મુનો ઉપદેશ સ્વીકારશે.

આજ દુનિયા આખીમાં એક જાતની તાણુતાણી ચાલે છે. અને મારે દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે જે દેશોએ એક-બીજાની સામે હિંસા મારેની વધુમાં વધુ તૈયારીઓ કરી છે તેવા જ દેશો ભગવાન ધર્મુના અનુયાયી કહેવાય છે. પણ મને લાગે છે કે આ આજુ ટકવાનું નથી, અને ધર્મુએ ભાખ્યું હતું કે 'સ્વર્ગમાં ભગવાનનું રાજ્ય જેવું ફૂલ્યું ફાટ્યું છે તેવું જ પૃથ્વી પર પણ ફૂલશે ફાલશે' એ વાત થોડા વખતમાં જ ફળશે. હથિયારોના ગંજ ખડકવાથી જ પોતાનું અને દુનિયાનું રક્ષણ થશે એવું માનનારા દેશો ધર્મુના ઉપદેશથી નહીં પણ વિજ્ઞાનને કારણે આ વાત સમજશે.

હથિયારોના ઢગલાના ઢગલા ખડકો જઈએ અને એમ કરીને 'બેલેન્સ ઓફ પાવર' - શક્તિની સમતુલા રાખીને શાંતિ ટકાવી રાખવાની કોશિશ કરીએ એ વાત વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં હવે ઝાઝી ચાલે તેમ નથી. શાંતિ મારેનો આવો અશાંત ઉપાય લાગે છે તેમ નથી. વિજ્ઞાન હથિયારોને મર્યાદિત રહેવા દેવાનું નથી. એ તો માણસ મારે વિચાર કરવાનો વારો લાવી મૂકશે. બાઈબલો વાંચી ફાડવાથી કે રવિવારનાં વ્યાખ્યાનો સંણીને કાન ફોડ્યા છતાં જે કામ નથી સધ્યું તે વિજ્ઞાન-યુગ સારી આપવાનો છે. માણસને ડહાપણ મુજબનું જ છે કે આખરે તો હિંસક હથિયારો છોડવામાં જ માનવતા અને માનવ-સ્વમાજનો વિકાસ સમાગેશે છે. 'આ બન્ને વાનાં વિજ્ઞાન કરી બતાવવાનું છે. માણસ હથિયારો દેહાં મેલીને, એક બીજા સાથે પ્રેમ અને સહકાર કરીને જીવતાં શીખશે, આપવામાં મુખ અનુભવતો થશે ત્યારે એનો બેડો પાર થવાનો છે-વિજ્ઞાનથી આ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થવાનું છે.

પહેલ કરવાનું બીજા પર ન હોય.

ધર્મુએ કહ્યું છે કે આપણા પર પ્રેમ રાખે તેના પર આપણે પ્રેમ રાખીએ એમાં શી વધાર્થ છે? એ તો જનવરો પળ કરે છે. એમાં કઈ માનવતા બરી છે? આપણા પર પ્રેમ રાખે તેના પર આપણે પ્રેમ

રાખીએ, અને આપણા તરફ દેવભાવ રાખે તેના તરફ આપણે દેવભાવ રાખીએ એનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે કેવા બનશું તે નક્કી કરવાનું આપણે સામેવાળાને મોંપ્યું. આને ‘અભિક્રમ’ (પહેલ) કહે છે. અંગ્રેજીમાં જેનો અર્થ Initiative થાય છે તે આ ‘અભિક્રમ’ શબ્દ મેં ગીતામાંથી લીધો છે. અમેરિકા પાસેથી મદદ મેળવીને પાકિસ્તાન પોતાની લશ્કરી તાકાત વધારી રહ્યું છે. પણ શાંતિ, અહિંસા અને શસ્ત્રત્યાગની વાત માંડનારા આપણને—ભારતને પણ શસ્ત્ર-શક્તિ વધારવાની શુદ્ધિ સૂઝે એ તો ઠીક નથી. લગવાનની મહેરબાની છે કે પંડિત નહેરુની નેતાગીરીને કારણે આપણને આવી કુશુદ્ધિ નથી સૂઝી. પણ ધારે કે એવી કુશુદ્ધિ આપણને સૂઝી અને લાચારીથી આપણે પણ એ જ રસ્તો પકડ્યો તો એનો અર્થ તો એવો થાય કે હિંદુસ્તાનને કેવું ધડવું તે આપણે પાકિસ્તાનના હાથમાં મોંપ્યું. આ દાખલો મેં સહજ જ આપતેશું આપી દીધો છે. બાકી આજે તો દરેક દેશ બીજાનાં શસ્ત્રાત્મે ભેળેને પોતાનાં પણ વધારવા મથી રહ્યો છે. આપણને જેનો ડર લાગે છે તે આપણાથી વળતો ડર છે. આમ આપણે એકબીજાથી ડરીએ છીએ. લાચારીના માર્યા આપણે એ રસ્તે જઈએ છીએ અને ગમ્મતની વાત તો એ છે કે એ રસ્તે જવું ઠીક નથી એ પણ ભેગાભેગું કબૂલ કરીએ છીએ.

અહિંસા પરમ ધર્મ જ નહીં, નિકટ ધર્મ પણ

- બાપુ પાછા થયા ત્યારે દુનિયાભરના નાના મોટાં સૌ લોકોએ સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી. દુનિયા પર જેણે જુલમ ગુન્ગર્યો હતો, અને હિંસાની શક્તિને વધારેમાં વધારે વધારી હતી તે સેનાપતિ મેકઆર્થર પણ આ બધામાં હતો. એણે કહ્યું કે ‘આપણે માનવતાને બચાવવી હશે તો ક્યારેક ને ક્યારેક પણ સુલેહથી અને પ્યારથી માનવતાનું રક્ષણ કરવાની વાતનો વિચાર કરવો પડશે.’ આટલું સીકારવા છતાં ઘણાખરાને એમ લાગે છે કે પણ એ વાત આજે કરવાની વાત નથી. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’ અહિંસા પરમ ધર્મ છે એમ તો જવાને જ લાગે છે, પણ એ નિકટ ધર્મ છે—પાસે આવી પડેલો ધર્મ છે એ એમને નથી સમજાતું.

ઈસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે

યેસુ આ ભારતનો ખાસ સંદેશો છે. અને તેથી જ અહીંના જેટલા ધર્મો છે તે તમામ અંતે જઈને એક વાત પર પહોંચ્યા છે કે મનુષ્ય માટે ઉત્તમ આદાર ફલાદાર, શાકાદાર છે. હું જાણું છું કે આજે દુનિયામાં પૂરતું અન્ન નથી, અન્નનો સારો જેવો તોરો છે; પણ માનવતાના વિશ્વાસ માટે, માનવની પરિપૂર્ણતા માટે અને સર્વ ધર્મની એકરસતા માટે માણસ આટલી વાત આજે તો એટલા માટે કરી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ભારતને ટપ્પૂલ છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ભારતત્વ ટપ્પૂલ રાખે. બન્ને મળીને એક પરિપૂર્ણતા બનશે, અને એમાં માનવતાનું સર્વાંગ દર્શન થશે.

માલિકીમાં માનવું એ નાસ્તિકતા છે

મેં એક દાવો કર્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશનો અમલ કરવાનું સદ્ભાગ્ય ભારતને પ્રાપ્ત છે. મારો બીજો એક નવ્ર દાવો આ છે : મારો આત્મા સાખ પૂરે છે કે જૂદાનયત્રમાં મને ઈશુના આશીર્વાદ સદા પ્રાપ્ત છે. 'જુદાગયામાં મેં કહ્યું હતું કે 'જુદા ભગવાનના આશીર્વાદ મારા પર છે.' ઈસુ ખ્રિસ્તે પણ આપણને એ જ શીખવ્યું છે ને કે પડોશીના જીવનથી આપણું જીવન જુદું ગણવું, એની ચિંતાને આપણી ચિંતા ન ગણતાં પારકા ગણવી એમાં કોઈ જાતની માનવતા નથી. આટલા જ ખાતર આજે હું ભૂમિ અને સંપત્તિ પર ગણાતી માલિકી કાઢવા માંગું છું. માલિકીનો દાવો કરવો એ અભકિત, અંત્રદા અને નાસ્તિકતાનું લક્ષણ છે. 'ઈશ્વર'નો અર્થ જ પ્રભુ, માલિક અથવા સ્વામી. ઈસ્લામમાં એને 'માલિક' કહ્યો છે; ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એને ગોડ (God) કહ્યો છે અને આપણે પ્રભુ કહીએ છીએ. ત્રણેનો એક જ અર્થ થાય છે કે એ જ સ્વામી છે. પછી પણ જો આપણે માલિકીનો હક કરીએ તો 'હું' કરીએ છીએ, નાસ્તિક બની જઈએ છીએ.

હવે એ વાત આ

ચપટી દવા કરવાથી કે
આલ્સવાનું નથી. હવે

હવે આપણા ખ્રિસ્તી બંધુઓ ને અહીંની પાછલી ભૂમિદા છે તે સ્વીકારી લે તો તેનાથી એકલા ખ્રિસ્તી ધર્મને જ પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે એમ નથી પણ એનાથી હિંદુધર્મ અને ઈસ્લામ પણ પરિપૂર્ણ બનશે. એનાથી તમામ ધર્મોને પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થશે અને તમામ ધર્મોનો મુંઢ સંગમ થશે. એટલે જેમની પરંપરા બહારની છે એવા મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી બંધુઓ ભારતને પોતાના ધર્મ અને જીવનનું અંગ સમજો. મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે એ લોકો પોતાના પડોશી પર પ્રેમ રાખે, પોતાના દુશ્મન પર પ્રેમ રાખે, પણ તે શા મારે? એનો જવાબ હિંદુસ્તાનની એકસી બ્રહ્મવિદ્યા જ આપે છે. મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ ને આ બ્રહ્મવિદ્યાનો સ્વીકાર કરે તો એમને જે જોઈએ છે તે મળી રહેશે અને એમાંથી એમને શક્તિ પ્રાપ્ત થશે. એમને જે પ્રચાર કરવો છે તે એની મેળે જ થઈ જશે.

ઈસ્લામમાં એક જાતનો ભાઈચારો છે. બધા એને કબૂલ રાખે છે. સેવામય કામો કરવાની પ્રવૃત્તિ એ ખ્રિસ્તી ધર્મની વિશેષતા છે એ પણ બધા સ્વીકારે છે. આપણે એ બન્ને વસ્તુઓ પચાવવી છે. ભારતના એક હિંદુ તરીકે હું કહું છું કે ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ મારે કબૂલ છે. એ કબૂલ રાખવાથી મારું હિંદુત્વ મરી નથી જતું પણ બિનહું એ વધારે ખીણે છે અને પ્રકાશિત બને છે. દારણુ કે ઈસ્લામ ધર્મના ભાઈચારાથી અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સેવાવૃત્તિથી અહીં શોધાયેલી બ્રહ્મવિદ્યા મજબૂત બની જાય છે. અહીંના ખ્રિસ્તી ધર્મ એક ખાસ પ્રકારનો ખ્રિસ્તી ધર્મ હશે અને અહીંનો ઈસ્લામ ધર્મ એક ખાસ પ્રકારનો ઈસ્લામ ધર્મ હશે. ભારત-ભૂમિનો રંગ એમાં ભળવાથી એને એક વિશેષ શક્તિ મળશે, એની પ્રમા વિશેષ આશ્ચર્ય થશે.

તમામ ધર્મો શાકાહાર સ્વીકારે .

હું એમ માનું છું કે આપણે આપણા જીવન મારે થઈને કોઈ પણને ન મારીએ, કોઈ પણને આપણે ખોરાક ન સમજીએ એ વિચાર તરફ હવે સમાજે વળવું પડશે. આપણે એનું રક્ષણ ન કરી સફીએ તો ભલે, પણ . . . આપણે એનું રક્ષણ તો ન જ કરીએ. બ્રહ્મવિદ્યામાંથી પ્રાપ્ત .

ઈસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે

યતો આ ભારતનો ખાસ સંદેશો છે. અને તેથી જ અહીંના જોટલા ધર્મો છે તે તમામ અંતે જઈને એક વાત પર પહોંચ્યા છે કે મનુષ્ય માટે ઉત્તમ આદાર ક્યાદાર, શાકાદાર છે. હું જાણું છું કે આજે દુનિયામાં પૂરતું અન્ન નથી, અન્નનો સારો જોયો તોરો છે; પણ માનવતાના વિકાસ માટે, માનવની પરિપૂર્ણતા માટે અને સર્વ ધર્મની એકરસતા માટે માણસ માંસાહારી મદી જન્ય એ જરૂરી છે. આજે હું એ વિશે વધારે નહીં કહું. આટલી વાત આજે તો એટલા માટે કરી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ ભારતને દબૂલ છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ ભારતત્વ દબૂલ રાખે. જનને મળાને એક પરિપૂર્ણતા બનશે, અને એમાં માનવતાનું સર્વાંગ દર્શન થશે.

માલિકીમાં માનવું એ નાસ્તિકતા છે

મેં એક દાવો કર્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપદેશનો અમલ કરવાનું સદ્ભાગ્ય ભારતને પ્રાપ્ત છે. મારો ખીજો એક નમ્ર દાવો આ છે : મારો આત્મા સાખ પૂરે છે કે જૂદાનયમમાં મને ઈશુના આશીર્વાદ સદા પ્રાપ્ત છે. જુદગયામાં મેં કહ્યું હતું કે 'જુદ ભગવાનના આશીર્વાદ મારા પર છે.' ઈસુ ખ્રિસ્તે પણ આપણને એ જ શીખવ્યું છે ને કે પડોશીના જીવનથી આપણું જીવન જુદું ગણવું, એની ચિંતાને આપણી ચિંતા ન ગણતાં પારખી ગણવી એમાં કોઈ જાતની માનવતા નથી. આટલા જ ખાતર આજે હું જૂમિ અને સંપત્તિ પર ગણાતી માલિકી દાવો માંડું છું. માલિકીનો દાવો કરવો એ અભક્તિ, અંધકા અને નાસ્તિકતાનું લક્ષણ છે. 'ઈશ્વર'નો અર્થ જ પ્રભુ, માલિક અથવા સ્વામી. ઈસ્લામમાં એને 'માલિક' કહ્યો છે, ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એને ગોડ (God) કહ્યો છે અને આપણે પ્રભુ કહીએ છીએ. ત્રણેનો એક જ અર્થ થાય છે કે એ જ સ્વામી છે. પછી પણ જો આપણે માલિકીનો હંક કરીએ તો 'કૂક્ર' કરીએ છીએ, નાસ્તિક બની જઈએ છીએ.

હવે એ વાત ચાલવાની નથી. માલિકી પકડી રાખીને ખીજ પર ચપટી દબા કરવાથી કે છારો ગ્રેમ કરવાથી આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં ચાલવાનું નથી. હવે તો પૂરો જ ગ્રેમ કરવો પડશે. નાનકે કહે છે :

પૂરા પ્રમુ આરબિઆ, પૂરા જાકા નાટ ।

નાનક પૂરા પાદ્યા, પૂરે કે ગુન ગાટ ॥

અધૂરો પ્રેમ નહીં ચાલે એમ તો કબીરે પણ કહ્યું છે :

કહે કબીર મૈં પૂરા પાયા, સબ ઘર સાહિબ દીઠા ।

અહીં કબીરે ‘સાહિબ’ શબ્દ વાપર્યો છે. એણે ઈશ્વર, પ્રભુ, ગોડ અથવા માલિકને યાદ કર્યા છે. એને પૂરું દર્શન થયું હતું. આપણને પણ પૂરું દર્શન થાય તો આપણે પૂરો પ્રેમ કરી શકીએ. વિજ્ઞાનના જમાનામાં અધૂરું દર્શન નહીં ચાલે. કેટલાકનું કહેવું છે કે ‘વિજ્ઞાનનો યુગ અશ્રદ્ધા લાવશે.’ પણ હું એથી ઊલટું માનું છું. વિજ્ઞાનથી તો સાચી શ્રદ્ધા પૂર્ણ થશે, અને અધૂરો ભક્તિ-માર્ગ પૂરો થશે. આ ક્યારે બનશે? આપણી માલિકી હટાવીને સામૂહિક માલિકી માનીશું ત્યારે એ બનશે. આજનો ‘કોમ્યુનિસ્ટ’ શબ્દ ઇસિના અનુયાયીઓ પાસેથી જ મળ્યો છે. એ લોકો પોતાના એક ‘કમ્યુન’ બનાવતા, એટલે કે હળીમળીને રહેતા. એ લોકો કોઈ વ્યક્તિગત માલિકી નહોતા રાખતા. આ વાત એકલા ઇસિના અનુયાયીઓમાં ચાલતી એમ નથી, હિંદુસ્તાનમાં પણ ચાલતી હતી. ભારત-ભૂમિનો આ જ દાવો છે.

એક તામિલ ભક્તની વાત છે. એક ખૂબ જ સાંકડી નાની અમસ્તી-ઓરડીમાં એ રહેતો હતો. બહાર વરસાદ પડતો હતો. કોઈકે આવીને બારણું ખખડાવ્યું ને પૂછ્યું, ‘અંદર જરા જગા કરી શકશે કે?’ પેલા ભક્તે જવાબ દીધો, ‘આવો, અહીં સૂઈ તો એક જ જણ શકે એટલી જગ્યા છે પણ બે જણ બેસી શકે તેમ છે.’ બન્ને બેઠા. વળી થોડી વાર પછી ત્રીજો આવ્યો. વરસાદ ચાલુ જ હતો. ભક્તે કહ્યું, ‘આવો, અહીં એકને સૂવા જેટલી, બેને બેસવા જેટલી, ને ત્રણને ઊભા રહેવાની જગ્યા છે.’ એણે એને પણ અંદર બોલાવી લીધો. ત્રણે જણ રહ્યા. હિંદુસ્તાનમાં આવા તો હજારો દિસા સાંભળવા મળે છે.

ભાગ્યવાન ભારત-ભૂમિ

પરમેશ્વરનો મહાન ઉપકાર છે કે આ ભારત ભૂમિ પર અસંખ્ય સત્પુરુષોની અખંડ વર્ષા થઈ છે, એનાથી આ ભૂમિ પાવન થઈ છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય હતું તે કાળ ગુલામીને કારણે નિકૃષ્ટ-કનિષ્ઠ ગણાયા; એને કારણે હિંદુસ્તાન તદ્દન નીચો પડેલો હતો ત્યારે પણ આ પુણ્ય ભૂમિએ અસંખ્ય સત્પુરુષોને પેદા કર્યા છે. એણે એવા સંતપુરુષોને પેદા કર્યા છે કે એમનો સંદેશો આખી દુનિયાને સ્વીકારવો પડ્યો છે. ભગવાનની એ પણ એક મોટી મહેરબાની છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી અને પારસી ધર્મો આવ્યા. એ જ રીતે અહીંના શુદ્ધ ધર્મ ખીળ દેશોમાં ફેલાયો. શુદ્ધ ધર્મના પ્રચારકો હાથમાં વાલવાર લઈને નહોતા નીકળ્યા. એમણે રાજ્ય-સત્તા ચલાવવાની વાત નહોતી માંડી, એમણે તો માત્ર જ્ઞાનની જ વાતો કરી હતી. હિંદુસ્તાનનો છેલ્લો પાંચ હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ તો જાણીતો છે. આવડા મોટા ગણામાં પણ હિંદુસ્તાને બહારના કોઈ દેશ પર આક્રમણ કર્યું હોય એવું બંધું નથી, આ એક સદ્ભાગ્યની વાત છે. આવા દેશમાં ઈસુનો ઉપદેશ તો એના આપનો વારસો હોય એમ લેખારો.

ઈસુનો અહિંસાનો વિચાર આટલો અહીં ચાલ્યો એ કંઈ નવાઈની વાત નથી. હિંદુસ્તાનમાં હાલે ત્યાં ચાલ્યા જવ, ઈશ્વરના નામ પર લોક મુગ્ધ દેખારો. આમ જ્યાં લોકો ઈશ્વરની ભક્તિમાં આટલા બધા તરખોળ નાચ્યા હોય ત્યાં ઈસુની વાતનો સ્વીકાર થવો એ કંઈ નવાઈની વાત નથી. એટલું ખરું છે કે આપણે આચરણમાં ચાપ ખાધી છે. આપણે એ પ્રમુની ક્ષમા માંગીએ છીએ... (અહીં થોડીક વાર મુઠ્ઠી ખાખાતું બેસવું રોકાઈ ગયું)...એ આપણને અવશ્ય ક્ષમા આપશે, પોતાને સજી પર ચઢાવનારને જોણે માફી આપી; ...પ્રભુ અત્યંત ક્ષમાશીલ છે... (ખાખાતું ગળું ભરાઈ આવ્યું, એક મિનિટ બેટલું શાંત રહ્યું)...આપણને એ કેમ માફ નહીં કરે? આપણે પુણ્યવાન છીએ એવું આપણું કહેવું નથી, આપણે અત્યંત પાપી છીએ. આમ જતાં આ શુદ્ધ વિચાર, ઈસુનો આ સંદેશો આપણે

સહેજમાં ગ્રહણ કરી શકીએ તેમ છીએ. ઇસુનો જન્મ ગૌસાળામાં થયો હતો. આપણને 'લુમેનિટિ' શબ્દનું ભાષાંતર કરવું અઘરું પડે છે; આપણી પાસે શબ્દ નથી તેથી અઘરું પડે છે એમ નથી, પણ 'લુમેનિટિ' શબ્દમાં જરા સંકુચિત વિચાર રહેલો છે. એને ઠેકાણે અહીં 'ભૂતદયા' શબ્દનું ચલણ છે. ભૂતદયામાં માનવ-દયા (લુમેનિટિ) સમાયેલી જ છે. એટલે આપણાં દિલો ઇસુના સંદેશ માટે ખુલ્લાં જ છે... (ફરી બાબાનું ગળું ભરાઈ આવ્યું અને બોલવું અટક્યું)... અને આજના પવિત્ર દિવસે આપણે એમનું પુણ્ય-સ્મરણ કરીએ છીએ.

માનવ-પુત્ર ઇસુને પગલે

મક્ષમારના તમામ ખ્રિસ્તી ચર્ચોએ જાહેર કર્યું છે કે 'ભૂદાનપત્રનું કામ ઇસુના માર્ગે જ ચાલી રહ્યું છે, માટે સૌએ એ માર્ગે જવું જોઈએ.' મને આનાથી થણા આનંદ થયો છે. એમણે સાચી જ વાત કહી છે. મારો દાવો છે કે આ યત્ન મારફતે ઇસુનો સંદેશ ઘેરે ઘેર ફેલાશે. ઇસુએ કહ્યું હતું કે 'નામમાં સાર નથી.' કોઈ મુસલમાન કહેવડાવે, કોઈ ખ્રિસ્તી તો કોઈ હિન્દુ, તેથી એમાં શું ભરી મેલ્યું છે ? ખ્રિસ્તી એટલે શાંતિ. ખ્રિસ્તીએ ચાંદને આદર્શ માન્યો છે. જે મનુષ્યના આચરણમાં દયા ન હોય, શાંતિ ન હોય તેને મુસલમાન સી રીતે કહેવો ! અને જેના આચરણમાં દયા છે તે મુસલમાન ન હોય તોયે એને મુસલમાન ગણતાં-કહેતાં શું વાંધો છે ? તેથી ઇસુએ કહ્યું હતું, 'જે ભૂખ્યાને જમાડે છે તે ભગવાનને જમાડે છે. જે તરસ્યાને પાણી પાય છે તે ભગવાનને પાણી પાય છે. ઠંડીમાં ધ્રુજતાને ઓઢાડે છે તે ભગવાનને ઓઢાડે છે.' એ ધર્મ પંથ, સંપ્રદાય વગેરે ભણતા જ નહોતા. મેં શરૂમાં કહ્યું કે એ માનવ-પુત્ર હતા. મેં પણ આ કામ માનવ-પુત્ર તરફ જ શરૂ કર્યું છે, એનાથી માનવતા ખીલી જાશે. આજે હવે વધુ કહેવાની જરૂર નથી, અને મારી યોગ્યતા પણ નથી. પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે અમારી વાણીમાં કરુણા, દયા અને પ્રેમ ભરી દે તો એનું આ કામ સંપન્ન થશે.

આપણો દેશ બહુ જ મોટો છે. અહીંના કોઈ પણ છોકરાને પૂછીશો કે તમે કેટલા ભાઈ છો, તમારા દેશ-આંધવો કેટલા છે તો એ તરત જ છત્તીસ કરોડનો આંકડો દેશે. ચીન છોડીને બીજા કોઈ પણ દેશના નાગરિકની જાહેર આવકો મોટા આંકડો રમતો નહીં હોય. યુરોપના લોકોને પૂછશું તો કોઈ દેશે એક કરોડ, તો કોઈ દેશે બે કરોડ ને કોઈ કહેશે ચાર કરોડ. આમ નાના નાના આંકડા ત્યાં સાંભળવા મળશે. પણ આપણે આટલાં બધાં ભાંડુઓ છીએ, આટલો વિશાળ આપણો વૈભવ છે! આ બધું શું છે? આપણે એ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. અસંખ્ય નદીઓ જઈને સમુદ્રમાં સમાય છે અને સમુદ્ર તમામ નદીઓને મોટા પેટ સમાવે છે, કોઈને નકારો નથી દેતો તેમ ભારત-ભૂમિએ પણ દુનિયાની તમામ જાતિઓને પ્રેમથી આવકારી છે અને સૌને સમાવ્યાં છે.

હું એક દાખલો આપું. પારસી લોકો ઈરાનથી અહીં આશરો લેવાં આવ્યા. અહીંના સહૃદયી લોકોએ એમને આશરો આપ્યો. એમનાં જે કંઈ રીત-રિવાજ હતા તે પ્રમાણે એ ઉપાસના કરતા અને પોતાનો ભક્તિ-માર્ગ ચલાવતા. આપણે એમાં કોઈ અંતરાય નાંખ્યો નથી. આજે પણ પારસીઓ આ દેશને પોતાનો દેશ સમજે છે અને અહીં સુરક્ષિત રહે છે.

એક મજાની વાત છે. અહીં જે પારસીઓ આવ્યા તે દેવોની નિંદા કરતા અને અસુરોની પ્રશંસા કરતા. આમ છતાં અહીં લોકોએ એમાંથી અવળી સમજ ન દાઢી. અહીં તો દેવોની સ્તુતિ અને અસુરોની નિંદા થાય છે, જ્યારે પારસીઓમાં અસુરોની સ્તુતિ અને દેવોની નિંદા થાય છે. એમની ભાષામાં ‘અસુર’નો અર્થ ‘ભગવાન’ થાય છે. શબ્દ બિલ્લેલાગે છે પણ અર્થ એક જ છે. ભગવાનને એ લોકો મોટો અસુર ‘અસુર-મન્દ’ કહે છે અને દેવોને ‘બૂત અથવા પિશાચ’ કહે છે જે માંડાઓને સતાવે છે. એવા દેવોની એમણે નિંદા કરી છે. પણ અહીંના લોકોએ એનો અર્થ તારવીને શબ્દને વેડી લીધો. આ એક બહુ મોટી બાબત છે. પારસીઓ

અહીં આક્રમણકાર તરીકે નહોતા આવ્યા. એ લોકો અહીં આવ્યા ત્યારે એમની એવી કોઈ શક્તિ નહોતી કે જેના જોરે એ લોક આશરો માંગી શકે. આમ છતાં એ આશરો શોધતા આવ્યા અને અહીંના લોકોએ એ આપ્યો પણ ખરો. ભારતે એમના ભરણુ-પોષણની જવાબદારી ઉપાડી લીધી. દ્રુઢમાં કહેવાની વાત એ કે અહીંની જનતા જ્ઞાનીઓના વિચાર પ્રમાણે ચાલતી અને નેથી જ આપણો વિકાસ થયો છે.

મહા-માનવોનો સમુદ્ર : ભારત

આજકાલ અહીં કેટલાયે વાદ ચાલે છે. વાદ તો ભાતભાતના હોઈ શકે. બિહાર-બંગાળનો એક વાદ ચાલે છે. છતાં બિહારીઓ એમ તો નથી જ કહેતા કે અમારે અમારું અલગ રાષ્ટ્ર બનાવી ભારતથી છૂટા થઈ જવું છે. બંગાળવાળા પણ જુદું રાષ્ટ્ર રચીને અલગ રહેવા માંગતા નથી. આપણે બધા ભારતીય છીએ, ભારતવાસી છીએ અને આપણે એક જ રાજ્યમાં રહેવું છે. ખીજા જે વિવાદો ચાલે છે એ બધા સામાન્ય વાદ છે. એની પાછળ કોઈ અભિમાનની વૃત્તિ નથી. જો કે આજકાલ કંઈ અંશે અભિમાન અને કડવાશ પેદા કરવામાં આવી છે છતાં અહીં એવી અભિમાનની વૃત્તિ તો નથી જ જેની યુરોપમાં છે. ફ્રાંસ અને જર્મની વચ્ચે એવો બેને છૂટા પાડતો કોઈ પહાડ નથી. આમ છતાં એમને એમ થાય છે કે ત્યાં એવો પહાડ હોવો જોઈએ. બન્ને તદ્દન લાગી લાગીને વસેલા દેશ છે. એમની સિધ્ધિ અને ધર્મ એક છે, ભાષાઓ પણ સારી જેવી એક ખીજીને મળતી આવે છે. એમનામાં બેટી-વહેવાર પણ છે. આમ છતાં ફ્રાંસવાળાઓએ ઈરાવ્યું કે અમારો એક નાનો સરખો દેશ છે અને જર્મનીવાળાઓએ પણ ઈરાવ્યું કે અમારો પણ એક નાનો સરખો દેશ છે. ફ્રાંસ, જર્મની અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે જે યુદ્ધો થયાં તે બધાં રાષ્ટ્રીય યુદ્ધો ગણાય છે, એ ‘સિવિલિઝેશન’-આંતર-વિગ્રહ નથી ગણાતા, જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં મરાઠા અને ઓરિસ્સાવાળા વચ્ચે, મરાઠા અને રજપૂતો વચ્ચે યુદ્ધો થયાં તે બધાંની ગણના ધરના કનિયા-આંતર-વિગ્રહમાં થાય છે. બહારવાળાઓએ તેમ જ અહીંવાળાઓએ પણ એને આંતર-વિગ્રહ ગણ્યા છે.

યુરોપમાંથી રશિયા જતાં જે રહે તેવડા મોટા હિંદુસ્તાન દેશ છે. યુરોપમાં જે વિવિધતા છે તેથી જરાયે ઝાઝી અહીં નથી. યુરોપની જેમ જ અહીં પણ અનેક ભાષાઓ છે. એટલું જ નહીં, ત્યાં એક જ લિપિ છે જ્યારે અહીં અનેક લિપિ છે, અને ત્યાં એક જ ધર્મ છે ત્યારે અહીં અનેક ધર્મો છે. આટલો બધો ફરક હોવા છતાં આપણે આપણને એક જ દેશના વાસી ગણીએ છીએ, જ્યારે એ લોકો પોતાને એક ખંડના વાસી માને છે. ત્યાંના કેટલાક દેશો તો આપણા ખાંત જેટલા નાના છે, આમ છતાં એ પોતાને અલગ રાષ્ટ્ર માને છે કારણ કે એમની જુદી ભાષા છે. હિંદુસ્તાનમાં એવી વાત સાંભળવા નથી મળતી. અહીંના સમાજ-ભાષા છે. હિંદુસ્તાનમાં એવી વાત સાંભળવા નથી મળતી. અહીંના સમાજ-શાસ્ત્રમાં એક વ્યાપક સુદ્ધિ છે. તેથી તો રવીન્દ્રનાથે ગાયું છે કે 'આ એક મહા-માનવોનો સમુદ્ર છે.' એમાં અનેક લોકો આવ્યા ને હજી પણ આવશે. આપણા દેશમાં વિવિધતા હોવા છતાં એકતા છે.

એકતા અંગ્રેજોને આભારી નથી

કેટલાક ધારે છે કે આ એકતા અંગ્રેજોએ પેદા કરી છે પણ તેમ નથી. અંગ્રેજો તો દેશના વધારેમાં વધારે દુકડા પડે એમ ધન્યતા હતા અને એવું થાય તે માટે એમણે પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. લંકાને છૂટું પાડી શક્યા તો પાડ્યું જ. બ્રહ્મદેશને છૂટો પાડી શક્યા તો તે પણ પાડ્યો જ. આપણે આનો વિરોધ ન કર્યો કારણ કે આપણે માનતા હતા કે પડોશી દેશને નોખા રહેવું હોય તો રહેવા દેવાં. પણ ખરી રીતે જોવા જઈએ તો અંગ્રેજોએ તો એથી પણ વધારે ભેદભાવ જિલા કર્યા હતા. દા. ત. હિન્દુ-મુસલમાનોનો ભેદ. પહેલેથી થોડો ધણો ભેદ તો હતો જ, પણ અંગ્રેજોએ એને વધાર્યો અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુસ્તાનના એ ભાગલા પડ્યા. આ તો અહીંની સંસ્કૃતિને કારણે આપણે દેશને એક ગણતા આવ્યા છીએ. બાકી અંગ્રેજોએ તો હિંદુસ્તાન ને પાકિસ્તાન એમ બે ભાગલા જ પાડ્યા.

કેટલાક વળી એવું પણ ધારે છે કે અંગ્રેજોને કારણે અહીં અંગ્રેજી ભાષા ચાલી અને હિંદુસ્તાનના બધા લોકો એક બીજા સાથે વાત કરી શકે

એટલા મારે બધા પ્રાંતના લોકોએ એ લાખા શીખી લીધી, અને એને દારણે એકતા પેદા થઈ. પણ આ વિચાર પણ ખોટો છે. એકતાની ભાવના તો છેક વેદના દાળથી ચાલી આવે છે અને એ જમાનામાં તો આવનગમનનાં સાધનો પણ નહોતાં. એ વખતના ઋષિઓના દહેવા પ્રમાણે કન્યાકુમારીથી માંડીને હિમાલયની શુદ્ધ સુધીનો પ્રદેશ એક જ દેશ મનાતો. એમાં એક સંસ્કૃતિ પેદા થઈ. અસંખ્ય યાત્રીઓ દેશના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી યાત્રા કરતા. અસંખ્ય સત્પુરુષો હિમાલયથી માંડીને કન્યાકુમારી સુધી સદ્વિચારનો પ્રચાર કરતા. આને જ લીધે આપણો દેશ એક બન્યો છે. આપણે આ વારસાથી શ્રીમાન છીએ.

ઇતિહાસે નાંખેલી જવાબદારી

પણ મોટો વારસો સંભાળવો હોય તો અક્ષય પણ જોઈએ. એ અક્ષય જો ન હોય તો દેશની વસ્તી અને વિસ્તાર જે આપણી તાકાત છે તે જ આપણી કમજોરી સાબિત થાય. તેથી અહીં ઊભા ચતા સવાલોનો ઉકેલ પ્રેમ અને શાંતિથી લવાય તેની મોટી જવાબદારી ઇતિહાસે આપણે માથે નાંખી છે. આપણે એ જવાબદારી સંભાળી નહીં ચક્રીએ તો દેશની વિશાળતા આપણી કમજોરી નીવડશે અને પરિણામે આપણી આઝાદી ટકી નહીં શકે. ઇતિહાસ આપણને પાઠ શીખવે છે કે આ દેશ પર જે આક્રમણો થઈ શક્યાં તેનું દારણ તો એ છે કે અહીંના લોકોને અહીંની વિવિધતાનું આંતરિક લાન ન હતું. એને દારણે ભેદો વધ્યા, કેમવાદ પેદા થયો, એક બીજા વચ્ચે વિરોધ પેદા થયો અને હિંદુસ્તાનને વર્ષો સુધી શુભામ રહેવું પડ્યું.

શાંતિ અને પ્રેમનો માર્ગ અનિવાર્ય

આથી આપણા દેશ મારે તો પ્રેમનો માર્ગ અનિવાર્ય બની જાય છે. હું તો એમ જ દહીશ કે આપણે શાંતિ અને પ્રેમથી જ આપણા પ્રશ્નો ઉકેલીએ એવો ઘાટ લગવાને ધડી રાખ્યો છે એ આપણું સદ્લાજ્ય છે. હું એને સદ્લાજ્ય કહું છું કારણ કે આપણે આપણા પ્રશ્નો પ્રેમ અને શાંતિથી નહીં ઉકેલી શકીએ તો આપણી તાકાત અને દોઢાન વધે જ નહીં એવી

યોજના ભગવાને કરી મેલી છે. પણ જો હિંદુસ્તાન પોતાની લશ્કરી તાકાત વધારવાનો વિચાર કરવા જશે તો એ તદ્દન જ કમજોર થઈ જશે અને ગુલામ બનશે. એણે રશિયા કે અમેરિકા બેમાંથી એકને શરણે જવા વારો આવશે. પછી આપણે આઝાદ રહી નહીં શકીએ. દેશના પ્રશ્નો શાંતિ અને પ્રેમથી ઉકેલવા એ આ દેશ માટે અનિવાર્ય છે તેથી હું એને દેશનું અહોભાગ્ય માનું છું.

તો જેમ દેશના સવાલ પ્રેમ અને શાંતિથી ઉકેલે એ દેશ માટે અનિવાર્ય છે તેમ દુનિયા પણ પોતાના સવાલોના ઉકેલ માટે પ્રેમ અને શાંતિનો માર્ગ શોધે એ વિજ્ઞાન માટે અનિવાર્ય છે. આજનાં શસ્ત્રો માણસનાં હાથમાં નથી. શસ્ત્ર-શક્તિમાં ગમે તેટલી ખૂરાઈ હોય તો પણ જો તે માણસના કાબૂમાં હોય તો એ કંઈક લાભદાયક નીવડી શકે છે. પણ આજે તો વિજ્ઞાનનો વિકાસ એટલો બધો થયો છે કે શસ્ત્ર-શક્તિ હવે માણસના કાબૂમાં રહી નથી. અહીં કાઈ બીડી પીને સળગતું હુંકું ફેંકે તો એનાથી ધરને જે આગ લાગે તે ઠારવાની શક્તિ એનામાં નથી રહેતી. એણે જાણી નોંધતે ભલે નહીં, પણ આગ તો ચાંપી જ. એનામાં આગ ચાંપવાની શક્તિ છે અને સહેલાઈથી ચાંપી શકે છે પણ પછી એ આગ ઠારવાની શક્તિ એનામાં નથી. વિજ્ઞાનના આ જમાનામાં યુદ્ધથી લાગનારી આગની જ્વાળાઓથી એકલું એકાદ ધર જ નહીં પણ આખા દેશના દેશ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે. માનવતા અને માનવ-જાતિનો સમૂહો ઉચ્છેદ ઠાડવાની શક્તિ વિજ્ઞાને પેદા કરી છે. તેથી દુનિયા પોતાના પ્રશ્નો પ્રેમ અને શાંતિથી ઉકેલે એ જરૂરી છે. અને એક દેશમાં જે રીતે કામ થયું તે જ રીતે બધા દેશોમાં થાય એવો પણ આગ્રહ ન હોવો જોઈએ. આપણી વૃત્તિ આગ્રહની ન હોવી જોઈએ. દરેક દેશના પોતપોતાના આગવા ગુણો હોય છે. તેથી દરેક દેશમાં એક જ પ્રકારની રાજ્ય-વ્યવસ્થા અને સમાજ-વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવો આગ્રહ ન રાખીએ. દરેક દેશ પોતાની આગવી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદી જુદી સમાજ-રચના કરી શકે એવી અનામદી વૃત્તિ જો આપણે રાખીશું તો દુનિયામાં શાંતિ

જળવાશે. નહીં તો દુનિયામાં અશાંતિની પાળી આવીને ઊભી રહેશે. આજે હિંદુસ્તાનને જે આંતર-રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એનો જે સ્વભાવ છે, એની જે ઐતિહાસિક જવાબદારી છે તે બધાંને કારણે શાંતિને માર્ગ અપનાવવો એ હિંદુસ્તાન માટે અનિવાર્ય છે, અને વિદ્વાનને કારણે દુનિયા માટે પણ શાંતિનો માર્ગ અપનાવવો અનિવાર્ય છે. આપણે માં આપણી પરિસ્થિતિઓને લીધે એ અનિવાર્ય છે અને દુનિયાને વિદ્વાન લીધે એ અનિવાર્ય છે. હવે તમામ લોકોને પોતાના પ્રશ્નના ઉકેલ માં શાંતિનો રાહ લેવો પડશે. આપણે ખ્યાલ રાખવો પડશે કે ક્યાં આ ન લાગે અને ક્યાંક લાગી પણ નહીં તો ઝટ ઈને ઠરી જાય.

લોહિયાના ભારતીય પરંપરાના ઉદ્દગાર

ઈંદોરમાં ગોળીબાર થયો ત્યારે મારાથી ન રહેવાયું અને મેં કહ્યું) સ્વરાજ્યમાં આ રીતે ગોળીબાર ન થવા જોઈએ. સ્વરાજ્યમાં આંદોલન ચલાવનારાઓની પણ પોતાના પર અંકુશ રાખવાની અને હિંસા ન થવા દેવાની જવાબદારી છે. સરકારે પણ ગોળીબાર ન ચાલે એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. અને તેથી ત્રાવણકોર-કાચીનમાં ગોળીબાર થયો ત્યારે રામમનોહર લોહીયાનો આત્મા વિદ્રોહ પોકારી ઊઠ્યો. તેથી હું ખૂબ ખુશ થયો. ત્યાં તો સમાજવાદી પક્ષની જ સરકાર હતી છતાં પણ લોહિયાનો આત્મા વિરોધ પોકારી ઊઠ્યો. એના પર ચર્ચા થઈ. એની તરફેણમાં અને વિરોધમાં ધણી વાતો થઈ, મારે એ બધામાં નથી પડવું. ત્યાં પોતાના જ પક્ષની સરકાર હતી છતાં પણ એમના હૃદયમાંથી પોતાની મેળે જે ઉદ્દગારો નીકળ્યા તેને હું ભારતીય ઉદ્દગારો કહું છું અને એની સાથે મારી પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ છે.

હિંસા વિષે એક શ્રમ

હિંસાથી બધા જ પ્રશ્નો ઊકલી શકે છે અને વહેલા ઊકલી શકે છે એવી જે માન્યતા આજકાલ ચાલે છે તે શ્રમ જ છે. હિંસાથી નથી તો બધા સવાલ ઉકેલતા કે નથી તો વહેલા ઊકેલતા. પ્રશ્ન ઊકેલી ગયો હોવાનો આભાસ થાય છે અરે. પણ આભાસ પરથી જ ને આપણે માની લઈએ

કે પ્રશ્ન ઊઠી ગયો તો આપણે ભીત બૂલીએ છીએ. ધારે કે એક ઠેકાણે કચરો કચરો થઈ ગયો છે. વાળતાં વાર યશ એમ ધારીને ઝાડુ ન મારીએ અને ઉપર શેતરંજ પાયરી છૂંએ અને માનીએ કે સફાઈ થઈ ગઈ. લોકે બધું બેઠું અને સભા રૂઝ થઈ. એટલામાં નીચેથી એક વીંછી નીકળ્યો અને એક જણને કરડયો કે તમારી સભા સમાપ્ત ! દૂંધમાં કહેવાતું એ કે ઝાડુ મારતાં વાર લાગશે એમ ધારીને શેતરંજ ઢાંકી વાળવાથી સફાઈ થઈ નથી જતી. સફાઈ માટે કેડનો ઠાંટો વાળવો જ પડે. સંસ્કૃતમાં એક વાત છે : એક છોકરો ધઉં વાવવા ગયો. એણે એક દાણો વાળ્યો. એક દહાડો રાહ જોઈ, પણ કંઈ બીચું નહીં. બીજો દિવસ, ત્રીજો દિવસ, ચોથો દિવસ રાહ જોઈ. આખરે પાંચમે દિવસે જરા અમથા અંકુરે. માથું કાઢ્યું. છોકરાને થયું આટલો અમથો અંકુર કાઢતાં આટલી તે વાર લાગે ! એણે તો ઝટ દઈને વધારવા માટે અંકુરને ઉપરથી તાપ્યો. બીજો દિવસે જઈને જુએ તો અંકુર ચીમળાઈ ગયેલો. તો અંકુર ઉપરથી ઝાલીને તાણવાથી ન વધે. એને વધવા સમય જોઈએ અને એ જરાબર પણ છે. એમાં સમય બચાવવાનાં ફાંફાં મરાય છે ત્યારે પછી એ અવળું જ વેતરાય છે, આખો પ્રશ્ન જ ઝાડનો ચોડ થઈ જાય છે. એટલે હિંસાથી પ્રશ્નો ઝટ ઊઠે છે એ માન્યતા જ બમ ભરેલી છે.

દેહ-પ્રધાન શિક્ષણનાં પરિણામ

લોકોને આજકાલ હિંસા પર ભારે શ્રદ્ધા બેઠી લાગે છે. એમને થાય છે કે હિંસાથી જ બધા પ્રશ્નો ઊઠે છે. પણ આ બ્રમ છે. ઘરમાં માબાપ પણ છોકરાને તમાચો ઠોકી દે છે. એનો અર્થ એ થયો કે એમને પ્રેમ, પર અને પોતાની સમજવટની શક્તિ પર એટલો વિશ્વાસ નથી નેટલો તમાચા પર છે. શાળામાં પણ એમ જ બને છે. છોકરો મોડો આવે તો એને નિયમિતતાનો માઠ આપવા માસ્તર ચૌદમું રતન ચલાવે છે. પછી છોકરો નિયમિત આવવા મોડો છે. પછી માસ્તર કહેશે કે જુઓ, કેવો સીધો થઈ ગયો ! સોડી પડી એટલે સદ્ગુણની પ્રેરણા થઈ ગઈ ! એટલે સદ્ગુણની પ્રેરણા માટે સોડીનો સ્પર્શ, દડો કેટલો બધો લાભદાયી છે એમ કહે છે !

પણ એ તો વ્યાજ માટે મૂળ મૂડી ખોવા જોવું થયું. સોડી પડવાથી છોકરો નિયમિત આવનાં તો શીખ્યો પણ જોગો ખીતાં પણ શીખ્યો. કોઈ મારે તો એનાથી દમાઈ જવાનો એને પાડ મહ્યો. આમ નિર્ભયતા ગઈ ને નિયમિતતા આવી.

હવે તમે જ કહો કે નિર્ભયતાની કીમત વધારે છે કે નિયમિતતાની ? આ તો ચણા લઈને કલ્લી કાઢી આપવા જોવું થયું ! એથી શો ફાયદો ? છોકરો ત્યાર દહાડા નિશાબે નિયમિત ગયો. પણ વાત વિસારે પડી એટલે પાછો હતો તેનો તે ! આમ નિયમિતતા તો ગઈ જ ગઈ, પણ લયબીતતા ધર ધાલી ગઈ. આવું જોખમકારક છે ! બીકનો માર્યો છોકરો આજે માઆપ કે શિક્ષકને વશ વર્તે છે પણ કાલ ભીડીને કોઈ ઝુંડાને વશ વર્તશે. આવું શિક્ષણ બાળકને દેહ-પ્રાણ બતાવે છે. આમાં તો દેહ ઉપર દમન થાય તો તરત જ સામાને સરણે ચવાનું એને શિક્ષણ મળે છે. આવા શિક્ષણથી આપણા સદ્ગુણો માથે જોખમ છે. આમેય જુસ્મી લોકો પાસે કઈ સત્તા હોય છે ? માર-ઝૂક કરવાની ને ધમકાવવાની જ ને ? આવી તાલીમથી આખા નાગરિક-શાસ્ત્રનો અંત આવી જાય છે.

પ્રમો ભીક્ષતાં વાર લાગે તેમ હોય અને હિંસા કરવાથી પ્રભ ઝટ ભીક્ષશે એવું આપણને લાગે તો એ એક શુદ્ધ ભ્રમ છે. અનાદિકાળથી આ ભ્રમ ચાલતો આવે છે. પણ એના અનુભવને અંતે સમગ્રયુગ છે કે એક હિંસા કરી એટલે બીજી હિંસા મારેનો પાયો નંખાયો. આમ છતાં દારનારો એમ જ માને છે કે પોતે હાર્યો તેમાં હિંસાની પદ્ધતિનો દોષ નથી પણ હિંસા કરવાની પોતાની શક્તિ ઓછી હતી તેથી એ હાર્યો. હથિયારોથી લડનારાને એ નથી સમજતું કે હિંસામાં શક્તિ નથી. એ તો એમ માને છે કે આપણે ઓછા હિંસક હતા તેથી હાર્યા, મારે હવે શક્તિ વધારવી જોઈએ. પછી એ દારનારો હથિયારના ગંજ ખડકવા મડે છે અને મથીને જીતે છે. ત્યાં વળી પેલો દારનારો પાછો હથિયારના ગંજ ખડકવા મડે છે.

યુદ્ધનાં મૂળ આપણા જ ઘરમાં

આમ ચડા-ઊતરી કરતાં કરતાં આજે આપણે ‘ટાટલ વોર’- સર્વલક્ષી યુદ્ધ સુધી પહોંચી ગયા છીએ. આજે એક વ્યક્તિની બીજી વ્યક્તિ સાથે કે એક જાતિની બીજી જાતિ સાથે લડાઈ નથી થતી. હવે તો રાષ્ટ્ર-સમૂહો વચ્ચે લડાઈઓ જામે છે. પણ આ યુદ્ધનાં મૂળિયાં ક્યાં છે? એની ગંગોત્રી કઈ કે જેમાંથી આ યુદ્ધની ગંગા નીકળી પડી છે? મામલો એટમ બોમ્બ ને હાઈડ્રોજન બોમ્બ સુધી પહોંચ્યો તે એનાં મૂળ ક્યાં છે, એ શરૂ ક્યાંથી થાય છે? જોઈશું તો દેખાઈ આવશે કે એની શરૂઆત આપણા પરમ પ્રિય માતાપિતા અને ગુરુદેવથી જ થઈ છે. બાળકોને સદ્ગુણ શીખવવા સારું જેમણે ‘ચૌદમું રતન’ અજમાવ્યું તે જ આ એટમ બોમ્બ અને હાઈડ્રોજન બોમ્બના બાપ છે. માઆપ ને ગુરુ જો બાળકોને એમ કહે કે તમને અમારી વાત ગળે બિતરે તો જ માનજો, નહીં તો ન માનશો, તો જ દેશ બચવાનો છે. આવી જાતના શિક્ષણથી જ આપણે વિચાર-પ્રધાન થઈ શકીશું. જે વાત ગળે બિતરે તે જ માનવી, ન બિતરે તે ન માનવી જોઈએ.

પણ આજે તો બિલ્લટી ગંગા ચાલે છે. જ્યાં ને ત્યાં બાળકોને ઠોકવાથી જ કામ ચાલે છે. બાળકોને શીખવવું જોઈએ કે જે વાત ગળે ન બિતરે તે ન કરશો. કોઈ તમને મારે ખૂડે તો માર ખાજો. શાંતિથી માર સહન કરવાની આ શક્તિ, આ તિતિક્ષા એ જ નિર્ભયતા છે. હથિયારો પરની શ્રદ્ધા એ નિર્ભયતા નથી, એ તો બીજાણુપણાનું લક્ષણ છે. તેથી લય સામે કદી ન ખૂંકવાનું તત્ત્વ શિક્ષણમાં દાખલ કરવું જરૂરી છે. આપણે બાળકોને એ વાત શીખવીએ : (૧) કોઈથી ડરવું નહીં અને કોઈને ડરાવવું પણ નહીં, (૨) કોઈથી દંભાવું નહીં અને કોઈને દંભાવવા પણ નહીં. ગીનાએ આ જ વાત કહી કહી છે : નાયમ્ દન્તિ ન દન્યતે- એ મારતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી.

અલયની સૌ પહેલાં આવશ્યકતા

એટલે આપણે એવી રીત અપનાવવી છે કે જેથી પ્રભો પતે અને છતાં

અર્થાતિ કે મન-ક્ષોભ પેદા ન થાય અને વૃત્તિમાં ભય ન જન્મે. આપણા ઇતિહાસકારોને આની ખબર હતી. અને તેથી આપણા સમાજ-શાસ્ત્રમાં એક શબ્દ છે : ‘અભય.’ પણ આજે એને દેકાણે ‘Law and order’—‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ વપરાય છે. આજે એવી માન્યતા સેવાય છે કે જનતા ખીને તો ખીને પણ ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ જળવે તો છે ને ! આમ આપણે વ્યવસ્થા દેવીને પરમદેવી બનાવી દીધી છે. આપણે કહીએ છીએ, ‘હે દેવી, તું જ પરમદેવી છે, તું જ અમારું સંરક્ષણ કરે છે. તું જ અમ નોંધારાનો આધાર છે !’ આ દેવી પર એવી તો શ્રદ્ધા બેઠી છે કે નાસ્તિકો પણ આ દેવીને માને છે. સામ્યવાદીઓ ઈશ્વરને નથી માનતા એવો એમનો દાવો છે. હું એમને કહું છું કે તમે ઈશ્વરને નથી માનતા પણ એના બાપને તો માનો છો ને ?—ત્રમધ-દેવતા (વ્યવસ્થાપક) ને તો માનો છો ને ?

કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે વ્યવસ્થા કરવામાં કેટલાકને સાફ કરી મૂકવા પડશે. અને એમ સાફસૂદી કરતાં કરતાં છેવટે વ્યવસ્થા એવી થઈ જશે કે એમાં પછી સંઘર્ષ જ નહીં રહે. એમને પૂછીએ છીએ કે ‘સંઘર્ષ જતો રહેશે પછી શું થશે ?’ તો કહે છે કે, ‘પછી સૃષ્ટિ સાથેનો સંઘર્ષ શરૂ થશે.’ હકીકતમાં આ વિચાર જ ભૂલભરેલો છે. વ્યવસ્થાનું અમારે મન પણ મૂક્ય છે. હમણાં જ તમને શાંત રહેવા મેં કહ્યું હતું. પણ એ માટે કહીને શાંત કરવાને બદલે દંડો ચલાવ્યો હોત તો તમે શાંત તો રહેત પણ કાન બંધ થઈ જાત અને કશું જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાત. કારણ, એ શાંતિ તો ઉપરછાંદી હોત, અંદરખાને તો ફૂડક જ હોત. એવી શાંતિ શાંતિ ન કહેવાય. અંદર જે બદબદે છે એને ક્ષોભ કહે છે. ક્ષોભ બહાર ન આવે અને અંદર બદબદતો રહે તો એ વધારે જોખમ ભરેલો છે. બહાર નીકળી આવે તો કરો વાંધો નથી. પાણીની વરાળ દબાયેલી રહે છે તો આગગાડીને ધસડી જાય છે. પણ બહાર નીકળી આવેલા ક્ષોભમાં એટલી શક્તિ નથી રહેતી. પણ જો એને અંદર ને અંદર ધૂંધવાતો રાખીએ તો એમાંથી મોટો અનર્થ પેદા થાય છે. અહીં જે શાંતિ જળવાઈ તે તમને સમજાવ્યા તેથી, ધમકાવ્યાથી નહીં. ધમકાવીને શાંતિ સ્થાપીએ

તો 'વ્યવસ્થા-દેવી' દેવી નથી રહેતી એ 'વ્યવસ્થા-રાક્ષસી' બની જાય છે. અને રાક્ષસીના પેટમાં એટલી ગરબડ-અવ્યવસ્થા દરોડે એના કરતાં તો ખહારની અવ્યવસ્થા બહુતર એમ કહેવું પડશે. એટલે વ્યવસ્થા કરતાં 'ધધારે જરૂર' અભય'ની છે.

એકતાની અછલ

આજે સાંજના ગમતું કે ઝરિયા તો એક ગોડું કુરુક્ષેત્ર છે. અહીં લડાઈઓ ચાલતી હોય છે. અહીં કેટલા દુર્યોધન, કેટલા દુઃશાસન અને કેટલા દૌરવ-પુત્રો છે તે તો મને ખબર નથી. પણ અહીં મજૂરો રહે છે, અને એમની પાસેથી કામ લેવાનું છે, ગમે તે રીતે લેવાનું છે એવી માન્યતા છે. પણ મજૂર એટલે શ્રમશીલ. ત્યાં શ્રમશીલ હોય ત્યાં શાંતિ તો હોવી જ જોઈએ. જ્યાં એકી હોય ત્યાં અશાંતિ હોય. શ્રમ કરનારા છે ત્યાં લક્ષ્મી પેદા થાય છે. પણ આજે એથી બિલકુલ ઈર્ષ્ય છે. શ્રમ કરનારા છે ત્યાં બે પક્ષો પડી જાય છે અને એકબીજાનાં હિત જુદાં જુદાં છે એમ માનવા માંડે છે. એકના બે ને બેના ચાર દુકડા કરવાની બુદ્ધિ તો બધાંને છે. પણ ચારના બે ને બેના એક કરવાની-એકતા કરવાની બુદ્ધિ કોઈને નથી. આવા દુકડા-ખંડ પાડવાની બુદ્ધિને ગીતામાં રાજસી-બુદ્ધિ કહી છે, અને કારણે અનેક ઈંટાઓ પડે છે. એકનો મેળ ખીજ સાથે નથી ખાતો અને ખીજનો મેળ ત્રીજ સાથે નથી ખાતો. આમ લાગલા પાડવાની બુદ્ધિ તો બધાંને છે. પણ ખરી રીતે તો બધાંમાં જે સરખો અંશ છે તેને પકડીને બધાંને એ મુદ્દા પર એક કરવાની અછલ સૂઝતી જોઈએ.

ગુંડાઓનું સભ્ય

કોઈકે કહ્યું કે અહીં તો ગુંડાઓનું રાજ ચાલે છે. પણ ગુંડાઓનું રાજ ન ચાલતું હોય એવી જગ્યા શોધી નહીં જડે. એક ગુંડા તો તે કે જે 'ગુંડા' કહેવાય છે, ખીજ ગુંડા 'સેનાપતિ' અથવા 'કાર્પેકર્તા' કહેવાય છે. આપણે લાલેલા ગણેશ લોકો આપણા રક્ષાબળો આધાર પોલિસ અને લશ્કર પર રાખીએ છીએ. આનાથી મોટો અનર્થ કયો હોઈ શકે? આનાથી મોટી મુલામી કઈ કહેવાય? અને સિંધાઈ તે પણ કોણ

છે ? એમનામાં કયો ગુણ દેાય છે ? બત્રીસ ધ્વની છાતી હોય તે સિપાઈ બની શકે. આ એમનો ગુણ અને એવા પર આપણે આપણા દેશનો આધાર રાખીએ છીએ. પછી એના માટે શું શું કરવાનું ? એ તો તાંબાની તોલણી, તેર વાનાં માંચે ને તેરેય પૂર્યાં પડે. મુંબઈમાં દારૂબંધી થઈ તો કહે એમાંથી સેનાને છૂટી મળવી જોઈએ. મેનાને દારૂ પીવાની સગવડ આપવી જોઈએ. ત્યારે મને વિચાર આવે છે કે રાવણની સેનામાં તો બધા દારૂ પીતા હતા પણ રામની સેનામાં વાંદરાઓને દારૂની જરૂરત નહોતી લાગી. હનુમાનને દારૂનો ખપ નહોતો પડ્યો. તો દેશનું રક્ષણ કરનારી સેના સાર્વિક હોવી જોઈએ કે રાજસિક એનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. તુલસીદાસે હનુમાન-આલીસા લખી. એમ તો રાવણ પણ બળિયો હતો, પણ એણે રાવણ-આલીસા તો ન લખી ! કારણ એ કે હનુમાનની તાકાત તારનારી છે જ્યારે રાવણની તાકાત તારનારી તાકાત નથી. હનુમાનની તાકાતથી જ દેશ તરશે, રાવણની તાકાતથી નહીં.

પણ આજે તો આપણે શુંડાઓને હનુમાનનું પદ દેવા બેઠા છીએ. આપણે સેનાને આપણા રક્ષણનો આધાર ગણ્યો છે. એના સૈનિકોને દારૂ પાવો પડે છે, ભોગનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં પડે છે. એમને યુદ્ધના મેદાન પર મોકલીએ તો વિલાસ કરવા માટે કન્યાઓ મોકલવી પડે છે. એમની અનીતિને નીતિ માનવી પડે છે. વચ્ચે મેં 'સાંભળ્યું' કે 'war-bab188' -યુદ્ધમાં પેદા થયેલાં બાળકોનો સવાય બોલો થયો છે. હું નવાઈ પામી ગયો. યુદ્ધમાં તો માણસ મરે, એમાં વળી છોકરાં શી રીતે પેદા થતાં હશે ? પણ આજના જમાનામાં તો યુદ્ધમાં છોકરાં પણ પેદા થાય છે. અને આ જ ફેળે આપણા રક્ષણનો આધાર કહેવાય છે. તો આમ દેશના રક્ષણનો ભાર શુંડાઓ પર છે ત્યાં સુધી શુંડાઓનું જ રાજ ચાલવાનું. પછી તમે એને ગમે તે નામે ઓળખો, પણ નામથી એનું બી બદલાવાનું નથી. એટલે જ આપણા પ્રશ્નો શાંતિથી ઉકેલાય એમ હું ઇચ્છું છું.

કતલથી, કાયદાથી કે હૃદયથી ?

કટલાક કહે છે કે તમારું આ ભૂદાનનું કામ ચાલે છે તેમાં ધણી વાર

લાગશે. તો પછી કાયદાથી ઝડ દઈને કામ કેમ પતાવતા નથી? એમનું માનવું એમ છે કે કાયદાથી કામ વહેલું પતે છે અને કતલથી એનાથીયે વહેલું! કતલથી કામ વહેલું પતે એમ હું માનું છું. ધારો કે આપણા બધાં મજૂરો એક થઈ જાય, એક તારીખ ઠરાવે અને તે તારીખે બધાં માલિકોની કતલ કરે તો વિનોબા જે કામ દસ વર્ષે કરી રહે તે કામ એક જ દિવસે પતી જાય. પણ આ તે કાંઈ ઉકેલ છે? લોક વળી વિચાર કરે છે કે કાયદાથી શું ન થાય? પણ શું કાયદાથી તમે દવાળુ બની શકો ખરા? શું કાયદાથી તમે 'ધાર્મિક' બની શકો ખરા? ભૂમિનો સવાલ કાયદાથી નહીં બિઠ્ઠે એ સ્પષ્ટ છે. કાયદાથી જમીનની વહેંચણી થઈ શકે પણ તૂટેલાં દિલ એનાથી જોડી ન શકાય. એ કામ તો હૃદયથી જ બને.

સો દક્કા દાનપત્રો જોઈએ

મને ગણિતનો શોખ છે તેથી લેખાં માંડું છું. અત્યાર સુધીમાં સાડાત્રણ લાખ લોકોએ દાન આપ્યું છે. એક જણ દાન આપે છે ત્યારે ઓછામાં ઓછા દસ જણાએ વિચાર સંભાળ્યો હોય છે. દેશમાં જેટલા ખેડૂત છે તેટલાં દાનપત્રો મારે જોઈએ છે. મારે સોએ સો દક્કા દાનપત્રો જોઈએ છે. દેશમાં સંપત્તિવાળા ૭ કરોડ લોક હોય-પછી બસે ને કોઈ કોડીનો ધણી હોય અને કોઈ કોટિનો ધણી હોય-મારે ૭ કરોડ સંપત્તિ-દાન પત્રો જોઈએ. લોક પૂછે છે કે કોઈ આંદોલનમાં આવું સો દક્કા કામ કદી થયું છે ખરું? દમણાં વૈદનાથ બાણ કહેતા હતા કે 'સો દક્કા દાનપત્રો તો શી રીતે મળે? કંઈ દક્કાવારી કરાવો!' મેં કહ્યું, 'તમારે એમ કરવું હોય તો કરો, હું તો સો દક્કાની જ માંગણી કરવાનો.'

અહો બેઠાં છે એમાંથી એકેએક જણ મરવાનો છે. મરવામાં સો દક્કાની વાત છે. તો પછી જીવનમાં એથી ઓછા દક્કા શા સારુ? આ તો જીવન-નિર્માણનું આંદોલન છે. બધાં જ મરવાનાં છે. એ ચૂંટણીમાં બધાં જ મત આપશે. ચમરાજની પેટીમાં બધા જ મત પડવાના છે. ત્યારે મોતને સારુ આટલું મનદાન થાય ત્યારે જીવન માટે થોડું મતદાન શા સારુ? જે વિચાર મને ફરવી રહ્યો છે, મારા પગને ચલાવી રહ્યો છે એ

જો તમારે ગળે પશુ જિતરે તો તમારાથી પશુ નહીં રહેવાય. મને તો વિચારમાં એટલી શ્રદ્ધા છે કે વિચારથી મોટી તાકાત દુનિયામાં કોઈ નથી એમ હું તો માનું છું.

આત્મ-શક્તિનું મહત્ત્વ

એક વાર એક ભાઈએ આવીને મને કહ્યું, ‘મારે તમારી કુંડળી જોવી છે. મંગળ અને શનિની તમારા પર શી અસર છે તે મારે જોવી છે.’ મેં એને કહ્યું, ‘મારે જરા મંગળની કુંડળી જોવી છે કે મારી એના પર શી અસર પડે છે કારણ કે એ તો જડ છે અને હું ચેતન છું.’ આપણે બહા છીએ. આપણાથી મોટી તાકાત દુનિયામાં એકેય નથી. આપણે દૃષ્ટા છીએ અને આખી સૃષ્ટિ દૃશ્ય છે. કુંભાર જેમ માટીને આકાર આપી શકે તેમ આપણે પશુ આ જડ સૃષ્ટિને ફાવે તે રૂપ આપી શકીએ. તમને જો આ સમગ્રઈ જાય તો એટમ બોંબમાં પશુ નથી એવી શક્તિ તમારામાં પેદા થશે. કોઈ કે એટમ બોંબ કેટલો શક્તિશાળી છે તેનું મારી પાસે વર્ણન કર્યું ત્યારે મેં કહ્યું કે મારી પાસે આત્મ-બોંબ છે—આત્મ-શક્તિ છે. છેવટે એટમ બોંબ બનાવ્યો તો માણસે જ છે ને ? તો જ એને બનાવી શકે છે તે જ એને ખતમ પણ કરી શકે છે. તમે અત્યંત બળવાન છો. તમારાથી બળિયું દુનિયામાં કોઈ નથી. પણ એ શક્તિ તમારાં શરીરોમાં નથી, તમારા આત્મામાં, તમારા પ્રેમમાં છે. એ શક્તિને પ્રગટાવનારે જ આ આંદોલનને દોરી રહ્યો છે.

‘સર્વોદય’નો નિયમ છે કે પહેલાં આપણા ભાઈને હજો પછી આપણને. પણ લોક ‘મને પહેલાં’ કહેવા માંડે છે ત્યારે સર્વનાશની પાળી આવી માનજો. તેથી ‘પહેલાં બીજાને હજો’ એમ બધાં કહેવા માંડે એમ હું ઇચ્છું છું. મારે તો એની મેળે થાય એવી વ્યવસ્થા જોઈએ છે, રાક્ષસી વ્યવસ્થા નથી જોઈતી. તમે ગીતા અવચન વાંચશો તો તમને આત્માની શક્તિનું જ્ઞાન થશે.

ઝરિયા, ૨૭-૧૨-૧૯૫૪.

અહિંસાના વિકાસમાં ખેતી અને સત્યાગ્રહની શોધ :૩૭:

દરેક દેશના વતનીઓને પોતપોતાના દેશ માટે પ્રેમ અને અભિમાન હોય છે. પ્રેમ હોવો એ તો હિંચિત જ છે પણ અભિમાન હોવું એ પણ હિંચિત છે. હા, એ અભિમાન પોતાના દેશના ગુણ માટેનું હોવું જોઈએ, કોઈ બીજા દેશની નિંદા અંગે ન હોવું જોઈએ. આ મર્યાદામાં પોતાના દેશ માટે અભિમાન રાખવું ચોક્કસ જ છે. આમ છતાં હિંદુસ્તાનમાં આપણને આપણા દેશ પ્રત્યે જે ખાસ લાવના છે તેવી બીજે જોવા નથી મળતી.

‘ દુર્લભ મારતે જન્મ ’ એમ કેમ ?

અહીં કહેવાય છે ‘ દુર્લભ મારતે જન્મ, માનુષં તથા દુર્લભમ્ - ભરત-ભૂમિમાં જન્મ મળવો દુર્લભ છે, અને તેમાંથી મનુષ્ય-જન્મ પામવો એ તો એથી પણ દુર્લભ છે. એનો અર્થ એમ થયો કે ભારતમાં કાઠી-મકાડીનો જન્મ મળવો એ પણ સદ્ભાગ્ય છે કારણ કે બીજા જ વાક્યમાં કહે છે કે મનુષ્ય-જન્મ મળવો તો એથીયે દુર્લભ છે. કાઠી-મકાડીનો જન્મ મળવો એ પણ સદ્ભાગ્ય છે એવું દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં કહેવાયું નથી. આ વચનોમાં કંઈક વધારે પડતું છે જ, પણ ‘ આ ભૂમિમાં કાઠા બનીને પડવું એ પણ સદ્ભાગ્ય છે ’ એવી વધારે પડતી લાવના પાછળ પણ કંઈક અર્થ જરૂર હશે. મને તો એનું કારણ એ જ લાગે છે કે આ દેશમાં માણસ સૌ પ્રથમ માનવ-ધર્મ શીખ્યો અને અહીં એને અહિંસક જીવન-પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવ્યો. પહેલાં માણસ શિકાર કરીને બીજાં પ્રાણીઓની જેમ જ જીવતો. બીજાં જંગલી પ્રાણીઓની જેમ એને માટે પણ હિંસા અનિવાર્ય હતી. એમાંથી છૂટવાની તરફીય માણસને સૌ પ્રથમ હિંદુસ્તાનમાં સૂઝી. અહીંથી માણસો બીજા દેશોમાં ગયા અને ત્યાં એ તરફીય લેતા ગયા. તેથી એમ કહેવાયું કે આ ભૂમિમાં કાઠાનો અવતાર મળવો એ પણ સદ્ભાગ્ય છે.

સૌથી પહેલાં ભારતમાં જ ખેતીની શોધ

તમે પૂછ્યો કે એવી કંઈ તરફીય હતી કે જેથી આપણે હિંસામાંથી

છૂટ્યા અને માનવતાભયું જીવન જીવતાં શીખ્યા ? એ ખેતી કરવાની તરકીબ હતી. ખેતીમાં આટલું મોટું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમાયેલું છે એવું આજે આપણને લાગે નથી. પણ બે-ચાર દાણા વાવીને સો દાણા પકવવા અને એમાંથી જીવનનો ગુજારો કરવો એવી નવી નવાઈની વાત માણસને તે વખતે સૂઝી. ત્યારથી જ માણસને અહિંસક જીવનનું માર્ગ-દર્શન મળ્યું. પછી માંસાહાર છોડવાનું આંદોલન આવ્યું. જૈનોએ એમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી. શુદ્ધ ભગવાને એની સાથે અહિંસા અને કરુણા જોડી આપી અને વૈદિકાએ ખેતીની ઉપાસના જોડી. આમ એક એક કગળું ભરતાં ભરતાં હિંદુસ્તાનનો સર્વ-સાધારણ સમાજ અહિંસાની શોધમાં આગળ ધપ્યો. પણ અહિંસાની સૌ પ્રથમ શોધ અહીં હિંદુસ્તાનમાં જ થઈ.

વેદનો મને જે કંઈ અભ્યાસ છે તે પરથી કહી શકું છું કે વેદમાં આના વર્ણનો ખૂબ માનભરે થયાં છે. એમાં લખ્યું છે, ‘પહેલાં દેવો આવ્યા. એમણે હાથમાં પરશુ લઈને જંગલ કાપી જમીન બનાવી.’ વેદમાં ખેતી અને ગાય-બળદ માટે અપાર આદરભાવ દેખાય છે. એની તોફે આવે એવો આદરભાવ દુનિયાની બીજી કોઈ પણ ભાષામાં નથી વર્ણવાયો. આપણા સર્વોત્તમ ઋષિ - જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ ‘ઋષભ’ હતું. ઋષભ એટલે ઉત્તમ બળદ. આપણા મહાન ભગવાન શુદ્ધનું નામ હતું ગૌતમ. ગૌતમ એટલે ઉત્તમ બળદ. આમ પોતાના દીકરાને બળદ કહેતાં લોકોને ગૌરવનો અનુભવ થતો કારણ કે એ બળદની જ મદદથી આપણને અહિંસક જીવનનું દર્શન થયું હતું. આપણી સંસ્કૃતિમાં ગાય-બળદ માટે ઘણો આદર છે. હિંદુસ્તાનની ભાષામાં ‘ગૌ’ના સો અર્થ થાય છે વાણી, પૃથ્વી, શુદ્ધિ વગેરે. એટલે આ ભારતભૂમિ માટે આટલો બધો આદરભાવ દેખાય છે એનું કાળુ રસ છે. કે અહીં જ ચિદારી જીવનમાંથી એટલે કે બીજાં પ્રણીઓને આઈને જીવવામાંથી છૂટવા માટે મદદ થાય તેની ખેતીની શોધ થઈ. અને તેથી જ આ ભૂમિ પુષ્પ-ભૂમિ મનાઈ અને અહીંની ધૂળમાં કીડા બનીને અવનરવું એ પણ પવિત્ર મનાયું.

સત્યાગ્રહથી વિજ્ઞાન-યુગના વ્યાપક પ્રશ્નોનો ઉકેલ

આ વાત બની તેવી જ એક બીજી પણ વાત બની. આપણું એ સદ્લાઅહુનું દુનિયામાં હિંસક રીતે જીવવાની જે પદ્ધતિઓ ચાલે છે તેની સરખામણીમાં જેતી અહિંસક માની શકાય. આપણને એ પદ્ધતિ જાણી હતી. એ 'સરખામણીમાં' એમ કહ્યું કારણ કે જેતીમાં પણ કંઈક હિંસા તો થાય જ છે પણ બીજી પદ્ધતિઓ કરતાં એમાં અહિંસાને સારુ ધણો આવકાશ મળ્યો. એ જાનાનામાં એક શોધ થઈ અને એને કારણે જીવનની પદ્ધતિમાં ફેર પડ્યો તેમ હમણાં પણ એક શોધ થઈ છે. વિજ્ઞાનને કારણે આજે આપસના સંબંધો, વેપાર, વહેવાર વગેરે મર્યાદિત કે સંકુચિત રહ્યા નથી, વ્યાપક બની ગયા છે. વાહનવહેવારનાં સાધનો ઝડપી બની ગયાં છે અને વસ્તી વધી ગઈ છે. આ બધાને કારણે જે સંબંધો પેદા થયા તે પણ સીમિત ન રહ્યાં અને દેશવ્યાપી બની ગયા. કેટલીયે જાતના અન્યાયો ઊભા થયા, અને એ બધાનો સામનો કરવાની જરૂરત પણ ઊભી થઈ. જાતજાતનાં શત્રો બન્યાં. અન્યાયનો સામનો કરવા માટેનાં સાધનોની તથા સમાજમાં ઊભા થતાં પ્રશ્નો ઉકેલવાનાં સાધનોની શોધ કરવાની જરૂરત ઊભી થઈ. પહેલાંના પ્રશ્નો નાના, હતાં, ટોળીઓ કે જાતિઓના એ પ્રશ્નો હતા, ત્યાં ઊભા થતાં અને તરત જ એનો પાર પણ આવતો. પણ આજે જે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે તે એવા નાના પ્રશ્નો નથી હોતા. એક ખેડૂતે બીજાના ખેતરની વેંત ભોંપી દેખાવી એવા નાના નાના સવાલો એ નથી હોતા.

આજે તો આવા ઝઘડા ચાલે છે : છોડોડના લોકો ઓરટ્ટેલિયામાં જઈ વસ્યા. એ લોકો સમુદ્રના કિનારા પર જ રહે છે. અંદરના ભાગમાં જંગલો અને ખૂબ ગરમી હોવાથી. અંદર નથી જતા. એ લોકો બીજા કોઈને વસવા નથી દેતા અને કહે છે કે આ તો અમારી જમીન છે. આજે ઓરટ્ટેલિયામાં જેટલા લોક વસે છે તેથી દસગણા બીજા વસી શકે તેમ છે. પણ એ લોકો ત્યાં બીજાઓને વસવા દેતા નથી અને પોતે પણ અંદર જઈને ખેતી નથી કરતા. હવે આ દેશનો પેલા દેશ પર હક છે કે નહીં,

બાકીની દુનિયા પર એનો કશો હક છે કે નહીં એવા પ્રશ્નો હવે ઊભા થાય છે. કોઈ એક દેશમાં પેટ્રોલ નીકળતું હોય તો તેના પર એ એક જ દેશનો હક કે આખી દુનિયાનો? આવા આવા સવાલો ઊભા થાય છે. સવાલોના ક્ષેત્રો મોટાં થઈ જયાં છે. નાના સવાલો સમસ્યા નથી બનતા. પણ આજે તો જે સવાલ હોય તે દુનિયાને મુંઝવનારી સમસ્યા બનીને ઊભા રહે છે.

નાગરિકત્વનો જ સવાલ લો. હિંદુસ્તાનમાંથી જે મજૂરો લાંકા ગયાં તેમને ત્યાંના નાગરિકત્વનો અધિકાર છે કે નહીં એનો સવાલ ઊભો થયો. એમાં થોડી ઠડવાણ પણ પેદા થઈ. એની જે ચર્ચા ચાલી તે રાજૂના ધોરણે ચાલી. એક દેશ સામે બીજા દેશનો વાદવિવાદ થયો. કેટલીયે સમસ્યા ખૂબ વ્યાપક હોય છે. એને ઉકેલવા દુનિયાને આજે તલવાર સિવાય બીજું કંઈ સંસ્કૃતું જ નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદુસ્તાનમાં એક બીજી શોધ થઈ. તે છે 'સત્યાગ્રહ'. એનાથી દેશના, સમાજના અને વિશ્વના પ્રશ્નો પણ ઊકલી શકે એમ છે. આવી શોધ આજના જમાનામાં અહીં થઈ. તેથી હું 'હરીથી કહું છું', 'દુર્લભ માસે જન્મ માનુષ તત્ત્વ દુર્લભમ્'.

સત્યાગ્રહનો વિકાસ કરવો છે

પ્રાચીન કાળમાં એક શોધ થઈ અને આપણે અહિંસક જીવન જીવવા પ્રસ્તુત થયાં તેવી જ રીતે આજના જમાનામાં સામાજિક પ્રશ્નોના ઊકેલ કરવાની પદ્ધતિની એક ઝાંખી થઈ. દુનિયા મુંઝાતી હતી કે શું કરવું? આજે તો ખેતી ઘણી સુધરી ગઈ છે પણ એ જમાનામાં ખેતી ભારે અધરું કામ હશે. તેવી જ રીતે આજે આપણા સત્યાગ્રહ પણ ચત્રાવવો અધરો પડશે કારણ કે હજી સુધી આપણને એ માટે સહેલી પદ્ધતિઓ મળી આવી નથી. એ જમાનામાં ખેતી માટેની સહેલી પદ્ધતિઓ નહોતી મળી તેમ, પણ આજે વિજ્ઞાનને દારણે ખેતી માટેની સહેલી પદ્ધતિઓ મળી ગઈ છે તેવી જ રીતે સત્યાગ્રહની સહેલી પદ્ધતિઓ આપણને મળી જશે. આજે

તો સર્વસાધારણ મારે આપણી પાસે સત્યાગ્રહનું સાત્ર નથી, અને એ છોકરાંના ખેત પણ નથી. એમાં તો કેટલીયે શોધો અને સંશોધન કરવાં પડશે. એનો વિકાસ કરવો પડશે. આપણે એ સંશોધન કરી શકીશું તો એક મોટું કામ થશે અને આપણે સમાજને સામાજિક હિંસામાંથી બચાવી શકીશું.

જીવનમાં હિંસાથી બચવાનું સાધન તો શોધાયું પણ હજી આપણે માંસાહારમાંથી પૂરા છૂટ્યા નથી. પણ હવે દૂધ વધશે, ખેતી મારે પાણીની જોગવાઈ થશે, દરેકનો ખેતી સાથે સીધો સંબંધ થશે. લાંબી હોય યા પ્રધાન, દરેક જાણુ રોજ થોડો સમય ખેતી કરશે જ. આવું થશે ત્યારે માણસને પ્રાણીઓના માંસ પર જીવવા પણું નહીં રહે. ખેતીની શોધથી એક રસ્તો તો જાણે મળી ગયો છે. તેવી જ રીતે સત્યાગ્રહનો રસ્તો પણ મળી ગયો છે. એને હવે પૂરેપૂરો વિકસિત કરવાનો વિચાર કરવો રહેશે. એ વિકાસ હજી બાકી છે. આવતાં હજાર બે હજાર વર્ષ સુધી એ વિકાસ થતો રહેશે. ખેતીમાં પાંચ હજાર વર્ષથી વિકાસ થતો આવ્યો છે છતાં આજે પણ વિકાસ થવો બાકી છે. આખા સમાજનો માંસાહાર અને મત્સ્યાહાર છાડાવી એને ફળાહારી અને શાકાહારી બનાવી સકાય એવી સ્થિતિ હજી નથી આવી. તો જેમ ખેતીના વિકાસને હજારો વર્ષ લાગ્યાં તેમ સત્યાગ્રહનો વિકાસ થતે હજારો વર્ષ લાગે તો નવાઈ નથી. પણ એ વસ્તુ હાય લાગી છે અને એની સરખાતે હિંદુસ્તાનમાં થઈ છે.

આજે સવારે એક બાઈએ એક સવાલ પૂછ્યો. એમાં માંત્ર જિજ્ઞાસાની જ શુદ્ધિ હતી. એણે પૂછ્યું, ‘તમે સત્યાગ્રહની વાત તો માર્યા છો, પણ આપણે સત્યાગ્રહ અને અહિંસાથી સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે એમ તમે કહી શકો છો ખરા? મેં કહ્યું, ‘સાચા અર્થમાં અહિંસાથી સ્વરાજ્ય મળ્યું એમ તો નહીં કહેવાય. અહીં આપણે સત્યાગ્રહનું જે અધિક્યાર આદેશન કર્યું તેમાં કેટલીયે જાનની દિસા થઈ. માનસિક દિસા કેટલી થઈ તે તો જાનવાન જાણે. આમ છતાં આપણે એક મર્યાદા જાળવી હતી. એને જ કારણે સ્વરાજ્ય મળ્યું એવો પણ

છે કે બાબા તો ઠાણી હૃદય-પરિવર્તનની વાતો જ માટે છે પણ શક્તિ કંઈ વધારતા નથી. પણ સત્યાગ્રહ કરવો હોય તો કંઈ શક્તિ ખપ લાગશે? મારી આ પદયાત્રા ચાલે છે, હું સાતત્યથી જે કામ કરી રહ્યો છું એ બધું શું છે તે જરા વિચારો.

કાંઈ વળી મને પૂછે છે કે ‘તમને કાંઈ મોટી સંસ્થાની બેઠકમાં બોલાવે તો તમે જવ કે નહીં? કે આમ જ ફરના રહો? હવે તો જરા મોટરે ચડો! હવે દિવસો બદલાયા છે!’ પણ મને તો મોટી સંસ્થાની બેઠકમાં બોલાવવામાં આવે છે તોયે હું જતો નથી. આ પણ સત્યાગ્રહનું એક અંગ જ છે. લોકને એટલું નથી સમજતું કે એક નવી શક્તિનો ‘જિગમ થયો છે અને એને વિકસિત કરવાની છે. ગાંધીજીએ જે ક્યું’ તેનું બહારનું જ સ્વરૂપ આપણે જોયું છે. પણ એટલાથી આજે કામ નહીં ચાલે. એમની પરિસ્થિતિ જુદી હતી. એ વખતે અહીંથી અંગ્રેજોને ખદેડવાના હતા. એ પૂરેપૂરું નકારાત્મક (Negatīve) કામ હતું. આમ છતાં એની સાથે એમણે કેટલાં બધાં રચનાત્મક કામો જોડી દીધાં હતાં! લોકો એમને પૂછતા પણ ખરા કે અંગ્રેજોને કાઢવામાં ખાદી, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અને આમોઘોગનું રક્ષણ કરવાની શી જરૂર છે? એ તો સમાજ-સુધારાનાં કામ છે, પણ ખરી રીતે એ પણ સત્યાગ્રહનાં અંગો જ છે.

એક વાર સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો ત્યારે વચ્ચે ગાંધીજી આજાડછેટના પ્રશ્ન પર ઉપવાસ પર ઊભાં. લોકો બગડવા લાગ્યા કે ‘આ શું? આઝાદીની લડાઈમાં વળી આ મંદિરપ્રવેશની વાત ક્યાંથી ઘુસાડી? એનાથી રાજકીય આઝાદીની પ્રવૃત્તિનું બળ ઘટી જાય છે!’ ગાંધીજી એના જવાબમાં કહેતા કે ‘આ તો એનું જ અંગ છે.’ દુક્યાં કહેવાની વાત એ કે અંગ્રેજોને અહીંથી કાઢવા એ તો બહારની વાત હતી, એની સાથે એમણે સારાં જેવાં રચનાત્મક કામો જોડી દીધાં હતાં. હવે તો એ બાર પણ માથેથી ગયો છે. એટલે એમણે શું શું ક્યું હતું તે જોઈ વિચારીને આપણે ચાલીશું તો આપણા વિકાસ થશે.

બે જિંદુઓથી રેખા

સત્યાગ્રહની શક્તિ આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. આપણા કાર્યકર્તાઓમાં મહિમાદે અણુખનાવ હોય છે, અંદર અંદર ઝઘડા ચાલતા હોય છે. કોઈ કહે છે કે ફલાણા સાથે મને નહીં ફાવે, તો વળી કોઈ કંઈ બીજું કહે છે. ઝઘડો થતો હોય તો તો હું કહીશ કે ભલે થતો. પણ જો કોઈ એમ કહેવું આવે કે ફલાણા સાથે મને નહીં ફાવે ત્યારે હું કહીશ કે 'તું આપણા કામ માટે નકામો છ?' આપણી જોએથી તો એક જ વાત નીકળે કે મને બધા સાથે ફાવશે, એને કોઈની સાથે ફાવે કે ન ફાવે, પણ મને તો બધા સાથે ફાવશે.' આ સત્યાગ્રહની શક્તિ છે. આપણામાં શ્રદ્ધા અને સત્યનો આગ્રહ હોવાં જોઈએ. આપણે સત્ય પર અડગ રહેવું જોઈએ. એનાથી સામાવાળાતું હૃદય-પરિવર્તન થઈને પરિસ્થિતિ જરૂર બદલાશે. આવી શ્રદ્ધા આપણામાં હોવી જોઈએ. આપણે તો આખી દુનિયાને આગ્રહી અને શાંતિને રસ્તે દોરી જવા નીકળ્યા છીએ ત્યારે આપણા પોતાના જીવનમાં સત્યાગ્રહની શક્તિનો વિકાસ જરૂર કરવો જોઈએ.

આજે મેં તમને શરૂઆતની એક અને અંતની એક એમ બે ચીજની વાત કરી. આ બે જિંદુઓને જોડીને તમે વચસો ઇતિહાસ વાંચી લેજો. એને પરખી સત્યાગ્રહની શક્તિનો વિકાસ શી રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર કરજો. એ શક્તિને વિકસાવવાનો ભાર, જવાબદારી ભગવાને આપણે માથે નાંખી છે. માટે આપણે દિલ સાંકડા ન રાખીએ, એને મોટાં અને ઉચ્ચ બનાવીએ. સત્યાગ્રહની શક્તિના વિકાસ અંગે આપણે નિરંતર વિચારીએ, નિત્ય ચિંતન કરીએ અને સેવા કરતા ચાલ્યા જઈએ.

રઘુનાથપુર, ૩૦-૧૨-૧૯૫૪

શીર્ષકોનો અક્ષરાનુક્રમ

અદ્વૈતસાદી સર્વોદય	૪૩	ઇતિહાસનું સાદુ-નરનુ	૪૬
અપરિચ્છેદમાં શક્તિ પળુ છે	૫૩	ઇતિહાસે નાંખેલી જવાબદારી	૧૭૪
અભયની સૌ પહેલાં આવરયકતા	૧૭૬	ઇસાનો પવિત્ર સ્મૃતિ-દિન	૧૬૧
અમે કાયદા આડે આવતા નથી	૧૪૯	ઇસુ ખ્રિસ્ત ભારતને માન્ય છે	૧૬૧
અસહકારનું રાસ	૧૪૯	ઇસુ ભારતને માન્ય છે	૧૬૨
અહિંસાથી જ ધર્મ-પ્રચાર		ઇશ્વરનું આ કામ પાર	
થવેા સંભવ	૪૬	પડીને જ ન પડે	૧૫૭
અહિંસાના ત્રણ આધાર: સંયમ		ઉત્તર અને દક્ષિણનું મિલન	૭૫
અસ્તેષ, અસંશ્ચલ	૧૩૯	ઉત્પાદક અને વિતરણ કરનારનું મહત્વ	૬૪
અહિંસાના વિકાસમાં ખેતી અને		ઉદ્યોગોની વહેંચણી	૧૧૬
સત્યાગ્રહની શોધ	૧૮૫	ઉપનિષદકાળનું રાજ્ય	૪૭
અહિંસાની શક્તિ	૧૪૫	ઉપનિષદના પાંચ પર નવી સમાજ-	
અહિંસા પરમ ધર્મ નહીં, નિકટ		રચના	૧૩૩
ધર્મ પળુ	૧૬૪	ઉપવાસ ક્યારે કરામ?	૧૭
આ કામ મારે માટે છે	૧૩	એકતા અચેત્તેને આભારી નથી	૧૭૩
આચાર્ય નરેન્દ્રદેવનો આશ્રય	૧૪૭	એકતાની અકૃષ	૧૮૧
આજના અસતોષનું કારણ બેકારી	૨૨	એકતાનો શ્રીમિયો	૮૧
આજના જમાનાના કુદરતી કાયદાથી		કેતલથી, કાયદાથી કે હૃદયથી	૧૮૨
બિહારમાં યુદ્ધો	૨૭	કૂંગા યા મૂંગા	૮૦
આજના યુગમાં આત્મીયતા	૧૪	કળિયુગમાં સતયુગ	૧૫૮
આજની ખામી ભરેલી ચૂરણીની રીત	૧૩૭	કામળિયાં માગનારો ભગવાન	૫૭
આજે વિશ્વને છુદ્ધતા સંદેશાની ભૂખ છે	૧૪૦	કાર્યકર્તા આત્મવાદી અને	૧૫૧
આજે સૌને સમતાની ભૂખ લાગી છે	૮૮	કેટલાક સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે	૧૨
આત્મવાદના આધારવાળો સામ્યયોગ	૭૦	કેન્દ્રિત અને વિકેન્દ્રિત આયોજન	૧૧૨
આત્મશક્તિનું મહત્ત્વ	૧૮૪	ક્રાંતિના દર્શનથી પક્ષબેદો મટશે	૧૬
આપણી પ્રાચીન એકતા	૭૫	ક્રાંતિ : નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન	૭૩
આપણે આત્મા છીએ	૮૩	ક્રાંતિનો ત્રિકોણ	૧૪૭
આપણે રાજ્ય બનીએ	૧૨૯	ક્રાંતિનો ત્રિકોણ	૧૪૮
આ યુગના ત્રણ ગુણ	૮૫	ક્રાંતિ પક્ષાતીત જ હોય છે	૧૩૭
આર્યિક ક્ષેત્રમાં અહિંસાનો પ્રયોગ જરૂરી	૬૬	ક્રાંતિ સાદુ બહેનો વૈરાગ્ય-	
આંતરિક એકતા	૧૪	સંપન્ન અને	૧૫૨

પૃથ્વીના રખેવાળને છટ્ટો લાગ	૧૪૩	માત્ર શાબ્દિક નહીં, સક્રિય વિરોધ	
પ્રેમ એ અસરકારક દાણોળો છે	૧૫૦	કરીએ	૧૨૨
બરોબરીનો પ્રેમ જોઈએ	૬૫	માનવ-પુત્ર ઈસુને પગને	૧૭૦
બળબળીથી ધર્મનો પ્રચાર નથી થતો	૪૮	માનવશક્તિનો આવિર્ભાવ એ જ	
બળબળીથી ધર્મનો લોપ થાય છે	૨૯	અવતાર	૫૮
બુદ્ધ અને સંકર	૩૪	માનસશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન પર	
બુદ્ધનું શરણ લઈએ	૧૨૦	આધારિત સમાજરચના	૧૦૬
બુદ્ધ ભગવાનની હું ખ-શુભિની શોધ	૮	માલિકીમાં માનવ એ નાસ્તિકતા છે	૧૬૭
બુદ્ધ ભગવાનનું સદ્ગુણ માર્ગ	૯	મનથી વામણા વિરાગ અને છે	૪૪
બુદ્ધ મોટે પુરાવાની જરૂર	૩૦	મનનો અવતાર	૩૬
બે બિંદુઓથી રેખા	૧૬૩	મદિર-પ્રવેશના ધીથી મોટો	
ભગવાન આપણી સાથે છે	૧૫૬	શુભ	૧૨૯
ભગવાન સંકારાચાર્યનું અદ્ભુત કાર્ય	૨૨	ચક્ષુમાં ધી નહીં, પણ આસક્તિ	
ભાગ્યવાન ભારત-ભૂમિ	૧૬૯	બાળવાની છે	૪૪
ભિક્ષુક-વૃત્તિની જરૂર	૭	ચત્ર-વિવેક	૨૧
ભિક્ષુની વૃત્તિ જોઈએ	૧૧	યુગનાં મુખ્ય શુભો : નિર્ભયતા,	
ભૂદાનથી ખેડુતોનું નૈતિક સંગઠન	૪	સમતા અને સમાજ-નિષ્ઠા	૮૨
ભૂદાનના વાહને ચક્રીને ધર્મચક્ર-		યુદ્ધના મૂળ આપણા જ ધરમાં	૧૭૯
પ્રવર્તન કરવું છે	૬૧	શાંત્ય મૂલ્યાંકન થતું જોઈએ	૧૨૬
ભૂદાનયજ્ઞ-ધર્મનું એક નવું		શાંતતામાં પાયાની ભૂમ	૧૬
પાત્ર	૩૨	રાજનીતિનું લોકનીતિમાં	
ભૂદાનયજ્ઞ પણ સાત્યાગ્રહ છે	૧૯૦	પરિવર્તન	૧૩૨
ભૂદાનયજ્ઞમાં ધર્મનો નવો પ્રયોગ	૩૬	દેવ-પીડિતોનો એ ઉત્સાહ !	૧૫૭
ભૂદાનયજ્ઞમાં ન બળવું એ દેશદ્રોહ છે	૧૩૧	લોકશક્તિ વધારવામાં સ્ત્રીઓનો	
ભૂદાનયજ્ઞમાં હિંસા ન આપવો		સહકાર	૧૫૬
એ દેશદ્રોહ છે	૧૩૦	લોકશાલી સમાજવાદ	૬૬
ભૂદાન શુદ્ધ ધર્મકાર્ય	૫૦	લોકીયાના ભારતીય પર પરાના	
ભૂમિ સમસ્યા લેકવરી જ	૧૦૦	ઉદ્ધાર	૧૭૬
ભેદાસુરનો આશ્વરી પગાડો	૬૭	વર્મ-સંધર્વાદી સામ્યવાદ	૬૯
મદા માનવોનો સમુદ્ર ભારત	૧૭૨	વાલિન્ય એ ધર્મ છે, સમદ ધર્મ નથી	૬૨
મદાયુદ્ધ સૃષ્ટિ-સમિતિ પરિણામ	૧૦૮	વાલિન્ય ધર્મ અને સમદ	૬૩
મદા ઉદ્ધતા મૂળ આશ્ચર્યજનક		વામનનાં ત્રણ પગલાં	૧૦૨
અવનમાં	૧૭૧	વિદેશીકરણ	૭૩
		વિચારની સ્વતંત્રતા	૧૧૧

વિચારનું વલોણું બહે ચાહે પણ		સખ્ય-બહિતનો જમાનો	
આચારની અયકામણ ન હોવી		આગ્યો છે	૬૧
જોઈએ	૧૨૫	સખ્ય-ભાવના પાયા પર સમાજ-	
વિદ્યાની પ્રાચીન પરંપરા	૪૬	રચના	૬૩
વિપરીત બુદ્ધિ	૫૫	સમાજન અને સત્યાગ્રહ	૧૧૮
વિવેક વૃત્તિ : સર્વ કાળનો ધર્મ	૯૫	સત્તા હોય અને અધિકાર ન યાય તેની	૧૧૭
વિજ્ઞાન અપૂર્ણ, 'સર્વોદય' પૂર્ણ મંત્ર	૪૧	કીમત છે	૧૨૩
વિજ્ઞાનના જમાનામાં સામૂહિક પ્રયોગ	૧૦૮	સત્તાનિરપેક્ષ સેવા	૧૨૮
વિજ્ઞાનના પાયા પર નહીં		સત્ય અને વેદાંત	૫૧
સમાજશાસ્ત્ર	૧૦૫	સત્ય સર્વગ્રેષ્ઠ ધર્મ	૧૮
વિજ્ઞાનને કારણે માણસ ઇસુનો		સત્યાગ્રહ એ ધમકી નથી, પ્રેમ-	
ઉપદેશ સ્વીકારશે	૧૬૩	પ્રકાશ છે	૧૮૭
વિજ્ઞાનમાંથી સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિઓનો		સત્યાગ્રહથી વિજ્ઞાન-યુગના વ્યાપક-	
જન્મ	૭૮	પ્રશ્નોનો ઉકેલ	૧૮૮
વિજ્ઞાન વડે વિશ્વવ્યાપી વિચાર-પ્રચાર	૭૬	સત્યાગ્રહનો વિકાસ કરવો છે	૧૨૬
વિજ્ઞાન હવેસાં અને આત્મજ્ઞાન		સમન્વયનું કાર્ય	૮૬
સુધાન	૧૦૬	સમાજ-નિષ્ઠા એ સમાજની માંગ છે	૧૩૫
વેદાન્ત અને અદ્વિતિનો		સમાજશાસ્ત્રમાં ભારત યુરોપથી	
સમન્વય	૧૨૭	આગળ છે	૧૧૦
વેદનાં કારણો ટાળીએ	૧૪૦	સત્કાર સંસ્કાર બુદ્ધિની હોય છે	૩
વ્યાજની મનાઈ	૬૩	સર્વોદયના છાદાર પંખીઓ	૩૭
શહેરવાળા પરદેશી માણ અટકાવે	૧૧૫	સર્વોદયનો સંપૂર્ણ મંત્ર	૬૨
સંકર-વિષ્ણુ જેવા રોવકો	૨૧	સંપદો એ પાપ છે	૫૪
સંકરાચાર્યનો સદેશ	૩૩	સંપત્તિદાન એ ફાળો નથી	૭૭
શાસનમુક્ત સમાજ બની	૧૩૬	સામૂહિક અદ્વિતિની સ્થાપના	૧૨૫
શાંતિ અને પ્રેમનો માર્ગ અનિવાર્ય	૧૭૪	સામૂહિક કાર્યક્રમ જરૂરી	૫૪
શાંતિમય ક્રાંતિ ઉર્ફે સત્યાગ્રહ	૨૭	સામૂહિક લક્ષ્મી	૭૧
શાંતિમય ક્રાંતિવાદ : સત્યાગ્રહ	૨૮	સામ્યયોગની અર્થનીતિ	૭૩
શુદ્ધિ નહીં, શક્તિ પણ બેગી	૫૬	સામ્યયોગની રાજનીતિ અને	
અધ્યા, નિષ્ઠા અને તપસ્થાની ત્રિવેણી	૨૬	સમાજનીતિ	૭૪
સંખ્યામાત્રે દાનની માગણી	૬૩	સામ્યયોગની વ્યાપક દૃષ્ટિ	૧૮
સખ્ય-શક્તિ અને દાસ્ય-શક્તિ	૧૨	સામ્યયોગનું સમગ્ર દર્શન	૧૧૮

સો ટકા દાનપત્ર જોઈએ	૧૮૩	હિંદુ ધર્મની ઉદારતા	૩૪
સૌથી પહેલાં ભારતમા જ ખેતીની		હિંદુ ધર્મનો સાર. વેદાત અને ભૂતદયા	૩૧
શોધ	૧૮૫	હિંદુસ્તાનમા સ્ત્રીઓ આડે આવતી	
સૌમ્ય અને ઉમ્મ સત્યાગ્રહ	૧૦૩	અડચણો	૧૫૩
સ્થિતિસ્થાપકતા અને હિંસા	૨૮	હિંસા ક્યારેય ન થાય	૨૪
સ્ત્રીઓના ઉદ્યોગો અનામત રહેવા		હિંસાથી બન્નેનો અત	૧૨૦
જોઈએ	૧૫૫	હિંસાને નાશવાના અસફળ પ્રયોગ	૧૧૬
સ્ત્રીઓને અ-ચાતુરજ્ઞાન પહેલુ અપાય	૧૫૪	હિંસામા માનનારાઓનો સત્યાગ્રહથી	
સ્વતંત્ર જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટેની ચોખ્ખતા	૧૫૫	સામનો	૧૨૧
સ્વરાજ્યનો મત્ર	૩૭	હિંસા વિષે એક ભ્રમ	૧૭૬
સ્વરાજ્ય પછીથી આર્થિક ક્ષેત્રમા		હિંદયમાના રાગ પર શ્રદ્ધા	૩૦
શક્તિનો અવતાર	૫૯	દામતાવાદી મૂલીવાદ	૬૯
સ્વરાજ્ય પછી સર્વોદયનો મત્ર	૪૦	જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના સંયોગથી	
		સામૂહિક અહિંસા	૭૪